

म. प्र. सं.	ठाणे
विषय	नित्य
सं. क्र.	७७७

REFBK-0000111

श्रीसांब प्रसन्न.

मुद्राराक्षससार व विचारः

प्रस्तुत लेख

।. रा. माधवराव व्यंकटेश लेले बी. ए. एल्. सी. ई.

यांनी तयार करून विविधज्ञानविस्तार मासिकपुस्तकांत छापून प्रसिद्ध केला.

(सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.)

इंदुप्रकाश छापखान्यांत छापिला.



REFBK-0000111



१९०३

विविधज्ञानविस्तार पुस्तकालयांत विकत मिळेल.

किंमत १० आणे.



प्रस्तावना.



नाटक नांवाला पूर्णपणे पात्र, तत्कालीन वस्तुस्थितीचे वन्याच रीतीने खरे व रूपक, आणि पुष्कळ अंशाने ऐतिहासिक कथाभागावर रचलले, असे हे एक संस्कृत नाटक थांत उत्तमांपैकी मानले गेलेले नाटक आहे. त्याच्या संबधाने हे चार शब्द सुचलेले सुज्ञ विद्वान वाचकवृंदास अर्पण केले आहेत. त्यांतील उणीवी व दोष टाकून देऊन त्यांत थोडे ब्रा गुण असतील त्यांचे गृहण करावे अशी प्रार्थना आहे.

मु. सिंध हैदराबाद,
ता. १६ दिसंबर १९०२. }

मा. व्यं. लेले.

शुद्धिपत्र.



पान.	कालम.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	१	२६	सर्वलोकांच्या	सर्वलोका लोकांच्या.
३०	२	२	असलेल्या तें त्रिपुर	असलेल्या त्रिपुर
२	२	३	कालरुद्राचें नृत्य	कालरुद्राचें तें नृत्य
९	१	७	करतोच आहे ;	करतोच आहे. '
९	१	९	मंत्री	मंत्रि-
१०	१	१५	चंद्रगुप्ताला	चंद्रगुप्ताचा
१०	२	२७	त्याच्या	' त्याच्या
११	२	२	आहे.	आहे)
१८	२	२५	राक्षसाचाच	चाणक्याचाच--
१८	१	२५	होता. त्याची	होता तरी त्याची
२१	२	३४	ता तिर्याद	ता तिर्याक
२२	१	४	विष्णुस	विष्णुगुप्त
३३	२	३१	तऱ्हेच्या	तऱ्हेचा
३९	२	१२	छटतां	झटतां
४०	२	८	स्वामिभक्तीच्या	स्वामिभक्तांच्या
४०	२	९	अप्रगण्य	अग्रगण्य
४०	२	१३	शंकरदासानें	शकटदासानें
४१	२	१९	राक्षसानें	शकटदासानें
४४	२	९	अडखळतात त-	अडखळतात ते
४४	२	२४	केवळ तत्पर	केवळ लोकहिताविषयीं तत्पर
४५	२	९	त्रास होईल	त्रास न होईल
५२	२	७	गूढ	गूढ
५३	२	२१	दिंगरात,	डिंगुरात,
५३	२	२४	लोकहिताक्ष	लोहिताक्ष
५९	१	१०	खर	खरे
६२	१	१२	विरोध	निरोध
६२	१	१८	आलली	आलेली
६३	१	२९	राजाच्या-पासून-हणून-	
		३०	पर्यंत शब्द गाळणेचें आहेत.	
६७	१	२२	सचिवायदत्त	सचिवायत्त

पान.	कालम.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
६८	१	२	राजे-पुरपुष्पपुर	राजे
६८	१	२१	कांठाप्रमाणे	कांठाप्रमाणे
७०	१	२८	त्याने अशा	त्याने-अशा
७१	२	२	लखोटा-एक	लखोटा आणि एक
७६	१	१३	अर्धशास्त्रज्ञ	अर्धशास्त्रज्ञ
७८	१	११	आकास्मिक, कां,	आकास्मिक आहे कां
७८	२	१०	मलयतराधिष	मलयनराधिष
७९	१	३३	कुच	कूच
८०	१	१७	पडल्याचे	पडत्याचे
८३	१	३०	वळी	वेळी
८३	२	३०	पित्याचा	मित्राचा
८४	२	२	करटीवर	करटावर
८५	१	३४	मौडांगना	गौडांगना
८५	२	२	पांडुरता	पांडुरता
८६	२	५	जलदानील	जलदनील
९२	१	१५	देऊन दान,	दान करून
९४	२	१८	पोहोचलो	पोहोचला
९६	१	१३	आंगावर	अंगावर
९६	२	१	निरोपांजळी	निवापांजळीच
९८	१	९	पलीकडे आहे	स्वार्थापेक्षांही
९९	१	२	स्वगुणश्लघा	स्वगुणश्लाघा
१००	२	१६	अर्थवा	अथवा

॥ श्री सांब प्रसन्न ॥

मुद्राराक्षस-सार व विचार.

११५

अंक पहिला.

—००००—

हे नाटक सर्व संस्कृत नाटकग्रंथांत अद्वितीय आहे. कालिदास, भवभूति इत्यादि महाकवींची नाटके पौराणिक किंवा स्वकपोल-कल्पित कथांच्या अनुसंधानाने रचिली आहेत. त्यांच्यांत ऐतिहासिक भाग फारच थोडा, किंबहुना मुळीच नाही झटले तरी चालेल. शिवाय ही बहुतेक नाटके केवळ शृंगाररसप्रचुर-निदान शृंगाररसप्रधान-अशी आहेत. सामान्य व्यवहार किंवा तत्कालीन देश-स्थिति, रीति यांचे यथावत् द्योतन करणारे असे नाटक मृच्छकटिक. पण तेही शृंगाररस-प्रधान आहे. त्यांच्यातील बहुतेक पात्रे व प्रवेश केवळ काल्पनिक आहेत. यामुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या त्याची विशेष किंमत नाही. पण मुद्राराक्षस नाटकातील मुख्य कथाभाग ऐतिहासिक, प्रत्यक्ष घडलेला असून, त्याच्या विषयीं स्वपरदेशीय विश्वसनीय ग्रंथांचा बराच आधार आहे. यांतील मुख्य नायक चाणक्य व उपनायक चंद्रगुप्त. दोघेही या भरत-खंडांत ऐतिहासिक पुरुष होऊन गेले. चाणक्याने आपल्या बुद्धिबलाने व पराक्रमाने पूर्वीच्या राजांचा उच्छेद करून त्यांच्याच वंशांतील-पण हीनवर्णोत्पन्न अशा-तरुण चंद्रगुप्ताला गादीवर बसविले. हा चंद्रगुप्त

राजा पुढे मोठा विख्यात व पराक्रमी निघाला. या ऐतिहासिक गोष्टीला धरून हे नाटक रचिलेले आहे. याच्यांत अमुकच एक रस प्रधान आहे असे नाही. प्रसंगाविशेषी ज्या ज्या पात्राच्या अंगी जो जो मनोविकार असणे योग्य होतें, तो तो मनोविकार व तदनुरूप रस आलेला आहे. यांत शृंगाररसाचा गंध देखील नाही. आणि स्त्रियांचा संबंध एकच वेळ आलेला-तोही टाळतां येण्याजोगा आहे. सर्व नाटकांतील पात्रे पुरुषच आहेत; कथा केवळ कुटिल कारस्थानासंबंधी आहे. तरी ती कमी मनोवेधक आहे, किंवा स्त्रियांच्या अभावामुळे नाटकांत नीरसपणा आलेला आहे, असे मुळीच नाही. या सर्व गोष्टींचे प्रत्यंतर पुढे जागजागी येईलच.

मुद्राराक्षस-हे नांव सकृदर्शनीं कानून चमत्कारिक वाटते. याचा अर्थ-मुद्रा अंगठी, इच्या योगाने राक्षस नामक अमात्य ग्रहण केले गेले, -त्यासंबंधी कथा असलेली नाटक, असा आहे. सर्व संस्कृत नाटकांच्या परिपाठाप्रमाणे याही नाटकांत प्रारंभी दोन श्लोकांनी मंगलाचरण केलेले आहे. ते भवभूति आणि कालिदास, यांच्या नाटकांतील मंगलाचरणाप्रमाणे शैवच आहे. तरी त्यांच्यांत व याच्यांत स्तुत्य देवताविषयक आदरबुद्धीच्या संबधाने फरक आहे. याच्यांत स्तुत्य देवतांच्या शृंगाराचे वर्णन, शिवपार्वतीच्या संवादरूपाने

असून, शेवटीं पार्वतीला आपल्या उत्तरांनीं हरवून सुरनदीविषयीं उडवाउडवी करणाऱ्या शंकराचें शाठ्य, प्रेक्षकसमाजाचें रक्षण करो, अशी प्रार्थना केली आहे.

पार्वतीनें शंकराच्या जटेंत असलेल्या गंगेला पाहून थोड्याशा असूयेनें ह्मटलें, 'ही आपल्या डोक्यावर कोण धन्या?' तिचा भाव जाणून शंकरानें उडवाउडवी करीत ह्मटलें— 'शशिकला.' पुनः पार्वतीनें 'हें कां इचें नांव?' असें विचारितां, 'होय. इतकें परिचयाचें असून अशी कशी विसरलीस?' असें त्यानें उत्तर दिलें. यावर पार्वतीनें ह्मटलें, 'मी नारीला विचारिलें,—इंदूला नव्हे.' याला शंकरानें पुनः ह्मटलें, 'इंदूचा विश्वास नसला तर ही विजया सांगेल.' अशा तऱ्हेनें सुरनदीविषयीं उडवाउडवी करणाऱ्या शंकराचें शाठ्य आपलें रक्षण करो.

हें मंगलाचरण एका अर्थीं या नाटकांतील संविधानक, लबाडी, व कारस्थान, यांचें चांगलें द्योतक आहे.

दुसऱ्या श्लोकांत त्रिपुरहर रुद्राच्या भयंकर तांडवनृत्याचें वर्णन केलें आहे. तें येणें-
शृंगणें:—'महाकाल तांडवनृत्य करीत होते.

आपल्या पावलांच्या यथेच्छ व जोराच्या धातानें पृथ्वी रसातळास न जावी ह्मणून हळू हळू व जपतच पाय टाकीत होते. सर्व लोकांच्या पलीकडे सहज पोहोचण्या-जोग्या विस्तीर्ण बाहूंच्या तडाक्यानें जगत्संहार न व्हावा ह्मणून ते त्यांना आंवरून बेतानेंच हालवीत होते. त्यांच्या प्रखर व तीव्र नेत्रांच्या दृष्टिपातापासून झालेल्या ज्वाळांनीं दृश्य वस्तूचा तत्काळ दाह व्हावयाचा तो न व्हावा ह्मणून ते नेत्र झांकून यत्किंचितच दृष्टि टाकीत होते. यामुळें त्यांचे नेत्र अग्निकणाप्रमाणें चमकत होत. असें

आधाराविषयीं सानुकंप व स्वतः थोडेसें दुःखच सोशीत असलेल्या तें त्रिपुरविजयी काल-रुद्राचें नृत्य आपलें रक्षण करो.'

या श्लोकांतील कल्पना विशाल व उदात्त आणि वर्णन चांगलें असून शब्दरचना क्लिष्ट नाहीं.

या नाटकांत पुढें चाणक्याचें शाठ्य व कारस्थान, नंदवंशदाह आणि अमात्य राक्षस व मलयकेतु वगैरे सर्वांचा पुर्ता नाश करण्याचें अंगीं सामर्थ्य असून चाणक्यानें तसें केल्यानें चंद्रगुप्ताला राक्षसासारखा थोर, योग्य व स्वामिभक्त मंत्री, व मलयकेतूसारखा तरुण व उदार मनाचा साथीदार, यांचा आधार नाहींसा होईल; तो न व्हावा ह्मणूनच कुटिल नीतीचा वेग आवरून तिचा त्यानें बेताबातानेंच प्रचार केला. या दोन्ही गोष्टींचें कर्तव्ये या मंगलाचरणाच्या दुसऱ्या श्लोकाच्या अर्थाच्या श्लोकावरून किंचित् दिग्दर्शन करण्याचा यत्न केला आहे, असें दिसते.

हे दोन्ही श्लोक, व भवभूति किंवा कालिदास यांचीं मंगलाचरणें या दोहोंत काव्यरचनेच्या मानानें व काव्य या नात्यानें जें तारतम्य व जो फरक दृष्टीस पडतो, तोच या व त्यांच्या नाटकांत शेवटपर्यंत आढळून येतो.

याप्रमाणें नांदी झाल्यावर सूत्रधारानें येऊन ह्मटलें, 'हें पुरे. सामंत वटेश्वरदत्ताचे नातू व महाराजा पृथु यांचे पुत्र,—विशाखदत्त कवि—यांनीं नवीनच रचिलेल्या मुद्राराक्षस नांवाच्या नाटकाचा प्रयोग करून दाखवावा, अशी मला या मंडळीनें आज्ञा केली आहे. ही विद्वान मंडळी काव्यांतील विशेष रस व गुणदोष उत्तम रीतीनें जाणणारी. तेव्हां त्यांच्यापुढें प्रयोग करून दाखविण्यांत मलाही मोठा आनंद वाटतो आहे. कारण चांगल्या शेतांत अडाणी मनु-

प्यानें पेरणी केली तरी ती चांगली सुफल होते. भात जोमानें वाढण्याला पेरणाऱ्याच्या गणांची अपेक्षा नको.'

येथवर कवीनें आपली पूर्वपीठिका प्रशंसापर व थोडक्यांत सांगितली. व प्रेक्षकांच्या चातुर्याची तारीफ करून, अशा मंडळीपुढें नाटकप्रयोग करण्यांत मोठा आनंद वाटतो असें ह्मटलें, व आपला विनय जाहीर केला आहे. कवीची कृति मुळचीच उत्तम आणि तिचा प्रयोग रसज्ञ प्रेक्षकमंडळीसमोर होणार, तेव्हां अर्थांतच मजा येईल, तिचा कोणाच्याही हातून प्रयोग झाला तरी तो सरसच वठणार, असें त्यानें व्यक्त केलें आहे. विशाखदत्त कवि व त्याचा बाप आणि आज्ञा यांच्याबद्दल या उल्लेखाहून अधिक माहिती उपलब्ध नाही. वटेश्वर नांवाचें यमुना तीरावर एक बरेंच प्रसिद्ध क्षेत्र आहे. तेथें पुष्कळ वर्षांपासून एक वार्षिक मेळा भरत असतो. पूर्वी याच्या आसपासच्या सर्व प्रदेशांवर भदोरिया नांवाच्या रजपूत जातीच्या राजांचा अम्मल होता. या राजांच्या पैकींच कदाचित् हा वटेश्वरदत्त नांवाचा मांडलिक राजा असावा. हा राजा स्वतः विद्वान असून त्यानेंच हें नाटक आपल्या कल्पनेनें व विद्वत्तेनें रचिलें, किंवा त्याच्या पदरच्या कोणी विद्वान कवीनें रचून त्याला अर्पण केलें आणि तें आपल्या नांवावर विशाखदत्तानें प्रकट केलें, याविषयीं खात्रीलायक लिहितां येत नाही. श्रीहर्ष राजाच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेले काव्य ग्रंथ मूळचे बाणकवीचे अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. तशांतलाच कदाचित् हाही प्रकार असेल.

नंतर सूत्रधार ह्मणाला 'तर आतां घरीं जाऊन गृहिणीला बोलवावें, आणि संगीताला आरंभ करावा.'

सूत्रधाराचें पहिलें भाषण सामान्योक्तीचें, कवीच्या व काव्याच्या प्रशंसेपर असून, पुढील सर्व भाषण खास नाटकांतील कथानकास अनुसरून आहे. नाटककथेंतील गोष्टी समक्ष घडताहेत व आपण एक तत्कालीन आहों, अशा तऱ्हेनें सूत्रधार बोलतो आहे.

इकडे तिकडे पाहत चार पावलें चालून तो ह्मणाला, 'हें आपलें घर, चला आंत जावें.' चोंहोंकडे पाहून तो पुनः ह्मणाला, 'पण आमच्या घरीं हा महोत्सवाचा प्रकार कशाचा ! सर्व सेवकजन आपआपल्या कामांत कसा अगदीं निमग्न आहे.

'ही पाणी भरते आहे; ही गंध उगाळते आहे. ती दुसरी विचित्र माला गुंफते आहे; हें येथें कांडण चाललें आहे; व तोंडानें हुं: हुं: करताहेत त्यासारखाच खालीं पडणाऱ्या मुसळाचा मधुर आवाज होतो आहे.'

हें वर्णन सार्धेंच पण यथार्थ आहे. बारीक-सारीक गोष्टी मार्मिक दृष्टीनें पाहाण्याची कवीला संवय होती, असें दिसतें. वर्णन केलेल्या सर्व गोष्टी हल्लीं देखील घरोघर अशाच दिसतात. त्यांच्यांत इतक्या वर्षांत काडीभर फरक झालेला नाही !

'असो, तर आपण गृहिणीला बोलवून विचारूं,' असें ह्मणून पडद्याकडे तोंड करून त्यानें आपल्या पत्नीला उद्देशून ह्मटलें, 'हे गुणवती, उपायनिलये, गृहस्थाश्रमाच्या द्वारानें धर्मार्थकामसाधिके, गृहांतील प्रत्यक्ष नीति-विद्ये व कार्याचार्ये ! प्रिये, लौकर इकडे ये पाहूं !'

सूत्रधारानें आपल्या पत्नीला किती तरी गौरवून थोरपणा देऊन बोलाविलें आहे ! घरांत स्त्रियांची स्थिति व योग्यता काय मानली जावी, याविषयीं कवीचें मत यावरून व्यक्त

होतें. अशा तऱ्हेची ज्या गृहांत स्थिति असेल तें घर व तो गृहस्थाश्रम खरोखरच त्रिवर्ग-साधक होणार नाहीं असें कोण हणेल ?

त्यानें बोलावतांच बाहेर येऊन नटीनें ह्मटलें, 'ही मी आले. काय आज्ञा ती सांगण्याचा अनुग्रह व्हावा.'

तिचे तें नम्रपणाचें भाषण ऐकून सूत्रधार विनोदानें ह्मणाला, 'अहो आज्ञाविज्ञा राहूया, पण आज ब्राह्मणभोजनाची सपाटून तयारी चालली आहे ती आपल्या कुटुंबावर त्यांचा अनुग्रह व्हावा ह्मणून, कां कोणी थोर पाहुणे आले आहेत ?'

घरांत विशेष पाकसिद्धि व्हावयाची ती कांहीं नैमित्तिक ब्राह्मणभोजन असलें किंवा पाहुणे अथवा मित्रमंडळी आली असली तर. तेव्हां प्रस्तुत काय कारण आहे, हें कळण्या-कारितां त्यानें कांहींसा विनोदानें हा प्रश्न केला.

त्यावर नटीनें, 'चंद्राला ग्रहण लागणार आहे, ह्मणून मी ब्राह्मण बोलाविले आहेत' असें कळविलें.

हें ऐकून सूत्रधाराला अधिकच कौतुक वाटलें व त्यानें, 'पण हें सांगितलें कोणी ?' असें विचारितां नटीनें, 'गांवांतील लोक बोलतात' ह्मणून उत्तर दिलें.

हें तिचे भोळवटपणाचें उत्तर ऐकून सूत्रधार आश्चर्यानें ह्मणाला, 'अहो, सर्व चौसष्ट अंगांनीं युक्त ज्योतिषशास्त्र आह्मी पढलों आहों. ब्राह्मणाकारितां तुमचा स्वयंपाक खुशाल चालूं द्या. बाकी चंद्रग्रहणासंबंधीं मात्र तुम्हाला कोणी तरी ठकविलें ! तो क्रूर केतु संपूर्णमंडल चंद्राचा जबरदस्तीनें ग्रास करूं इच्छितो खरा'—

हें त्याचें भाषण संपण्यापूर्वीच एकानें—चाणक्यानें—तें दुरूनच ऐकून त्याचा चंद्रगुप्ताला

लागणारा अर्थच मनांत आणून तेथून रागानें ह्मटलें, 'आंः, काय? मी असतांना कोण हा'—

हें रागाचें भाषण सर्व कार्णी पडण्या या पूर्वीच सूत्रधार आपलें भाषण संपवीत ह्मणाला, 'पण बुधयोग त्याचें रक्षण करितो.'

चाणक्याचें तें भाषण नटीनेंही ऐकिलें होतें. तिनें आश्चर्यानें व कौतुकानें ह्मटलें, 'पण भूचर असून चंद्राचें ग्रासापासून रक्षण करूं पाहणारे हे कोण ?'

पूर्वीचें सूत्रधाराचें भाषण चाललें असतांना त्याचें दुसरीकडे फारसें लक्ष नसल्यानें चाणक्याचें अर्धवट भाषण त्यानें नीटपणें ऐकिलें नव्हतें. ह्मणून तो ह्मणाला, 'खरेंच माझ्याही लक्षांत आलें नाहीं. पुनः पूर्ववत् बोलून त्याचें भाषण ऐकून स्वर ओळखितां आला तर पाहूं' असें ह्मणून तो पूर्ववत् बोलला.

तें ऐकतांच पडद्याच्या आंतून चाणक्यानें पुनः रागानें ह्मटलें, 'आंः काय!— मी असतांना चंद्रगुप्ताला ग्रासून टाकूं इच्छिणारा असा कोण हा ?'

त्याचा स्वर ओळखून सूत्रधार ह्मणाला, 'अहो— जाणिलें,—हा कौटिल्य.'

कौटिल्याचें नांव ऐकतांच, त्याचा सर्व प्रजेवर या वेळीं अतिशयच दरारा होता व या वेळचे त्याचें भाषण रागाचें होतें, ह्मणून नटी थोडीशी घाबरली.

सूत्रधारानें ह्मटलें, 'हा कौटिल्य—मोठा खोल व कुटिल. यानें आपल्या क्रोधाग्नींत सर्व नंदवंशाची आहुती दिली. चंद्राचें ग्रहण—चंद्राचा ग्रास—या शब्दांवरून मौर्येदु चंद्रगुप्त याचा ग्रास असा अर्थ समजून तो असा रागानें बोलतो आहे.'

'शब्दसादृश्यावरून हा अर्थविपर्यास त्याच्या लक्षांत आला आहे. तर चला, असें इकडून

त्याला न दिसतां निघून जाऊं.' अशा तऱ्हेनें पुढील कथाभागाची प्रस्तावना करून दोघेही निघून गेलीं.

सूत्रधार घरीं आल्यावर, आपल्या घरीं भोजनाची विशेष तयारी चालली आहे असें त्याला आढळलें. ती तयारी बायकोनें त्याला 'न विचारितांच' आरंभिली होती. यावरून प्रौढ स्त्रियांना त्या वेळीं अशा कामांत पुष्कळ स्वातंत्र्य होतें, असें दिसतें. अलीकडे देखील पुष्कळशा कुटुंबांत अशा कामीं बायकांना बराच अधिकार असतो, व त्याचा त्या उपयोगही करितात. सूत्रधारासारख्या लोकांना, आपला व्यवसाय व तदनुषंगिक चैन व नाद याच्यांत नेहमीं निमग्न असल्यामुळे, वेळेवर घरीं येण्याला क्वचित्च फावतें. बहुतेक भोजनाचे वेळेशिवाय घरीं येण्याची मारामारच असते. आजकालही नाटकमंडळ्यांच्या 'व्यवस्थापकांची हीच स्थिति नजरेस येते. ही मंडळी बहुधा स्वतः आनंदी व चैनी असल्यानें गृहकृत्यांत त्यांच्या बायकांना पुष्कळच स्वतंत्रता असते.

कांहीं विशेष निमित्तानें देवतांच्या शांति-प्रीत्यर्थ ब्राह्मणभोजनें करविण्याची चाल या देशांत फार प्राचीन काळापासून चालू आहे. पण चंद्रग्रहणानिमित्त, तें लागण्यापूर्वीच, असें ब्राह्मणभोजन करविण्याचा प्रघात फारसा आढळत नाही. ही त्या काळीं चालू असलेली—पण हल्लीं लुप्त झालेली—एक रूढि असावी. सूत्रधाराच्या या संबंधाच्या बोलण्यांतही ब्राह्मणभोजन करणें अयोग्य आहे, असा आशय नाही. फक्त ग्रहण होणार असें जें नटीला कोणी सांगितलें तें लवाडीनें सांगितलें एवढाच भाव आहे. अलीकडील शिकलीसवरलेली व थोडी बहुत सुधारलेली तरुण मंडळी अशा ब्राह्मणभोजनें, व्रतें,

उद्यापनें वगैरेच्या प्रसंगीं आपल्या पत्नींना ज्या तऱ्हेचें बोलतात, तशांतलेंच हें सूत्रधाराचें भाषण आहे. 'तुम्हाला हवें तर ब्राह्मणांना बोलावून यथेच्छ जेवायाला घाला, आम्हालाही मिष्टान्न मिळेल—बाकी यापासून फळप्राप्ती किंवा पुण्यप्राप्ती मात्र कांहीं नाही.' अशा तऱ्हेचीं भाषणें ही मंडळी बोलतच असते. आणि तिकडे फारसें लक्ष न देतां बायका आपल्याला जें करावयाचें तें करीतच असतात.

चौसष्ट अंगांनीं युक्त अशा सर्व ज्योतिष शास्त्राचा अभ्यास केला असल्याचें सूत्रधारानें हटलें आहे. हीं अंगें कोणतीं व त्यांतून हल्लीं किती उपलब्ध आहेत, याबद्दल तपास होणें अवश्य आहे (याविषयीं कै. शं. बा. दिक्षित यांच्या प्रचंड ग्रंथांत कदाचित् माहिती मिळेल.)

चंद्रग्रहणांत राहु चंद्राचा ग्रास करितो, असें ज्योतिषशास्त्रांत वर्णन आहे. पण सूत्रधारानें यथे तयाचा विपर्यास केला आहे. तो त्याच्या ज्योतिषशास्त्राविषयीं अज्ञानाचा द्योतक नसून चंद्रग्रहणाचें वर्णन व्यर्थीं होऊन पुढें मूळ नाटकांत वर्णन केलेल्या चंद्रगुप्त व मलयकेतु या उभयतांनाही तें वर्णन लागावें या हेतूनें बुद्ध्या केलेलें दिसतें. चंद्रग्रहणाचा योग बुध ग्रहाच्या योगानें कसा काय टळतो तें कळत नाही. (याबद्दल ज्योतिषशास्त्रज्ञांकडून खुलासा करविला पाहिजे.) कदाचित् पुढील व्यर्थाचा प्रकार लागू होण्याकरितांच कवीनें बुधयोग—शहाण्याचा योग—चाणक्याचा योग—बुद्ध्या घातला असेल.

सूत्रधाराचें भाषण ऐकून चाणक्याला राग आला, व त्यानें 'आपण असतांना हा चंद्राचा—चंद्रगुप्ताचा—जबरदस्तीनें ग्रास करूं पाहणारा कोण'—असें आढ्यतेनें व गर्वानें भाषण केले. ही प्रस्तावनेची तऱ्हा फार

चांगली साधली आहे. सूत्रधाराने सहज-गत्या आपल्या भाषणांत आपण एक चाणक्याच्या समकालीन पुष्पपुरवासी आहो असे ध्वनित केले आहे. हे-आतां तत्कालीन जनांपैकीं होऊं-असे स्वतःच ह्मणण्यापेक्षां बरे दिसते.

सूत्रधाराच्या भाषणाचा सरळ चंद्रग्रहणपर अर्थच नटीच्या लक्षांत येणारा होता. चाणक्याने आपल्या भाषणांत चंद्रग्रहणाचा आपण प्रतिकार करूं शकतो अशा अर्थाचा काढलेला ध्वनि पाहून तिला बरेच आश्चर्य वाटले. व अशा पोकळ घमेंड करणाऱ्या गृहस्थाच्या-तिच्या मते-वेडेपणाविषयीं तिला किंचित् तिरस्कार वाटणें व तो तिनें व्यक्त करून दाखविणेंही साहजिक आहे.

स्वरावरून चाणक्याला ओळखून सूत्रधाराने थोडक्यांत जणों आपल्याशींच बोलण्याच्या तन्हेवर त्याच्याविषयीं वर्णन करून आपल्या पत्नीला व तसेंच प्रेक्षकांना त्याची ओळख करून दिली. रंगभूमीवर असलेल्या पात्रांतून कोणी तरी पूर्वी सूचना केल्यावांचून कोणत्याही नव्या पात्राचा रंगभूमीवर प्रवेश होऊं नये, असा संस्कृत नाट्यशास्त्रांत नियम आहे. व तो योग्यही आहे. त्याला अनुसरूनच हा प्रकार झालेला आहे.

ही प्रस्तावना एकंदरीत चांगली चटकदार व थोडक्यांत आहे.

सूत्रधार निवून गेला तोंच, चाणक्य रंगभूमीवर आला. तो आवेशाने आपली मोकळी सोडलेली शेंडी हाताने सहजगत्या सांवरित होता. सूत्रधाराच्या चंद्रग्रासाच्या संबंधाच्या भाषणाला उद्देशून तो पुनः ह्मणाला, 'मी असतांना चंद्रगुप्ताचा ग्रास जबरदस्तीनें करूं इच्छिणारा असा कोण हा सांग पाहूं.'

सूत्रधाराचे पुढील भाषण त्याच्या कानीं गेलें नाहीं व तें न जाणेंच योग्य होतें.

'पहा. नुकतेच अनेक हत्ती मारून त्यांचें रक्तपान केल्यानें लाल झालेली, व संध्याकाळची आरक्त चंद्रकलाच जणों अशी शोभणारी, सुखाने जांभई देतांना उघडलेल्या सिंहाच्या विक्राळ मुखांतील भयंकर दाढ उपटण्याचे साहस करण्यास उद्युक्त होणारा असा हा कोण?'

आपण नुक्ताच नंदवंशाचा सहज उच्छेद केला, व चंद्रगुप्ताला नवीन राज्यलक्ष्मी दिली. मृगेन्द्र हत्तीचा फडशा पाडतो तद्वत् आपण हे साहस पार पाडले व अद्यापिही या कार्मी दक्ष आहो. असें असतांना चंद्रगुप्ताची राज्यलक्ष्मी हरण करणारा असा मूर्ख कोण?—अमात्य राक्षसाशिवाय दुसरा कोणी नाहीं. अथवा मी केलेला प्रकार पाहूनही माझ्यासारख्याशीं स्पर्धा करणारा अमात्य राक्षस खराच योग्य व थोर—याच्या शिवाय चंद्रगुप्ताच्या राज्यलक्ष्मीला स्थैर्य येणार नाहीं—त्याचा अवश्य हरउपायाने संग्रह केला पाहिजे. असा चाणक्याचा आशय होता. याविषयींच्या सर्व खटपटींचे वर्णन व प्रदर्शन हाच या नाटकाचा विषय असल्यानें चाणक्यानें येथपासूनच त्याचे उद्घाटन करण्याचा उपक्रम केला आहे, असें ह्मणतां येईल.

'ही माझी प्रतिज्ञा करतांना मोकळी सोडलेली शेंडी,—जणो नंदकुलसंहारक काळसर्पिणी किंवा प्रबळ कोपानळाची घननीलधूम शिखाच-ती उत्तीर्णप्रतिज्ञ झाल्यामुळे मी आतांच बांधित होतो. ती इतक्यांत बांधली जाऊं नये अशी इच्छा करणारा हा मृत्युमुखी उडी घालणारा कोण?' चाणक्य नंदाच्या घरीं भोजनाला निमंत्रण आल्यावरून गेला होता. तेथे तो अग्रासनीं वसला. त्याला नंदाने झिड-

कारून उठविलें. यामुळें चाणक्याला अतिशय क्रोध आला, व त्यानें सर्व नंदांचा उच्छेद केल्यावांचून आपण मोकळी सोडलेली शेंडी बांधणार नाही अशी प्रतिज्ञा केली, तिला अनुसरून हें त्याचें भाषण आहे.

‘नंदकुलकाननधूमकेतूच अशा माझ्या कोर्पप्रतापाच्या प्रदीप्त ज्वालेंमध्ये स्वपरबलाबलाचें तारतम्य न जाणणारा कोण हा अविवेकी मूढ हल्लीं पतंगाप्रमाणें अग्नींत उडी टाकणार आहे ?’

चाणक्य असें आवेशानें व उभ्याउभ्यानें च रंगभूमीवर बोलत होता. हा चाणक्याचा प्रवेश खरोखर त्याच्या घरांतला किंवा फार तर घराबाहेरच्या अंगणांतला असला पाहिजे. सूत्रधारानें, हा चाणक्य, असें सांगून पाय काढला, तो मूळ कथेचा आरंभ करून देण्यापुरताच.

चाणक्यानें आपल्या शार्ङ्गरव नांवाच्या शिष्यास हाका मारिल्या. शिष्यानें बाहेर येऊन ‘काय आज्ञा,’ असें विचारितां त्यानें, ‘बसायला आसन’—असें कांहीं मोठ्यानें व थोडेसें त्रासानें ह्मटलें. त्यावर शार्ङ्गरवानें ‘गुरुजी, ही दाराजवळची वेत्रासन घातलेली देवडी—बसावें’ असें सांगितलें.

आपल्या बरोबर शिष्यानें आसन घेऊन तयार असावें, तसें त्यानें केलें नाही असें वाटून चाणक्यानें शिष्याला थोडेसें रागानें व त्रासानें हें भाषण केलें होतें. आपल्याच विचाराच्या गडबडींत असल्यानें त्याला आसपासचें ध्यान नव्हतें. जवळ बसावयास आसन घातलेली देवडी असून मी त्याला विनाकारण त्रासानें बोललों, अशा समजुतीनें च शिष्यानें असें उत्तर दिलें, असें चाणक्यास वाटून तो कांहींसा शांतपणानें ह्मणाला—(येथें शिष्याचें

नांव शार्ङ्गरव असें ठेवलेलें आहे. हें शिष्यजनाला सर्वसाधारण लागू असें सामान्य रूढ नांव ध्यावयाचें, किंवा विशाखदत्तानें हें नांव शाकुंतलांतील कण्वशिष्याच्या नांवावरून घेतलें असें समजावयाचें, याविषयीं विचार आहे.)

चाणक्यानें ह्मटलें, ‘अरे, या कामाच्या गडबडीमुळेंच आह्मी थोडेसे त्रासतो. उपाध्यायाच्या अंगच्या शिष्यजनविषयक नैसर्गिक दुःशीलतेमुळें नव्हे.’

पंतोजी आणि शिकणारीं मुलें यांच्या व्यवहारांत पंतोजीच्या मनांत मुलांना त्रास देण्याची साहजिक आवड असते. तीस अनुलक्षून हें चाणक्याचें भाषण आहे. यावरून चाणक्याला किंवा विशाखदत्ताला गुरूचा अशा तऱ्हेच्या वर्तनाचा पूर्व वयांत अनुभव आला असावा—किंवा अशा तऱ्हेचें गुरूचें शिष्याशीं वर्तन त्याच्या प्रत्यहीं बरेंच नजरेस येत असावें. हल्लीं देखील पुष्कळ पंतोजींचें व शाळेंतील मास्तरांचें शिष्यांशीं अशाच तऱ्हेचें, किंबहुना कांहीं अंशीं याहूनही पलीकडचें वर्तन नसतें असें नाही.

असें बोलत बोलत चाणक्य आसनावर जाऊन बसला.* आणि आपल्याशींच ह्मणाला, ‘नंदकुलाचा विनाश पाहून रागावलेला अमात्य राक्षस, पितृवधामुळें क्रुद्ध झालेला पर्वतकाचा पुत्र मलयकेतु याच्याशीं मिळाला आहे, व त्याला नंदाचें सर्व राज्य मिळवून देण्याचें आश्वासन देऊन त्यानें त्याचें प्रोत्साहन केलें आहे. मलयकेतूनें जमविलेल्या मोठ्या म्लेंछ सैन्यासह तो वृषलावर स्वारी करण्याच्या उद्योगांत आहे. ही गोष्ट गांवांत कशी प्रगट झाली?’

*तो आसनावर बसल्यावर शिष्य त्याच्यापासून दूर अंतरावर घराच्या दाराशीं जाऊन बसला.

‘अथवा,—अंः, मी सर्व लोकांसमक्ष केलेली नंदवंशवधाची दुस्तर प्रतिज्ञारूपी नदी पार उतरलों, त्या मला याही गोष्टीचा फडशा पाडणें काय अशक्य! शत्रूच्या स्त्रिया याच दशदिशा—त्यांच्या मुखचंद्रांना सतत धुमसणाऱ्या शोकरूपी धुरानें काळिमा आणिली,—नीतिवायूच्या योगानें मंत्रीवृक्षांवर मोहभस्म उडविलें,—भयानें सभ्रांत होऊन पळणाऱ्या पौर द्विजगणांनीं सोडून दिलेले सर्व नंदवंशाचे कोंब पार जाळून टाकिले. आतां हा माझा क्रोधाग्नि जाळावयाला कांहीं नसल्यानें च शांत होतो आहे. वीर्यनाशामुळे, खेदानें नव्हे.’

चाणक्यानें आपल्या क्रोधाच्या परिणामाची प्रचंड वणव्याशीं तुलना केली आहे. वणवा लागला ह्मणजे धुरामुळे दाही दिशा व चंद्र-त्रिंबही कृष्णवर्ण दिसतात. मोठमोठे वृक्ष वाऱ्यानें राख उडाल्यामुळे अंगाला राख फांसल्या सारखे दिसतात. वेळवाच्या बेटांना आग पोहोचतांच त्यांच्यावरील सर्व पक्षीगण भिऊन गडबडीनें उडून जातात. व सर्व लहान मोठ्या जोमदार कोंबासुद्धां त्या बेटांचा फडशा पडतो. शेवटीं जाळण्यालाच कांहीं उरत नाही. तेव्हां वणवा आपोआप शांत होतो. हें रूपक बरें साधलें आहे, आणि वर्णन साधेंच पण जोरदार आहे.

‘नंदराजानें मला मूर्खपणानें अग्रासनावरून झिडकारून उठविलें. याबद्दल प्रजाजनाला फार वाईट वाटलें. पण राजभयामुळे विचारे खालीं मान घालून ते त्याला मनांतल्या मनांत नांवे ठेवीत राहिले होते. पण आता तेच लोक, सिंह गर्जेद्राला पर्यंतशिखरावरून ओढून त्याचा फडशा पाडतो तद्वत्, मी नंदाला

सर्व कुलांसुद्धा धुळीस मिळविलेला पहात आहेत!’

‘त्यानें मजशीं अग्रासनावरून ओंढविण्याचा अत्याचार केला याबद्दल मनांत वाईट वाटत असूनही उघडपणें भीतीमुळे त्याला कोणी बोलले नाहीत. त्याच्या ऐवजीं मीही सर्वां समक्ष त्याचा समूळ नाश करून योग्य बदला घेतला.’ अशा तऱ्हेची ही चाणक्याची गर्वोक्ति आहे. ती कथेचा संदर्भ समजण्याला अवश्य आहे. हें वर्णन एखाद्या गौण पात्राच्या तोंडूनही करवितां आलें असतें, पण उत्तीर्ण-प्रतिज्ञ अशा साहसी चाणक्याच्या तोंडूनच तें वदविण्यांत विशेष खुबी व योग्यपणा आहे.

‘हल्लीं मी प्रतिज्ञा पार पाडून मोकळा झालों आहे. तरी अजून केवळ वृषलाकरितांच शस्त्रधारण केलेलें आहे. या पृथ्वीचे नऊ हद्दोगच असे नऊ नंद मीं उपटून टाकून, सरोवरांत नलिनी पक्की लावावी तशी मौर्याच्या ठायीं राजलक्ष्मी स्थिर केली. आणि प्रतिज्ञा नेटानें सिद्धीस नेऊन तिचें सारभूत फल शत्रु व सुहृद यांना वांटून दिलें.’

या तीन श्लोकांत कवीनें चाणक्याच्या तोंडूनच त्यानें कां व काय प्रतिज्ञा केली, आणि ती कशी पार पाडिली, याबद्दलचें वर्णन चांगल्या जोरदार रीतीनें केलें आहे; तसेंच पुढील कर्तव्याचेंही दिग्दर्शन केलें आहे. या श्लोकांची रचना पहिल्या प्रतीची आहे असें नाही; तरी ते टाकाऊ नाहीत.

पुनः थोडासा विचार करून तो ह्मणालाः—
‘अथवा राक्षस हातीं आल्यावांचून नंदवंशाचा उच्छेद तो मीं काय केला?— किंवा चंद्रगुप्ताच्या राज्यलक्ष्मीला स्थैर्य तें कसलें आणिलें? नंदवंशाविषयींच्या स्वामिभक्तीविषयीं राक्षसाची कमाल आहे. शाबास त्याची ! त्या

वंशांतील कोणीही जिवंत असेपर्यंत चंद्रगु-
प्तानें साचिव्य पत्करणाच नाही. पण त्याच्या
खटपटीविषयी उदासीन राहणेंही ठीक नाही.
नंदवंशीय सर्वार्थसिद्धे तपोवनाला गेलेला असू-
नही मारविला, तरी आतां राक्षस मलयकेतूचा
पक्ष धरून आमच्या नाशाविषयी अतोनात
प्रयत्न करतोच आहे; राक्षसाला उद्देशून तो
हणाला,

‘अमात्या, राक्षसा ! शाबास, शाबास ! मंत्री-
बृहस्पते, श्रोत्रिया, धन्य तुझी ! कारण, ऐश्वर्य-
युक्त धन्याची लोक स्वार्थाकरितां सेवा करितात.
विपत्तींतही त्याच्यामार्गे जातात, ते तो पुनः
कायम होईल, या आशेवर. परंतु धन्याचा सर्व-
तोपरी नाश झालेला असतांनाही त्याची पूर्व कृपा
व आपली स्वामिभक्ति स्मरून निरपेक्ष बुद्धानें
स्वामिकार्याची धुरा वाहणारे तुजसारखे फारच
दुर्लभ !

(हे किती खरें व यथार्थ आहे ! यो-
ग्याशा स्वार्थाकरितां धन्याचा सर्वस्वी नाश
करण्यास उद्युक्त होणाऱ्या अमात्याधमांचा यांत
निर्देश केलेला नाही. अशा प्रत्येक तऱ्हेच्या
मुत्सद्याची अलीकडच्या इतिहासांतही कमी
उदाहरणें सांपडतील असें नाही. पण अमात्य
राक्षसासारख्याचें उदाहरण मात्र खरोखरच
विरळा.)

‘हणूनच मी तू हातीं येऊन वृषलाचें
साचिव्य पत्करण्याचा त्याच्यावर कसा अनु-
ग्रह करशील याविषयी यत्न करितों आहे.
कारण मोठा स्वामिभक्त पण मूर्ख व भिन्न्या
भृत्याचा राजाला काय उपयोग ! तसेंच
बुद्धिवान व पराक्रमी पण स्वामिभक्तिशून्य हाही
त्यांतलाच. राजाच्या कल्याणाकरितांच बुद्धि,
ज्ञान, पराक्रम, भक्ति, इत्यादि ज्यांच्या गुणांचा
प्रभाव नजरेस येईल, तेच राजाचे चांगल्या

व वाईट स्थितींतले खरे भृत्य. बाकीचे
केवळ खोगीरभरती-कुटुंबासारखे कसे तरी
पोसावयाचें इतकेंच.’

(राजाचा किंवा प्रजेचा सेवक कसा असावा
याविषयीचें हे वर्णन किती खरें व योग्य
आहे. आपलें कुटुंब कसेही बरें वाईट असलें
तरी त्याचें पोषण करणें भागच आहे, याविषयीचा
ध्वनि ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे.)

‘मी तरी याकरितांच इतका डोळ्यांत तेल
घालून जागत त्याला तावडीत आणण्याचा
यत्न करितों आहे. वृषल किंवा पर्वतक यांतून
कोणाचाही नाश झाला, तरी चाणक्याचें
नुकसान होणार; हणून, राक्षसानें विषकन्येच्या
द्वारानें आमचा अत्यंत उपकारी मित्र पर्वतक
याचा नाश करविला, अशी कंडी लोकांत
उठविली आहे.

(विषकन्येच्या अंगसंगानें हा घात झाला
होता, असें साधारणतः दिसतें. पण केवळ
समागमानेंच झटपट प्राणनाश झाला किंवा
विषकन्येनें जालिम विष पर्वतेश्वराला दिले,
याबद्दल खुलासा होत नाही. तसेंच पुढें तिचें
काय झालें तेंही कळत नाही. पर्वतेश्वर हा
मलयकेतूचा पिता. राक्षस मलयकेतूला हातीं
धरून चाणक्याचा प्रतिकार करण्याच्या
खटपटींत होता. पर्वतेश्वराला राक्षसानेंच
विषकन्येच्या द्वारानें मारविले, ही गोष्ट मलय-
केतूच्या कानीं जाणारच. हणजे मलयकेतु
राक्षसाविषयी साशंक होऊन त्याचा त्याग
करील, अशी तजवीज चाणक्यानें योजिली
होती. ती पुढें तशीच घडून आली.)

‘लोकांचा या गोष्टीवर विश्वास पटावा व
त्यांस प्रत्यय यावा हणून भागुरायणाच्या मार्गेंत
मलयकेतूला,—तुझ्या पित्याचा राक्षसानें घात
करविला—असें एकांतांत सांगवून त्याला

त्रास व भय वाटवून पळवून लाविले. मलयकेतु राक्षसाच्या बुद्धीप्रमाणे वागून पुढे सरसावला तरी तो आटोपित घेईल. तो येथे आपल्या तावडीत होता तेव्हाच त्यास अटकावितां आले असते. पण त्यात पर्वतकवधविषयक प्रगट करविलेली राक्षसाची अपकीर्ति नाहीशी होती, तें इष्ट नाही. (चाणक्याने पर्वतकाला नंदाचे अर्धे राज्य देण्याचे कबूल केले होते. राक्षसाने पाठविलेली विषकन्या चंद्रगुप्ताला मारण्याकरितां होती, पण चाणक्याने मोठ्या युक्तीने तिच्या हातून पर्वतेश्वराचा नाश करविला व त्याचे अपयश राक्षसावरच लादले. ठरावाप्रमाणे अर्धे राज्य देऊन मलयकेतूला संतुष्ट राखतां आले असते. पण यात चंद्रगुप्ताला एकछत्री अंमल करण्याचा चाणक्याचा विचार सफल न होता. शिवाय मलयकेतुही चाणक्याला मिळाला, असे समजून राक्षस दुसऱ्या कोणाला हातीं धरिता, किंवा तसा कोणीच न मिळता तर उदासीन होऊन दुसऱ्या कोणा राजाकडे निवून जाता. अथवा स्वतःच दुसरी कांहीं भानगड उठविता. तसें न व्हावे म्हणून चाणक्याने ही तजवीज केली होती. व ती पुढे सर्व तऱ्हेने सफल झाली.)

‘स्वपरपक्षाविषयी अनुरक्त व विरुद्ध प्रजाजनांविषयी बारकाईने तपास करण्याकरितां निरनिराळे देशाचार, भाषा, वेष जाणणारे हेर तऱ्हेतऱ्हेच्या प्रकाराने, लोकांत सोडिले आहेतच. नंदाच्या अमात्यांचा मित्रमंडळी या कुसुमपुरांत आहे. त्यांच्या सर्व हालचालींवर पूर्ती देखरेख ठेविली आहे. चंद्रगुप्ताबरोबर उदयास आलेल्या त्याच्या भद्रभटप्रभृति मुख्य मुख्य खेळगड्यांना योग्य सबबीने चांगले अधिकार आणि इनाम देऊन कृतकृत्य केले आहे.

हे तरी त्यांचे उपकार फिटाने व पुढे प्रसंगी हवे त्या तऱ्हेने त्यांना कामाला आणितां यावे म्हणूनच. शत्रूने पाठविलेल्या तीक्ष्ण रस देणाऱ्या-विषप्रयोग करणाऱ्या-लोकांच्या योग्य प्रतिकारास्तव राजाजवळ भक्तीच्या कसेटीस लागलेले व सावध असे आप्त लोक ठेविले आहेत. आमचा सहाध्यायी मित्र इंद्रशर्मा ब्राह्मण शुक्रनीति व चौसष्ट अंगांनी युक्त ज्योतिषशास्त्रांत पारंगत आहे. त्याला मी नंदवंशवधाची प्रतिज्ञा करितांच क्षपणकवेश देऊन त्याचे चांगले सहाय्य करवून कुसुमपुरांत आणून ठेवविला आहे. त्याच्यावर राक्षसाचा विशेष विश्वास बसला आहे.’

(हे क्षपणक म्हणजे बौद्ध धर्मी भिक्षु. चंद्रगुप्ताच्या वेळीं हे लोक चांगले मान्य समजले जात असत. कारण त्यावेळीं बौद्धधर्म नुकताच भरभराटीस आला होता. अशा वेळीं एखाद्या क्षपणकाला अशा लबाडीच्या राजकारणांत अंग देवितां येत होते किंवा कसे-म्हणजे ते यावेळीं इतके निकृष्टावस्थेला आले होते किंवा काय-याचा विचारच आहे. कदाचित् विशाखदत्ताच्यावेळीं हे लोक या अवस्थेला आले असतील. ही अवस्था बौद्धधर्माच्या न्हासाच्या वेळची असावी, व यावरून विशाखदत्ताच्या काळाचा निर्णय करण्याला कदाचित् साधन होई.)

त्याच्या हातून मोठाच कार्यभाग करवावयाचा आहे. आपल्या तजवीजीत कांहीं न्यून नाही. वृषल आमच्यावर राज्यभार सोपवून नेहमी उदासीन राहतो. अथवा हेही योग्यच आहे. कारण स्वतः विलक्षण दुःखे व त्रास सोसून संपादित व राक्षित असेच राज्य, ती दुःखे नसतात तेव्हा, खरे सुखकर होते, स्वभावतःच बलाढ्य नरेन्द्र व गजेन्द्र

यांना स्वकष्टार्जितावरुच राहण्याचा प्रसंग पडतो तेव्हां बहुधा ते दुःखी कष्टीच असतात.'

('आयत्या बिळावर नागोबा' अशी ज्याची स्थिति असेल त्याला सहज प्राप्त झालेल्या वैभवापासून किंवा संपत्तीपासून व्हावे तितकें सुख होत नाही. तें होण्याला संपादन व रक्षण यांच्याकरितां स्वतः परिश्रम करावे लागणें अवश्य असतें. परिश्रम करणारालाच स्वतः मिळवून आणून खाल्लेल्या अन्नाची खरी रुचि व त्यापासून मिळणारें खरें सुख प्राप्त होतें. चंद्रगुप्ताला चाणक्यानें धरून आणून नंदाच्या गादीवर बसवून सर्व राज्यसुख आयतेंच प्राप्त करून दिलें होतें. त्याला स्वतः फारसे कष्ट करावे लागले नव्हते, व पुढें त्याचें रक्षण करण्याचाही सर्व भार चाणक्यावरच होता. चंद्रगुप्ताला कांहीं काळजी नव्हती, यामुळे तो उदासीन असे. यांतील पहिल्या व दुसऱ्या विधानांत थोडासा विरोध दिसतो. स्वतः मिळविलें नसेल किंवा राखण्याला श्रम पडत नसतील त्या राज्यापासून सुख होत नाही. तसेंच मोठ्या लोकांना स्वतः कष्ट करून मिळवून उपभोग घेण्याचा प्रसंग पडतो, तेव्हांही दुःखच होतें. तर मग त्यांना सुख केव्हां व कशापासून होणार ?

हे चाणक्याचें सर्व भाषण स्वगत आहे. त्याच्यापासून कथासंदर्भ कळून बीजाचें उद्घाटन चांगलें होतें. पण या सर्व गोष्टी पुढें प्रसंगानें प्रत्यक्षतः कळून येणारच असल्यानें त्यांच्याविषयीं येथें आरंभीच कथन करण्याची तितकी आवश्यकता होती किंवा काय हा प्रश्नच आहे. नाटकांत प्रत्येक गोष्टीचा उल्लेख ओघाओघानें व थोडक्यांत झालेला बरा असतो. बाकीं हे चाणक्याचें

पहिलेंच भाषण चांगलें जोरदार व मुद्देसूद वळलें आहे.

चाणक्य याप्रमाणें विचार करीत आसनावर बसला. तितक्यांत एक यमपट दाखवीत फिरणारा आला. आपल्याला अनुकूल व प्रतिकूल अशा लोकांची माहिती काढण्याकरितां चाणक्यानें अनेक हेर ठेविले होते, त्यांपैकीच हा एक होता. चाणक्य आसनावर बसल्यानंतर शार्ङ्गरव जाऊन बाहेर दारावर उभा राहिला होता.

चित्रपटवाला हेर दाराशीं येतां येतां लोकांना उद्देशून म्हणाला, 'वंदन करा यमाचे पाय । इतर देवता करिती काय । इतर देवता भक्तांचे प्राण । चडफडतां करी यमराजा हरण । तसेंच तो क्रूर व सर्वभक्षी आहे; तरी त्याचें भक्तिगुरःसर आराधन केल्यानेंच आम्हां सर्वांचा चरितार्थ चालतो.'

(चित्रपटवाले रस्त्यांत फिरतांना लोकांचें लक्ष आपल्याकडे लागण्याकरितां कांहीं तरी गडबड करीत असतात. त्याचें अनुकरण हेरानें सोंगाच्या बतावणीकरितां केलें आहे. त्याचा अर्थ चाणक्याकडेही लागतो. चाणक्य यमासारखाच उग्र आहे. तो इतर प्रधानपुरुषांच्या भक्तांचे प्राण घेतो. पण त्याचीच भक्ति करणाऱ्यांचें तो पालन करितो. मी एक त्याच्याच आश्रितांपैकीं आहे, असें हेरानें या भाषणांत सुचविलें आहे.)

याप्रमाणें तो भाषण करीत चाणक्याच्या घराजवळ येतां येतां पुनः म्हणाला, 'या घरांत जाऊन यमपट दाखवून कांहीं गाणी गाऊं.' (त्यानें अर्थांतच चाणक्याचें घर ओळखिलें होतें; पण बाह्यतः जणों, जें घर दिसलें, त्यांत चित्रपट दाखविण्याला तो सहज गेला असें दाखविलें आहे.)

तो आंत जाऊं लागला तेव्हां शिष्याने त्यास 'मज्जाव' केले. तेव्हां त्याने त्याला, 'अहो भटजी, हें घर कोणाचें?' असें विचारिले. त्याला शिष्याने 'आमचे थोर व पूज्य उपाध्याय चाणक्य यांचे—' असें कळविले.

(शिष्याच्या भाषणांत चाणक्याविषयी—आमचे उपाध्याय, असा निर्देश केला आहे; आमचे गुरु असा नव्हे. सामान्यतः शिष्यांनी शिक्षकाला गुरु असें ह्मणण्याचा सर्वत्र परिपाठ आहे. पण येथे उपाध्याय असें ह्मटले आहे. यावरून विशाखदत्ताच्या स्थळाचा निर्देश होण्याला कदाचित् साधन होईल. गुरूला उपाध्याय ह्मणण्याचा प्रघात दक्षिणेत किंवा उत्तर हिंदुस्थानांत फारसा आढळत नाही. पण तो बंगाल व बहार या प्रांतांत बराच आहे.)

हे ऐकून हेर ह्मणाला, 'वाः हे आमच्या धर्मबंधूंचे घर—मला जाऊं दे आंत. त्याला यमपट दाखवून धर्मोपदेश करितो.'

हे त्याचे भाषण ऐकून,— 'हा मोठा शहाणा—आमच्या उपाध्यास धर्मोपदेश करण्यास आला'—असें वाटून शिष्याने त्याला कांहींसे रागाने झिटकारून ह्मटले, 'जा, जा, मूर्खा!—मोठा आमच्या उपाध्यापेक्षांही अधिक धर्मज्ञ आला आहे!'

त्याला हेराने शांतपणे उत्तर दिले, 'अहो भटजी, रागावू नका, सर्वच सर्व गोष्टी जाणतात असें नाही. कांहीं तुमचे उपाध्ये जाणतात व कांहीं आमच्यासारखे लोकही जाणतात.'

यावर शिष्य ह्मणाला, 'वाः तू आमच्या उपाध्याच्या सर्वज्ञतेला बघा लावू पहातोस होय?'

पुनः हेर ह्मणाला:—'अहो भटजी, तुमचे उपाध्ये सर्वज्ञ ना? चंद्र कोणाला आवडत नाही

हे सांगूंदेत पाहू त्यांना.' यांत चंद्रगुप्ताकडे लागणारा व चाणक्यालाच कळणारा अर्थ निघत होता.

शिष्याने उत्तर दिले, 'मूर्खा, हे कळले काय न कळले काय?'

हेर पुनः ह्मणाला, 'काय तें तुझ्या उपाध्यालाच ठाऊक. तुला फक्त कमलांता चंद्र आवडत नाही इतकेच कळते. पण कमलांचे रूप मनोहर असले तरी ती संपूर्णमंडल चंद्राशी विरुद्ध असतात. तेव्हां त्यांचे शील उलटेंच ह्मटले पाहिजे.'

यांत प्रतिपक्षाकडील लोक चांगले दिसले व वागले तरी ते चंद्रगुप्ताविरुद्ध आहेत, असें सुचविले आहे. हा अर्थ फक्त चाणक्यालाच कळण्यासारखा होता.

हे ऐकून शिष्याने कांहींसे त्रासून ह्मटले 'अं: मूर्ख कुठला! असंबद्ध बडबडतो आहे झाले!'

त्याला हेराने 'हेंच सुसंबद्ध होईल. ऐकणारा व जाणणारा पाहिजे' असें उत्तर दिले.

हा संवाद आंत बसलेल्या चाणक्याला ऐकू जात होता. त्याने त्या हेराला, 'अरे खुशाल आंत ये, तुला ऐकणारा व जाणणारा भेटेल.' असें ह्मटले. तेव्हां हेर आंत जातां जातां 'आर्यांचा विजय असो' असें ह्मणाला.

त्याला निरखून पाहतांच, चाणक्याने लोकांचीं मने जाणण्याकरितां नेमिलेला हा निपुणक असें ओळखिले, व तो त्याला 'अरे, बरा आलास, बैस—' असें ह्मणाला.

तो जमिनीवर बसल्यावर त्याला त्याने 'तुझ्या कामाचें कसें काय चालले आहे? प्रजाजन वृषलाविषयी अनुरक्त आहेत का?' असें विचारिले.

त्याने उत्तर दिले ' होय. प्रजा नाराज होण्याचीं सर्व कारणे आपण दूर केल्यामुळे चंद्रगुप्त महाराजांच्या ठिकाणी येथील प्रजेच्या मनांत अनुराग दृढ होत चालला आहे. परंतु अमात्य राक्षसाविषयी पूर्वीपासून स्नेह व आदर. असलेले तिघेजण आहेत, त्यांना चंद्रगुप्त महाराजांची उन्नति पाहवत नाही. '

हे ऐकून चाणक्य कांहीसा रागाने व भावेशाने झणाला, ' त्यांना आपले प्राण भावडत नाहीत झण ! त्यांची नावे तुला ठाऊक आहेत का ? '

यावर हेराने, ' नावे ठाऊक नसलेले आपणापुढे मी कशाला सांगेन ? पहिला पक्षपाती-क्षपणक-'

हे ऐकून-आपणच त्याला ज्या कामगिरीवर नेमिले आहे ती तो इतकी बेमालुम करितो आहे की, आपल्याच दुसऱ्या हेरांच्या देखील तो खरोखर आमच्याच तर्फेचा आहे, ही गोष्ट लक्षांत आली नाही, असे पाहून चाणक्याला हर्ष वाटला, व तो आपल्याशीं झणाला- ' आमच्या शत्रूचा पक्षपाती क्षपणक ! '

हेर पुढे झणाला, ' जीवसिद्धि नांवाचा-त्यानेच राक्षसाने धाडलेली विषकन्या पर्वतेश्वर महाराजांकडे पोहोचविली. '

यावर चाणक्याने झटले, ' बरे दुसरा कोण ? '

हेराने उत्तर दिले, ' दुसरा, राक्षसाचा प्रियमित्र शकटदास कायस्थ. '

हे ऐकून चाणक्याने हंसत आपणाशीं म्हटले, - ' अः कायस्थ ? - कस्पट. तरी यः कश्चित् शत्रूची देखील उपेक्षा कामाची नाही. त्याच्याशीं मित्रभावाने वागून नजर ठेवण्याला सिद्धार्थाची मी योजना केली आहे. ' पुनः तो हेराला म्हणाला, ' बरे, कां रे, तिसरा कोण ? '

[कायस्थांविषयी अशा प्रकारचे उद्गार पुष्कळ प्राचीन ग्रंथांत सांपडतात. पहिल्यापासून हे लोक लबाड व हलकट आणि बेभरंवाशाचे असल्याबद्दल वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांची समजूत झालेली होती असे दिसते. असे होण्याला या जातीच्या लोकांचे निदर्शनास आलेले वर्तनच कारण झाले असावे. हे लोक पुढे मुसलमानी अमलांत राजा तोडरमहलाच्या योगाने बरेच प्रसिद्धीस आले. व त्यांनीं मुसलमानी राज्यकर्त्यांचे इतके अनुकरण केले की, त्यामुळे हल्लीं देखील प्रथमदर्शनीं वेष व सामान्य आचार विचार, यासंबंधे मुसलमानांपासून त्यांना ओळखणे कठीण पडते. बाकी चाणक्याने त्यांच्याविषयी जो तिरस्कार दाखविला आहे त्याला हल्लीं ते पात्र आहेतच असे मात्र म्हणतां येत नाही.]

चाणक्याच्या पहिल्या स्वगत भाषणांत, आपण प्रजेचे मन कळून येण्याकरितां नानातऱ्हेचे गुप्त हेर ठेविले आहेत, असे त्याने म्हटले आहे. त्या ऐवजी, या हेराने येऊन त्याला गांवांतील हकीकत कळविली ती ऐकतांना, ' अरे, हो, आपण प्रजेचीं मने कळून येण्याकरितां असे असे हेर ठेविले आहेत, त्यांतलाच हा अमुक-असे म्हटले असते तर विशेष खुबीदार झाले असते. व यावरून कथेचा बोधही व्हावयाचा तेवढा झाला असता, असे वाटते.]

आपला हेर जीवसिद्धि इतके बेमालुम काम करितो आहे की तो हेर आहे असे कोणाच्याही लक्षांत आले नाही, हीच हेर ठेवण्याची खुबी-अशाविषयी चाणक्याला समाधान वाटून तो हंसला. त्याच्या शिष्याला चित्रपटवाला हर असल्याबद्दल कल्पना देखील नव्हती. इतक्या गुप्तपणे व योग्य रीतीने चाण-

क्याने आपली कारस्थाने चालविली होती, म्हणूनच ती सिद्धीसही गेली. ही कारस्थाने, आणि मालतीमाधवांत कामंदकीची कारस्थाने आणि तिचे व तिच्या हेराचे परस्परांशी मोकळेपणाचे वर्तन, यांचे वर्णन व तन्हा यांची परस्पर तुलना करून पाहिली, म्हणजे हसू आल्यावांचून राहत नाही. चाणक्याचा कोणताही बेत यदृच्छेने घडून आला नसून, त्याने त्याबद्दल पूर्वीपासून तजवीज केली होती, तीच सफल होत गेली, असे विशाखदत्ताने दाखविले आहे. भवभूतीने कामंदकीला कारस्थानी बनविण्याचा यत्न केला आहे. पण कामंदकीचे बेत फसले नाहीत ते दैवयोगानेच, तिच्या कर्तृत्वामुळे नव्हे.]

हेराने हटले, 'तिसरा, अमात्य राक्षसाचे प्रतिहृदय-येथेच पुष्पपुरांत राहणारा चंदनदास नांवाचा श्रेष्ठ जव्हेरी. त्याच्या घरीच आपले कुटुंब विश्वासाने ठेवून अमात्य राक्षस निःशंकपणे नगरांतून निघून गेला.'

हे ऐकून चाणक्याने मनांत विचार केला: 'तो त्याचा निस्सीम खेही असावा. भलत्याकडे राक्षस आपले कुटुंब विश्वासाने कधी ठेवणार नाही.' त्याने हेराला विचारिले—'पण राक्षसाने चंदनदासाच्या घरी आपले कुटुंब ठेविले याला प्रमाण?'

त्याला हेराने, 'ही आंगठी—इच्यावरून केलेल.' असे सांगितले.

हेराने दिलेली आंगठी घेऊन चाणक्याने पाहिली. तिच्यावर राक्षसाचे नांव कोरले होते. ते वाचतांच त्याला हर्ष वाटला. व त्याने विचार केला, 'वाः या आंगठीच्या द्वारे जणो राक्षसच हस्तगत झाला झणावयाचे.' तो हेराला झणाला, 'तुला आंगठी कोठे व कशी मिळाली ते समूळ सांग पाहू.'

हेराने उत्तर दिले, 'आपण मला नगरांतील लोकांच्या चरित्राचा गुप्त तपास करण्याच्या कामी नेमिले. कोणाच्याही मनांत शंका न येई अशा रीतीने लोकांच्या घरी सहज प्रवेश करितां यावा म्हणून मी हा यमपट दाखवीत फिरत फिरत चंदनदासाच्या घरी पोहोचलो, व तेथे यमपट दाखवून गाणी गाऊं लागलो. तेव्हां एका उघड्या घरांतून एक पांच वर्षांचा सुंदर व मनोहर मुलगा बाहेर पडू लागला. बाळपणानुरूप त्याचे नेत्र सहज कौतुकाने विकसित झाले होते. इतक्यांत त्या दाराच्या आंतल्या अंगास—'अग-बाई!—हा बाहेर गेला की! हाय—हाय!' अशा तऱ्हेचा मनांतील शंका, काळजी व भीति, व्यक्त करणारा स्त्रियांचा कलकलाट उठला. तोंच एकीने दाराबाहेर थोडेसे तोंड काढून त्याला बाहेर पडतां पडतां रागें भरून आंवरले. त्या गडबडींत तिची बोटे पुष्कळ हलून पुरुषाच्या बोटाच्या प्रमाणाची ही आंगठी गळून उंबऱ्यावर पडलेली तिच्या लक्षांत आली नाही. ती आंगठी माझ्या पायांपर्यंत गडगडत येऊन जणो एखाद्या नमस्कार करणाऱ्या कुलवधूसारखी निश्चल झाली. अमात्य राक्षसाचे नांव खोदलेले पाहून ती मी आपल्या पायापारीं आणिली.'

(राक्षसाचे नांव खोदलेली आंगठी अगदी सहजगत्या चित्रपटवाल्याच्या हातीं आल्याचे हे वर्णन अगदी चोख व सरस आहे.)

हेराचे हे भाषण ऐकल्यावर चाणक्याने त्याला हटले, 'अरे, तू जा आतां—याचे तुला योग्य फळ लौकरच मिळेल.'

तो गेल्यावर चाणक्याने शार्ङ्गरवाला बोलाविले. तसा तो आला—(या प्रवेशांत मागे कोठे शार्ङ्गरव बाहेर गेल्याचा उल्लेख नाही.

पण तो बाहेर गेला होता असेंच घेऊन चालले पाहिजे.)

त्याला चाणक्याने दौत व कागद आणण्यास सांगितले. कागद आल्यावर तो हातीं घेऊन चाणक्याने स्वतःशीं विचार केला—‘ काय लिहावे बरे ? या लेखाने राक्षस धरावयाचा आहे. ’—इतक्यांत प्रतिहारीने आंत येऊन ‘ आर्यांचा विजय असो ’ असें ह्मटले. आपण जो विचार करित होतो त्याला हे प्रतिहारीचे घचन उत्तेजक शकुनासारखे आहे, आपण जय शब्द गृहण केला, असें मनांत आणून पुढे चाणक्याने मोठ्याने ह्मटले, ‘ कां शोणोत्तरे, कां कशाला आलीस ? ’

प्रतिहारीने उत्तर दिले, ‘ आर्या, चंद्रकांतियुक्त चंद्रगुप्त महाराजांची करद्वय जोडून, ते कमलमुकुलाप्रमाणे मस्तकावर ठेवून विनंती आहे कीं, आपली आज्ञा घेऊन पर्वतेश्वर महाराजांचा पारलौकिक विधि करावा व त्यांनीं घातलेले अलंकार ब्राह्मणांना दान द्यावे, असें ह्मणतो. ’

यावर चाणक्याने मनांत ह्मटले, ‘ शाबास, वृषला, शाबास. तू जणों माझ्याच मनांतला हा निरोप पाठविलास. ’

पुनः मोठ्याने ह्मणाला, ‘ शोणोत्तरे, आमच्याकडून वृषलाला ह्मणावे, ‘ वत्सा फार चांगले—लोकव्यवहार तुला उत्तम कळतो. तुझ्या मनाप्रमाणे कर. परंतु पर्वतेश्वराने धारण केलले अलंकार व रत्ने मौल्यवान, ते गुणवानालाच मिळाले पाहिजेत. मी त्यांच्या-करितां तुजकडे चांगले परीक्षित केलेले ब्राह्मण पाठवितों. ’

यावर, ‘ जशी आपली आज्ञा ’ असें ह्मणून प्रतिहारी निघून गेली.

(चंद्रगुप्ताचे चाणक्याशीं किती लीनतेचे वर्तन होते, व तो चाणक्याच्या आज्ञेशिवाय कसा काडी देखील हलवीत नव्हता—याचे या भाषणांत उत्तम दिग्दर्शन आहे. पर्वतेश्वर नुकताच मेला होता, व त्याचा पुत्र मलयकेतु पळून गेला होता. तेव्हां पर्वतेश्वराचे और्ध्वदोहिक कर्म आपणच करविण्याची चंद्रगुप्ताला इच्छा होणे साहजिकच होते. अशा प्रसंगी थोर व राजे लोकांमध्ये मृताचे अलंकार, वाहने, व वस्त्रे भूषणे दान देण्याची चाल आहे. त्याप्रमाणे करण्याची परवानगी चंद्रगुप्ताने मागितली. चाणक्य, राक्षसाला पेचांत आणण्याविषयींच विचार करित होता. त्याच्या अचाट कुटिल बुद्धीला या अलंकारांचा या कामी उपयोग करून घेण्याची कल्पना सुचली. ती त्याने कशी अमलांत आणिली व तिचा कसा योग्य परिणाम घडला, ते पुढे कळून येईलच. या कामाकरितां पर्वतेश्वराचे अलंकार बुद्ध्या मानवून घेण्यापेक्षां—ते आपल्याच तालमीतल्या एका पट्ट्या ब्राह्मणाला चंद्रगुप्ताकडून दान देववून हस्तगत करून घेऊन उपयोगांत आणणे अधिक सोईवार, बेमालूम व खुबीदार होते.

चाणक्याच्या हेराशीं ठेविलेल्या वर्तनांत आणखी एक खुबी आहे. ती ही कीं, ते हेर येतात, जातात; परंतु परक्यांना ते हेर आहेत किंवा चाणक्याने त्यांना कांहीं काम सांगितले आहे, अशी कल्पना सुद्धा होत नाही; किंवा यावद्दल ते स्वगत भाषण देखील करित नाहींत. दुसरे एकदां आलेला हेर बहुधा पुनः त्याच्याकडे आलेला नाही, आणि त्याच्या शिष्यांना देखील हेरांविषयीं सुगावा नाही.)

नंतर चाणक्याने शाईरवाला ह्मटले—‘ विश्वासु प्रभृति त्रिधां भावांना माझ्यातर्फे जाऊन

सांग, कीं त्यांनीं वृषलाकडून आभरणें दान घेऊन मला येऊन भेटावें.'

शिष्य त्याप्रमाणें सांगण्याला निवून गेल्यावर चाणक्य विचार करूं लागला:—' बरें हा लेखाचा पुढील भाग,—पूर्वी काय लिहावें बरें ? ' थोडासा थांबून पुनः ह्मणाला, ' हो बरें आठवले—त्या म्लेंछ राजांपैकीं मुख्यत्वे पांचजण राक्षसांशीं जास्त सलगीनें वागतात. ते:—कौलुत राजा चित्रवर्मा; मलयदेशचा राजा नृवीर सिंहनाद; काश्मीरचा राजा पुष्कराक्ष; शत्रुमहिमा मिटविणारा सिंधुराजा सिंधुषेण; आणि पांचवा पारसीकांचा मुख्य राजा—पदरीं तुरंगबल पुष्कळ आहे तो—मेघाख्य. आतां हा मी येथे यांचीं नांवें लिहितो, तीं वाटेल तर प्रत्यक्ष चित्रगुप्त येऊन पुसून टाको.....अथवा तूर्त नको. पूर्वभाग मोघमच बरा.' असें ह्मणून थोडेंसें लिहून त्यानें पुनः शार्ङ्गरवाला हाक मारिली.

(चाणक्याच्या मनांतून मलयकेतु व अमात्य राक्षस यांच्यांत फूट पाडावयाची, व नंतर कसे तरी राक्षसाला पेंचांत वरून हातीं आणावयाचा, आणि मलयकेतूलाही दूर करावयाचें होतें. पर्वतेश्वराची क्रिया करून त्याचीं मौल्यवान आभरणें ब्राह्मणाला दान देण्याबद्दल चंद्रगुप्तानें परवानगी मागितली. तीं आभरणें आपल्या बेताला आयतींच उपयोगी पडावीं ह्मणून चाणक्यानें आपल्या विश्वासाच्या ब्राह्मणांना दान देवून आपल्याकडे आणविण्याची तजवीज केली. तीं राक्षसाकडे पाठवून पुढील बेत साधण्याचा त्याच्या मनांत पक्का विचार ठरला. राक्षसाच्या खटपटीमुळे मलयकेतूला पांच परकी राजे प्रबळ फौजेसह सहाय झाले होते. या सर्वांची एक जूट असेपर्यंत त्याचा लढाईत पाडाव करणें चाणक्याला शक्य वाटत नव्हतें. त्यांच्याविषयीं

मलयकेतूच्या मनांत अंदेशा उत्पन्न करून परभारेंच त्यांचा नाश करविण्याचाही बेत चाणक्यानें मनांत ठरविला होता. हे दोन्ही बेत सिद्धीस नेण्याकरितां मोघम निनावी पत्रें राक्षस व मलयकेतु यांच्याकडे पोचतील अशीं पाठविण्याची त्यानें योजना केली. या सर्व बेतांचा कसा परिणाम झाला व ते कसेकसे पार पडले, याविषयीं पुढें वर्णन येईलच; व एकदरीत कपटनाटकाची चाणक्यानें कमाल केली आहे, असेंही दिसून येईल.

चाणक्याला व चंद्रगुप्ताला हाणून पाडण्याकरितां राक्षसानें परकीय राजांची मदत घेतली. त्यांत प्रमुख राजे पांच होते. त्यांचीं नांवें वर दिलींच आहेत. हे सर्व राजे उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील पहाडी प्रदेशांचे अधिपति होते. राक्षसाला मदत धुंडण्याला इतक्या लांब कां जावें लागलें व कुसुमपुराच्या आसपासच्या राजांची त्याला कां मदत मिळाली नाही, याविषयीं विचार करण्याजोगा आहे. कदाचित् ही सर्वच रचना काल्पनिक असल्यानें हे मदत करणारे राजेही काल्पनिक होते असें मानण्यालाही जागा आहे. व या कल्पनेला पारसीक राजा मेघाक्ष—मेगासथेनीस—याच्या नांवावरूनही कांहींशी बळकटी येते.

कौलूत देश व हल्लीं उत्तर हिमालयाच्या पायथ्याशीं असलेला कलु नांवाचा देश हे दोन्ही एकच दिसतात. मलयदेश ह्मणजे हल्लींचें मालेर—कोटला संस्थान—असावें. काश्मीरच्या इतिहासांतील चंद्रगुप्ताच्या समकालीन राजाचें नांव राजतरंगिणींत दिलें आहे. सैधव देश—उत्तर पंजाब—हा प्राचीनकाळापासून प्रसिद्धच आहे * आणि पारसीक ह्मणजे

* अथवा सैधव ह्मणजे हल्लींचा सिंधप्रांतही घेता येईल. जरासंधादिक सैधव राजे, पंजाबातले होते किंवा सिंध प्रांतांतले होते याविषयीं निश्चयानें मागता येत नाही.

हल्लींचे अफगाणिस्थान व इराण हे देश होत. या सर्व देशांवर म्लेंच्छ राजाचा अंमल होता, अशी कवीची कल्पना दिसते. ती चंद्रगुप्ताच्या वेळीं कितपत खरी होती याबद्दल म्याक् किंडल-कृत हिंदुस्थान-विषयक प्राचीन ऐतिहासिक लेखसंग्रह पाहणें अवश्य आहे.)

• शार्ङ्गरव आल्यावर त्याला चाणक्यानें हटलें, 'अरे, भटांचें अक्षर किती जपून लिहिलें असलें तरी अस्पष्ट व वाचण्याला कठीणच. तेव्हां मजकडून सिद्धार्थकाला जाऊन सांग कीं, या लिहिलेल्या मजकुराचें पत्र-कोणाकडून तरी आलें-कोणाचींही नांवें उघड न लिहिलें-ज्याच्या नांवाचें त्यानेंच स्वतः वाचावयाचें-शकटदासाकडून लिहवून आण. मात्र त्याला तें मी लिहवितों असें सांगूं नको, ह्मणावें.' [यांत श्रोत्रियांच्या हस्ताक्षराबद्दल कवीनें साहजिकच उल्लेख केलेला आहे, तो अद्यापि देखील किती खरा आहे ! परंतु या बाबतींत श्रोत्रियांच्या पंक्तीला अलीकडे दुसरे पुष्कळच श्रोत्रिय नसलेले लोक येऊं लागले आहेत, हें शोचनीय आहे.]

शार्ङ्गरव गेल्यावर चाणक्य मलयकेतूच्या पाडावाबद्दल वगैरे विचार करीत बसला होता. शेवटीं मलयकेतूचा रचिलेल्या बेतानें खास पाडाव होणार-असें तो आपल्याशीं ह्मणतो, तोंच सिद्धार्थक पत्र लिहवून घेऊन आला व 'आर्याचा विजय असो-हें तें शकटदासाचें लिहिलें पत्र'-असें ह्मणून त्यानें तें त्याच्या हातीं दिलें.

[या ठिकाणीं पत्र लिहवून आणण्याला जितका अवकाश पाहिजे तितका ठेवलेला नाही. एवढ्याशा अवकाशांत शिष्यानें सिद्धार्थकाकडे व सिद्धार्थकानें शकटदासाकडे जाऊन पत्र लिहून येणें शक्य नाही. चाणक्याला

तितका वेळ स्वस्थ बसविणेंही योग्य नव्हतें. येथें प्रवेश थोडा बदलला असता, किंवा मध्यंतरीं आणखी कोणी हेरांशी चाणक्य बोलत होता असें दाखविलें असतें, तर बरें होतें. पण अशा बारीकसारीक गोष्टींकडे आपले प्राचीन कवी फारसें लक्ष देत नव्हते.]

चाणक्यानें तें पत्र घेऊन वाचलें. तें वळणदार अक्षर पाहून त्याला समाधान व आश्चर्य वाटलें. नंतर त्यानें आपल्या जवळची राक्षसाची अंगठी सिद्धार्थकाला देऊन, तिनें त्या पत्रावर मोहोर करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें केल्यावर चाणक्यानें त्याला हटलें, 'अरे तुला एक अगदीं आप्त व विश्वासू माणसांनींच करण्याचें काम सांगावें ह्मणतो.'

त्याला सिद्धार्थकानें, 'हा आपला मोठाच अनुग्रह. या दासानें कोणचें काम करावयाचें तें कृपा करून सांगावें!' असें उत्तर दिलें.

चाणक्यासारख्या थोर, प्रबल व मुख्य राजमंत्र्यानें विश्वास ठेवून आपणाला गुप्त मसलतींत घ्याचें व एखादें महत्वाचें काम सांगावें-यांत आपली उन्नतिच होणार-अशी सिद्धार्थकाची खात्री होती.

यावर चाणक्यानें सांगितलें, 'प्रथम वध्यस्थानीं जा. व सुळावर देणाऱ्या मांगांना रागानें उजवा डोळा घालण्याची खूण करितांच त्यांनीं भिऊन पळून जावें, अशी व्यवस्था करून ठेव. नंतर खूण पटतांच ते भयानें पळून गेल्यावर वध्यस्थानीं नेलेल्या शकटदासाला तेथून सोडवून नेऊन राक्षसाकडे पोंचीव. आपल्या मित्राचा त्वां जीव वांचविलेला पाहून राक्षसाला फारच संतोष होईल व तो तुला इनाम देईल. तें तूं घे, आणि कांहीं दिवस त्याच्याच पदरीं रहा. नंतर शत्रु येथें येऊन पोहोंचले ह्मणजे पुढें-असें

कर.' असें ह्मणून त्याच्या कानांत कांहीं सांगितलें.

दोवेच एकांतांत बोलत असतांना कान-गोष्टी करण्याची आवश्यकता बहुधा असत नाही. पण पुढील वेत प्रेक्षकांना एव्हां कळू नये ह्मणून कवीनें ही कानगोष्टीची योजना केली आहे. एका अर्थी हें चाणक्याचें भाषण येथें न आणित्तां पुढें, सिद्धार्थकानें शकटदासाला सोडवून नेल्याबद्दल शिष्यानें येऊन सांगितलें आहे तेथें चाणक्यानें स्वगत 'शाबास, सिद्धार्थका ! सांगितल्या कामाचा आरंभ केलास' असें हर्षानें ह्मटलें आहे, त्याच्याच जागीं, 'मी त्याला असें असें करण्यास सांगितलें होतें त्याचा बरा आरंभ केला,' असें भाषण घातलें असतें तरी चालतें. प्रत्यक्ष एखादी गोष्ट घडून येईपर्यंत, तिच्याविषयीं चाणक्यानें अमुक अमुक व्यवस्था केली होती, असें प्रेक्षकांना कळविण्याची आवश्यकता नाही. असा बीजस्फोट, होईल तेथवर, ध्वनित असावा, उघड असू नये. पण याबद्दल मतभेद असणें शक्य आहे.

नंतर चाणक्यानें शार्ङ्गरवाला बोलावून हाटलें, 'कालपाशिक व दंडपाशिक यांना जाऊन सांग कीं, जीवसिद्धि क्षपणकानें राक्षसाकडील विपकन्येच्या योगानें पर्वतेश्वराचा घात केला-सबब याविषयींची दौंडी पिटवून त्याची धिंड काढा व त्याला हद्दपार करा, अशी वृपलाची आज्ञा आहे. तसेंच हा दुसरा कायस्थ शकटदास-राक्षसाच्या चिथावणीनें येथें नेहमीं आह्मांला अपाय करण्याच्या खटपटींत असतो, त्याच्याबद्दल दौंडी पिटवून त्यालां नेऊन सुळावर घा, व त्याच्या सर्व कुटुंबाला कैदेत ठेवा.'

पुढील वेत सिद्धार्थकाला कळण्याकारितांच हें भाषण चाणक्यानें त्याच्या समक्षच केले आहे. पुढें चौथ्या अंकांत, शकटदास आणि राक्षस करभक हेराचें भाषण ऐकत होते. तेव्हां राक्षसानें, 'शकटदासा, आतां तुला तुझीं मुलें माणसें भेटतील.' असें ह्मटलें आहे. त्यांचीं भाषणें मलयकेतु व भागुराषण आडून ऐकत होते. राक्षस उदासीन होण्याला किंवा फितण्याला, त्याच्याही मनांत शकटदासाप्रमाणेंच आपल्याही मुलामाणसांची भेट व्हावी अशी इच्छा झाली असेल, अशी कल्पना मलयकेतूच्या मनांत आली आहे. त्याच्याशीं शकटदासाचीं मुलें माणसें कैदेत टाकण्याचा हुकूम देण्याचें अनुसंधान आहे.

येथपासून चाणक्यानें हळू हळू आपले वेत अमलांत आणण्याला सुरवात केली आहे. अलीकडील इंग्रजी पोलिटिकल ऑफिसराप्रमाणें त्यानेंही सर्व हुकूम आपल्या इच्छेप्रमाणें राजाला न विचारितां देत असतांही, ते राजाच्या नांवानें दिले आहेत. ह्मणजे राजाची त्याला संमति आहे, असें दाखविलें आहे. हव्या त्या गोष्टी करितां येऊन आपण नांवानिराळे राहण्याची ही काम करण्याची खुबी आहे.

क्षपणक राक्षसाचाच हेर होता. त्याची धिंड काढून हद्दपार केल्यानें-व तोही राक्षसाच्या वेतांत सामील आहे, असें जाहिर करून-त्याला सहजपणें राक्षसाच्या आश्रयाला जाऊन राहतां येईल, व राक्षसाचाही त्याच्यावर विश्वास पटेल; व त्याच्या द्वारानें आपल्याला राक्षसाचे सर्व वेत कळून बंदोबस्त करितां येईल, अशी चाणक्याची तजवीज होती. त्याचप्रमाणें सिद्धार्थकानें आपले प्राण धोक्यांत घालून शकटदासाला सोडवून नेलें, ह्मणजे अर्थातच

राक्षसाचा त्याच्यावर दृढ विश्वास बसेल. मग राक्षसाला पेंचांत आणण्यास अवघड जाणार नाही, अशी त्याची खात्री होती.

शिष्य गेल्यावर चाणक्य थोडासा संचित-पणें आपल्याशींच, 'हा दुरात्मा राक्षस हातीं येईल का?' असा विचार करित होता; तोंच सिद्धार्थकानें 'सहज—'हो महाराज' असें हटलें. हें ऐकतांच चाणक्याला, हा आपल्या मनांतील विचाराला अनुकूल असेंच अकस्मात् बोलला, तेव्हां आपली इच्छा सफल होण्याला हा उत्तम शकुन आहे, असें वाटून त्यास फार आनंद झाला, व तो मनांत हणाला, 'वाः, राक्षस हातीं आला खास.' पुनः त्यानें सिद्धार्थकाला हटलें, 'अरे, तू हो महाराज—काय हणालास?' त्याला सिद्धार्थकानें उत्तर दिलें, 'आपली आज्ञा समजलों,—हो महाराज. आतां मी कार्यसिद्धीला जातो.' तेव्हां चाणक्यानें त्याला मोहोरबंद लाखोटा देऊन निरोप दिला.

तो गेल्यावर शिष्यानें येऊन, 'आपल्या आज्ञेप्रमाणें—महाराजांची आज्ञा अमलांत आणितों, असें कालपाशिक व दंडपाशिक यांनीं विनंती करण्यास सांगितलें आहे' असें कळविलें.

येथें कालपाशिक आणि दंडपाशिक यांनीं तरी चंद्रगुप्ताची आज्ञा असें हटलें आहे—चाणक्याची नव्हे—हें लक्षांत ठेवण्यामारखें आहे.

चाणक्यानें त्याला, 'बरे, शेट चंदनदास जव्हेरी याला बोलावून आण' असें सांगितलें. त्याप्रमाणें शिष्यानें जाऊन त्याला बोलावून आणिलें.

चाणक्याच्या व चंदनदासाच्या घरामध्ये बरेच अंतर असलें पाहिजे. शिष्यानें जाऊन त्याला बोलावून, तो तयार

होऊन चाणक्याच्या घरीं पोहोंचेपर्यंत, बराच वेळ लागणार, तेथपर्यंत चाणक्यानें स्वस्थ बसलें पाहिजे. कवीनें या ठिकाणीं चंदनदास जणों चाणक्याच्या देवडीवरच उभा होता, त्याला शिष्यानें आंत बोलावून आणावें—इतकी जलदी दाखविली आहे. यापेक्षां, चाणक्यानें त्याला अमुक ठिकाणीं घेऊन ये—मी तेथें असेन—असें सांगावयाचें व प्रवेश बदलावयाचा—किंवा त्याच्या तोंडीं काहीं तरी स्वगत भाषण घालावयाचें होतें.

चाणक्याच्या बोलावण्यावरून चंदनदास शिष्याबरोबर येतां येतां स्वतःशीं हणाला, 'दुष्ट निर्दय चाणक्याचें बोलावणें आलें कीं निर्दोष मनुष्याचें सुद्धां मन कचरतें.—मी तर धडधडीत दोषी. घरच्या धनसेन प्रमुख माणसांना सांगून आलों आहे कीं—आपल्या घराचा कदाचित झाडा घेतला जाईल, तेव्हां मोठ्या सावधपणानें आपले यजमान अमात्य राक्षस यांच्या कुटुंबाला दुसरीकडे नेऊन ठेवा. माझे वाटेल तसें होवो.'

त्यावेळीं चाणक्याचा कसा दरारा होता याची, व खाई त्याला खवखवे या गोष्टीची, या भाषणावरून चांगली साक्ष पटते.

शिष्यानें त्याला चाणक्याजवळ नेऊन पोहोंचविलें. चंदनदासानें त्याला—'आर्याचा जय असो'—असें हटलें. चाणक्यानें त्याला, 'शेटजी, या, बरे आलां. हें आसन, बसा' असें बाह्यादरानें हटलें. त्याची ती आदराची तन्हा पाहून चंदनदासानें प्रणाम करून हटलें—'अनुचित आदर प्रत्यक्ष अपमाना-पेक्षांही हृदयाला अधिक दुःख देतो, हें आर्य जाणत नाहींत असें नाहीं. मी येथेंच जमिनीवर बसतो, तेंच आहांता गोभ्य'

त्याला चाणक्यानें ह्मटलें, 'शेटजी, नव्हे—आपल्या सारख्यांना आह्मी असें केलेंच पाहिजे,—असे आसनावरच बसा.'

हें ऐकून चंदनदास स्वतःशीं ह्मणाला, 'या दुष्टाच्या मनांत कांहीं कपट आहे खास. नाहीं तर इतका वाढ्यादर कोठचा?' नंतर मोठ्यानें—'जशी आज्ञा.' असें ह्मणून तो आसनावर बसला.

ही सर्व संभाषणाची तन्हा हल्लीं देखील नजरेस येते. खरे राजकारणी लोक व्यवहाराला सहसा चुकत नाहींत, व मनांतील वेतही पार पाडतात.

चाणक्यानें बोलण्याचा उपक्रम करून ह्मटलें, 'कां शेटजी, आपल्या सद्व्यवहाराचें योग्य फल प्राप्त होतें आहेना?'

चंदनदासानें मनांत ह्मटलें, 'अति आदर तेथे अति कपट, ह्मणून शंका वाटते.' नंतर 'होय, आर्याच्या प्रसादानें ठीक चालला आहे' असें त्यानें उत्तर दिलें.

चाणक्य पुनः ह्मणाला, 'चंद्रगुप्ताच्या अंगच्या दोषांमुळे प्रजेला हल्लीं मार्गील राजाच्या गुणांचे तर स्मरण होत नाहींना!'

हें ऐकून चंदनदासासानें कानांवर हात ठेवून आश्चर्यचकितपणानें ह्मटलें, 'भलतेंच! शारदीय शोभायुक्त पौर्णिमाचंद्रासारख्या चंद्रगुप्त महाराजांच्या योगानें प्रजेला अधिकच आनंदी-आनंद होत आहे.'

यावर चाणक्यानें : ह्मटलें, 'तर अशा सुप्रसन्न प्रजेपासून उलट प्रिय होण्याची गर्जनाही इच्छा असते.'

त्याला चंदनदासानें उत्तर दिलें, 'आर्या, या दासापासून काय व किती पाहिजे याची आज्ञा व्हावी.'

आपण पैसेवाले शेटजी, तेव्हां आपल्याकडून परंपरागत चालीप्रमाणें राजाच्या उपयोगाकरितां द्रव्य काढण्याचाच चाणक्याचा हेतु असेल असें समजून चंदनदासानें हें उत्तर दिलें. त्यावर चाणक्य चटकर ह्मणाला, 'शेटजी, हें चंद्रगुप्ताचें राज्य—नंदाचें नव्हे, समजलां? नंद लोभी—त्याला अर्थप्राप्तीनेंच आनंद व प्रेम वाटत असे. पण चंद्रगुप्ताला लोक सुखी व खुशाल असल्यानेंच आनंद व प्रीति वाटते.'

हें ऐकून चंदनदास आपल्या द्रव्यावरची धाड टळली ह्मणून आनंदानें ह्मणाला, 'आर्या, हा मजवर अनुग्रहच होय.'

चाणक्यानें भाषणाच्या ओवांत सहज नंदाच्या राज्याला लोभीपणाबद्दल टोला दिला. व चंद्रगुप्ताच्या—यवेळीं, अर्थात् चाणक्याच्या—अमलांत तसा प्रकार नसून प्रजेच्या कल्याणांतच राजाला सुख आहे—व असावे—असें सुचविलें आहे. हा उपन्यास फार चांगला साधला आहे.

चाणक्यानें पुनः ह्मटलें, 'अहो शेटजी, तो संतोष—आपण—प्रजेनें—कसा व्यक्त कराव-हाचा तें विचारा.'

त्याला चंदनदासानें, 'आर्या, आज्ञा व्हावी.' असें ह्मटल्यावर चाणक्यानें ह्मटलें 'अहो, थोडक्यांत आहे. सर्वांनीं राजाशीं अविरुद्ध वागलें पाहिजे.'

त्याचा भाव नीटसा लक्षांत न येतां ही सामान्योक्तिच समजून चंदनदासानें सहज उता-वीळपणानें ह्मटलें, 'आर्या, असा राजाविरुद्ध आचरण करणारा कोणी अधम असेल असें आपणास वाटतें? छे: ! छे: !!

चाणक्यानें एकदम मुद्यावर येऊन ह्मटलें, 'एक तर आपणच.'

हैं एकतांच चंदनदासानें चटकन गांगरून हटलें, ' भलतेंच ! विचारे तृण अग्नीशीं विरोध कसे करणार ? '

चाणक्यानें स्वस्थपणें हटलें, ' हो-हा-असा-राजाशीं शत्रुत्व करणाऱ्या राक्षसाचीं मुलें माणसें तुह्मीं घरीं आणून ठेवून त्यांचें रक्षण करितां. '

असा चाणक्यानें उघडपणें तोंडावर अप-सध लावला-तरी चंदनदासानें झटकन-पण संधपणानें-घाबरल्यासारखें न दाखवितां-हटलें, ' आर्या, हें खोटें,-कोणी तरी आर्याला येऊन सांगितलें- '

त्याला चाणक्य, कांहीं धीर देत-संभावितपणानें-त्याच्याच तोंडून कबूली करविण्याच्या तऱ्हेवर हणाला, ' शेटजी, मनांत शंका आणून भिऊं नका.--पूर्वीच्या राजाच्या पदरचे लोक भिऊन देशांतराला जातांना लोकांच्या मर्जीविरुद्धसुद्धा त्यांच्या घरीं मुलें माणसें ठेवून गेले असतील. पण पुढें तीं छपविणें हा अपराध. '

या भाषणाचा चंदनदासाच्या मनावर थोडासा परिणाम झाला व तो हणाला. ' हो, असें खरें,—त्यावेळीं आमच्या घरीं अमात्य राक्षसाचीं मुलें माणसें होतीं खरीं. '

याप्रमाणें त्याला बोलण्यांत धरून चाणक्यानें हटलें, " पूर्वी—' हें खोटें ' असें, व आतां—' होतीं ' असें बोललांत, यांत विरोध आहे. "

चंदनदासानें आपण बोलण्यांत सांपडलों, पुढें बोलणें वाढविण्यांत अर्थ नाही, असें समजून हटलें, ' इतकी बोलण्यांत चूक झाली. '

हळू हळू अधिकाधिक अधिकार व आढ्यता दाखविण्याच्या झोकानें व चंदनदासाला पुनः कांहींशा सामोपचारानेंच चाणक्यानें

हटलें,— ' शेटजी, चंद्रगुप्ताच्या राज्यांत लबाडी चालत नाही. राक्षसाचीं मुलें माणसें स्वाधीन करा-व स्वतः मोकळे व्हा. '

चंदनदासानें यावर हटलें, ' आर्या, मी आधींच विनंती केली कीं, पूर्वी तीं माझ्या घरीं होतीं. '

चाणक्यानें हटलें, ' मग आतां कोठें आहेत? ' त्याला चंदनदासानें, ' मला माहित नाही ' असें सांगितलें. हें ऐकून चाणक्य हंसून हणाला, ' काय माहित नाही आं ? अहो शेटजी, भय शिरावर पण प्रतिकार हजार कोसांवर-तशांतला प्रकार आहे. '

चाणक्यानें आपल्याला पुर्तेपणीं पकडलें, प्रसंग काठिण आला, असें समजून चंदनदासानें आपल्याशीं, ' भयंकर मेघगर्जना ऐन डोक्यावर आणि दयिता दूर (कामी जनांला मेघगर्जना होत असतांना विव्दळता प्राप्त होते, व त्याचा प्रतिकार त्यांच्या प्रियकरणींच्या तात्कालिक संगमानें होतो-अशी प्राचीन कवींची शृंगाररसवर्णनासंबंधें कल्पना आहे. तिला अनुसरून हें वाक्य कवीनें येथें चंदनदासाच्या तोंडीं घातलेलें दिसतें. पण या ठिकाणीं असले विचार अप्रासंगिक आहेत. यापेक्षां पुढील वर्णन अधिक योग्य व सयुक्तिक आहे.)

हें काय संकट ओढवलें ! साप डोक्यावर येऊन ठेपलेला-आणि दिव्य औषधी दूर हिमालयावर—*

हल्लीं चाणक्य सर्पासारखा डोक्यावर दंश करण्याला टपलेला आहे, याचा प्रतिकार कदाचित अमात्य राक्षस करील, पण तो किती तरी दूर व अप्राप्य-अशी स्थिति

* शेखसादीकृत गुलिस्तान नांवाच्या फारसी ग्रंथांतही कांहींशीं याच अर्थाची ह्मण आहे ती- 'ता तिर्या अजू ऐराफ भी आरंद, मार गुर्जादा मुर्दाषवद. '

आहे, असा चंदनदासाचा भाव होता. व तो अगदी खरा होता.

चाणक्य पुढे ह्मणाला, 'शिवाय, नंदाला विष्णुगुप्त, '—इतकें बोलून, किंचित् लाजून व जीभ चावल्यासारखें करून तो ह्मणाला,— चंद्रगुप्ताचा अमात्य राक्षस उच्छेद करील ही कल्पनासुद्धा मनांत आणू नका. कारण पहा—'

(नंदाचा उच्छेद करून या विष्णुगुप्तानें चंद्रगुप्ताला राज्यावर स्थापिलें, त्याप्रमाणें राक्षस चंद्रगुप्ताचा उच्छेद करील, ही शंकासुद्धा नको.—असा चाणक्याच्या बोलण्याचा भाव होता. पण—आपण असें केले.—असें तोंडानें बोलण्यांत स्वप्रशंसा होते, तीं करणें कोणासही योग्य नाही, असें—विष्णुगुप्त—हे शब्द तोंडांतून निघतां निघतां चाणक्याच्या लक्षांत आले, व यामुळें त्याला थोडीशी लाज वाटून त्यानें ते शब्द तत्काल फिरविले. ही व्यवस्था कवीनें चांगली खुबीदार केली आहे. चाणक्याचेंच मूळचें नांव विष्णुगुप्त.)

'नंद जिवंत असतांना देखील शूर व न्यायी वक्र नासादिक सचिवांच्या हातून सदैव चंचल अशी लक्ष्मी स्थिर करविली गेली नाही. ती चंद्राच्याठाई एकवट होऊन त्रिभुवनाला आनंद देणाऱ्या कांतीप्रमाणें हल्लीं चंद्रगुप्ताच्या ठिकाणीं कायम झालेली आहे. ती दूर करण्याला कोण समर्थ आहे ?

'तसेंच संध्याकाळच्या आरक्त कोरेप्रमाणें—हत्तीच्या रक्ताचा स्वाद घेतला असल्यानें—भासणारी व जाभई देतांना मुखांत चमकणारी अशी सिंहाची दाढ बुद्ध्या उपटण्याचें साहस कोण करूं इच्छितो आहे ?'

या दोन्ही श्लोकांत चाणक्यानें सहजपणेंच स्वप्रतापाचें वर्णन करून—अशा माझ्याशीं टक्कर देण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे—असें

चंदनदासाला सुचविलें आहे. हा त्याचा भाव चंदनदासाच्या लक्षांत आला, व तो मनांत ह्मणाला, 'हें सारें खरें आहे. यामुळें ही यांची बढाई याला शोभते !'

यांतील पहिल्या श्लोकाची रचना साधारणच तरी जोरदार आहे. व दुसरा श्लोक आरंभीच आलेला आहे. चंदनदास यःकश्चित् हाणगट, त्याला भेवडावून त्याच्याकडून राक्षसाचीं मुलें माणसें हस्तगत करून घेण्याचा चाणक्याचा इरादा होता. त्याला अनुसूनच हें भाषण आहे. तसेंच, पुढें लगेच घरावाहेरील गलबा झाल्याचें वर्णन तरी याच उद्देशानें केलेलें आहे.—इतक्यांत बाहेर गलबा झाल्याचें ऐकून चाणक्यानें शार्ङ्गरवाला त्याचें कारण विचारिलें. शार्ङ्गरवानें बाहेर जाऊन येऊन कळविलें कीं, 'चंद्रगुप्त राजाच्या आज्ञेनें राजद्रोही जीवसिद्धि क्षपणकाची धिंड काढून त्याला हद्दपार करिताहेत.'

चाणक्यानें नुकत्याच दिलेल्या हुकुमाची ही वजावणी होत होती.

चाणक्यानें ह्मटलें, 'काय, क्षपणक ! अरे—अथवा आपल्याच कृतीचें व राजद्रोहाचें हें योग्य फल भोग ह्मणावें ! अहो चंदनदास शेटजी, विरुद्ध वागणाऱ्यांना राजा हा असें उग्र शासन करितो. तर माझे मित्रत्वाचें व योग्य सांगितलेलें ऐका व राक्षसाचीं मुलें माणसें आणून द्या.'

याप्रमाणें चाणक्य चंदनदासाचें मन वळवूं पहात होता. त्याला त्यानें—'माझ्या घरीं अमात्याचीं मुलें माणसें नाहीत' असें ग्वरें उत्तर दिलें.

इतक्यांत बाहेर पुनः गलबा झाला. तो कशाचा हें पाहून येण्यास सांगितल्याप्रमाणें शार्ङ्गरवानें पाहून येऊन ह्मटलें—'गुरूजी, हाही राजाचें अहित करणारा शकटदास

कायस्थ-त्याला सुळावर देण्याकरितां नेत आहेत. '

यावर चाणक्यानें हटलें, 'ठीक, आपल्या कर्माचें फळ भोगतो आहे ! अहो शेटजी, विरुद्धाचरण करणारांना राजा असें उग्र शासन करितो न्वरें. तुम्ही राक्षसाच्या मुळामाणसांना दंडवून ठेवलेलें त्याला खपावयाचें नाहीं. तेव्हां दुसऱ्याचें कुटुंब स्वाधीन करून आपलें कुटुंब व जीवित्व यांचें रक्षण करा. '

त्याचा भाव ओळखून व हा आपल्याला लालूच दाखवून भिवडावूं पाहतो आहे, असें जाणून चंदनदासालाही थोडा त्वेष आला व तो कांहीं तिरस्कारानें पण निश्चयानें हणाला- 'आर्यो, मला काय भय दाखवितां ? अमात्य राक्षसाचीं मुलें माणसें माझ्या घरीं असतीं तरी तीं मी आपल्या स्वाधीन करणार नाहीं. मग नसल्यावरची गोष्ट कशाला ? '

चाणक्य हणाला, 'चंदनदास, हाच तुझा निश्चय ? '

त्याला त्यानें, ' होय, हाच माझा पक्का निश्चय ' असें सांगितलें.

हे त्याचें धैर्याचें व निश्चयाचें उत्तर- व तेंही आपल्या सारख्याला तोंडावर दिलेलें ऐकून, चाणक्याला त्याची धन्यता वाटली व तो मनांत हणाला, ' शाबास ! चंदनदासा, शाबास तुम्ही ! परस्पर दुसऱ्याला समर्पण करून स्वार्थ साधणें सोपें असूनही, त्याला लाथ मारून शिबीच्या सारखें हे दुष्कर कर्म व तेंही या पापी युगांत कोण करणारा आहे ? (हल्लींच्या पापी युगांत तूं असें दुष्कर कर्म करितोस तेव्हां तुंझी शिबीहूनही अधिक योग्यता आहे

असा त्याच्या बोलण्याचा भाव होता.)*

त्यानें पुनः एकदां विचारिलें, 'चंदनदासा, हाच तुझा निश्चय ? ' त्याला त्यानें- ' होय ' असें उत्तर दिलें. तेव्हां चाणक्यानें त्वेषानें व रागानें हटलें, ' हा दुष्टा वाणगटा !-थांब तर--राजाच्या रागाचा परिणाम भोग ! '

त्याला चंदनदासानें धिमेपणानें हटलें, ' हा मी सज्ज आहे. आपण आपल्या अधिकारा-नुरूप वाटेल तें करा. '

यावर चाणक्यानें शार्ङ्गरवाला बोलावून हटलें, ' शार्ङ्गरवा, माझ्याकडून कालपाशिक व दंडपाशिक यांना जाऊन सांग कीं, एकदम या दुष्ट वाणगटाला धरून शासन करा !-अथवा थांब-राहूंदे-दुर्गरक्षक विजयपालकाला हणार्वे, याचें घरदार लुटून याला याच्या बायकोमुलां-सुद्धा कैद करून ठेवा. आणि मी वृषलाकडे जाऊन येईपर्यंत याचें चांगलें रक्षण करा. याला प्राणांतिक शासन करण्याची आज्ञा वृषलच देईल. '

पहिल्या दोघांतिघांना शिक्षा देण्याचे हुकूम चाणक्यानें स्वतःच दिले होत. व त्याप्रमाणें ते अमलांतही आले. यावेळींही प्रथम त्यानें तसाच हुकूम दिला. पण चंदनदासाच्या द्वारानें राक्षस हातीं आणण्याचा असल्यानें त्याला एकदम सुळावर देऊन

* चाणक्य वस्तुस्थितीमुळें कठोर झालेला होता. तरी त्याला प्रत्येक मनुष्याच्या अंगचे गुणावगुण कळत होते. इतकेच नव्हे तर ते त्याला आवडत होते-व चांगल्या गुणांची तो प्रशंसा व धन्यता मानून त्यांचे चीजही करीत होता. पण राजकारणांत इष्ट हेतु साधण्याकरितां त्याला क्रौर्य व दांडगेपणा दाखवावा लागे. असें चाणक्याचें स्वरूप प्रेक्षकांपुढें आणण्याचा कवीनें केलेला यत्न चांगला साधला आहे

उपयोग नव्हता. हणून त्याने दिनावधी मिळण्याकरितां बाह्यतः वृषलच वधाची शिक्षा देईल—तोंवर त्याला कैदेत नेऊन ठेवण्याविषयी आज्ञा केली.

शिष्यानें, 'जशी आपली आज्ञा.—शेटजी, असे इकडून या'—असें हटलें. 'आर्या, हा मी आलों'—असें हणून चंदनदास त्याच्या-बरोबर निघाला. त्यानें जातां जातां मनांत हटलें, 'मित्रकार्याकरितां माझा नाश होतो आहे—स्वतःच्या अपराधामुळे नव्हे. चिंता नाही.'

चाणक्य व चंदनदास यांच्या संवादाच्या वेळीं शिष्य तेथेंच होता असें दिसतें. निदान चाणक्याची हाक ऐकूं जाईल इतक्या अंतरावर तरी तो असला पाहिजे. शिवाय, हा संवाद एकांताचा नसल्यानें शिष्य हजर असला तरी कांहीं हरकत नव्हती.

हा संवाद उत्तम साधला आहे. चंदनदास व चाणक्य या दोन्ही पात्रांचीं भाषणें फार चांगलीं, योग्य व ठोसर घातलीं आहेत.

शिष्य व चंदनदास निवून गेल्यावर चाणक्यानें आनंदानें आपणाशीं हटलें, 'वाः आतां राक्षस हातीं आला खास. त्याच्या संकटप्रसंगीं हा—चंदनदास—प्राण देण्याला तयार झाला तसाच याच्या संकटप्रसंगीं तोही खचित तयार होईल.'

इतक्यांत पुनः बाहेर गलबा झाला. तेव्हां शिष्यानें येऊन कळविलें कीं, 'शकटदासाला वध्य स्थानीं नेत असतांना सिद्धार्थक त्याला सोडवून पळवून घेऊन गेला.'

हे ऐकून चाणक्यानें मनांत हटलें:— 'शाबास सिद्धार्थका ! कार्याला आरंभ तर बरा केलास'—व तो मोठ्यानें रागाच्या आवेशानें हणाला—'काय ! दांडगाई करून घेऊन गेला !

जा भागुरायणाला त्याला ताबडतोब धरून आण म्हणून सांग.' शिष्यानें थोड्या वेळानें परत येऊन खेदानें हटलें—'गुरुजी, फार वाईट झालें. भागुरायण देखील पळून गेला.'

यावर चाणक्यानें मनांत हटलें,—'कार्य-सिद्धीकरितां.—सिद्ध होवो.' पुनः मोठ्या रागाचा आविर्भाव आणून तो हणाला,—'वत्सा, आमच्याकडून भद्रभट, पुरुषदत्त, डिंगुरात, बलगुप्त, राजसेन, रोहिताक्ष व विजयवर्म, यांना जाऊन सांग.—ताबडतोब पाठलाग करून त्या दुष्ट भागुरायणाला धरून आणा.'

शिष्यानें थोड्या वेळानें परत येऊन त्रासून हटलें, 'हाय—हाय ! सर्वच तंत्र बिघडलें ! ते भद्रपटप्रभृति तर पूर्वी-पहांटेच पळून गेले हणें !'

हे ऐकून चाणक्यानें पुनः मनांत हटलें,— 'जावोत विचारे—खुशाल जावोत, व सफलच्छ होवोत.' नंतर तो मोठ्यानें हणाला, 'वत्सा, जाऊं दे त्यांना,—यांत विषादाचें कारण नाही. पहा— मनांत कांहीं तरी बेत करून गेले ते पूर्वीपासूनच गेले हणावयाचे. जे राहिले आहेत ते सुद्धा खुशाल जावोत. मी त्यांच्या भ्रंवशावर थोडाच आहे. शेंकडो फौजेहूनही अधिक उपयोगी व नंदाचा उच्छेद करण्यांत वीर्यमहिमा गाजविलेली माझी बुद्धि मात्र न गेली हणजे झालें.' उठून उभा राहून वर पहात पुनः हणाला, 'हा ! आतां त्या दुष्ट भद्रभटप्रभृतींना पकडून आणवितों !' जातां जातां तो आपल्याशीं म्हणाला, 'दुष्टा—राक्षसा आतां तुला लौकरच—स्वच्छंदी, एकटा, उज्वलित दान शक्ति वाहत असणारा व प्रमत्त अशा वनगजाला आपल्या बुद्धीनें कामाला लावण्याकरितां धरून

बांधावा-तसा तुला वृषलाकरितां जखडून टाकतो.' असा विचार करीत तो निघून गेला.

चंदनदास गेल्यानंतर पुढील सर्व भाषणाचा प्रकार केवळ कथेचे अनुसंधान व्यक्त करण्याकरितांच आहे. त्यांतील भाषणे सहज सुचणाऱ्यां व योग्य अशींच घातली आहेत. चाणक्याने पूर्वीच तयार करून ठेविल्याप्रमाणे क्षपणक, सिद्धार्थक, भागुरायण व भद्रभट प्रभृति मंडळी आपापले नेमलेले कार्यभाग करण्यास उद्युक्त होतेच. त्यांत राक्षसाची मुद्रा-अंगठी-जणो सहजगत्या हातीं आल्याने त्याचीं मुले माणसे पुष्पपुरांतच चंदनदासाच्या घरी आहेत, असे पक्के कळले. यामुळे चंदनदासाला कैदेत टाकून त्याच्या द्वारे राक्षसावर भार टाकण्याला, कपटलेख-तोही शकटदासाच्या हातचा-राक्षसाची मोहोर असलेला-पाठवून मलयकेतूच्या मनांत हेरांच्या मार्फत राक्षसाविषयीं उत्पन्न केलेला अविश्वास दृढतर करण्याला-उत्तम साधन झाले. त्या साधनाचा चाणक्याने अप्रतिम उपयोगही करून घेतला. सर्वच मंडळी एकामागून एक चाणक्याला सोडून चाललेली पाहून शिष्याला-याचे खरे कारण ठाऊक नसल्याने-खेद, आश्चर्य व त्रास वाटणे साहजिक आहे. आपला बेत यत्किंचितही बाहेर कोणाला कळू नये अशीच चाणक्याने व्यवस्था केली होती. नेहमीं जवळ राहणाऱ्या शिष्याला देखील याचा मागमूस लागू दिला नव्हता. व हणूनच शिष्याचीं भाषणे ऐकतांच, त्याने आपल्याला जणो कांहींच ठाऊक नाही-या गोष्टी जशा आतांच कळताहेत-व आतां आपण त्याचा योग्य प्रतिकार करूं, अशा अर्थाचीं भाषणे रागाने केली आहेत. याचे नांव मंत्रगौप्य. नाहीतर अलीकडील राजमंडळ व प्रधान

मंडळ यांचीं कारस्थाने ! घटका दोन घटकेच्या आंत त्याच्याबद्दल बोभाटा ठेवलेला ! अशा तऱ्हेचे मंत्रगौप्य नाना फडणिसाला थोडे बहुत साधले होते असे हणतात.

खरी बुद्धि शेंकडो फौजांपेक्षां अधिक असते, असे चाणक्याने आपल्या बुद्धीच्या पराक्रमावरून-व सामान्यतःही हटले आहे. ते किती खरे आहे ! याचा सर्व जगाच्या इतिहासांत सारखा अनुभव येत आहे. बुद्धि उत्तम कायम असेल त्याला सर्व कांहीं साध्य करून घेतां येते, हे अक्षरशः खरे आहे.

चाणक्याने शेवटीं राक्षसाला उन्मत्त वनगजाची उपमा दिली आहे. ती फारच सरस आहे. उन्मत्त वनगजाच्या अंगी मनुष्याला उपयोगी पडण्याजोगे कितीतरी गुण असतात. फक्त त्याला बुद्धिसामर्थ्याने धरून बांधून कामाला लावावे लागते. तसाच यावेळीं राक्षसाचा प्रकार होता.

हा अंक नाटकप्रयोगदृष्ट्या फार चांगला साधला आहे. शेवटपर्यंत एकच प्रमुख पात्र रंगभूमीवर आलेले आहे. तरी प्रसंग विशेषाने दुसरीं निरनिराळीं पात्रे येऊन, संवाद संबन्ध सारखा राखलेला आहे. प्रारंभीं प्रस्तावने-दाखल चाणक्याचे स्वतःशीं लांबलचक भाषण आहे, ते एका अशीं अवश्यक आहे. तरी त्यांतील कांहीं भाग तेथे गाळल्याने रसविघात न होतां बहुधा रसपोषच होईल असे दिसते.

एक दोन ठिकाणीं प्रवेश थोडासा बदलला पाहिजे होता. याबद्दल पूर्वी स्थलविशेषीं सुचविलेच आहे. अशा तऱ्हेच्या इंग्रजी नाटकांत चाणक्याचे सर्व भाषण व हा बहुतेक सर्व प्रवेश चाणक्याच्या घरच्या खासगी बसण्याच्या कचेरींत झाला किंवा होत आहे, असे दाखविले असते.

विषय राजकारणाचा व रोजच्या सामान्य व्यवहाराचा असल्यामुळे भाषाशैली व वर्णन-प्रकारही साधा व त्याला साजे असाच आहे. त्यांच्यांत कृत्रिम चटक किंवा अलंकार, किंवा उच्च प्रतीच्या मनोविकाराचें मनाला लागणारें चटकदार वर्णन वगैरे मुळींच नाहीत;—व नाही हा विशेष दोषही नाही. कारण हा विषयच तसा आहे. बाकी काव्य या नात्याने हा अंक सामान्यच म्हटला पाहिजे.

अंक दुसरा.

मागील अंकांत कवीनें प्रस्तावनेदाखल नटीसूत्रधारांचा संवाद देऊन नंतर पुष्प-पुरांत चाणक्य, राक्षसाला हातीं आणण्याकरितां, काय काय व कशीं कशीं कारस्थाने करीत होता याचें सविस्तर वर्णन केले आहे. तसें या अंकांत चाणक्याचा प्रतिस्पर्धी राक्षस, चाणक्य व चंद्रगुप्त यांचा पाडाव करून मलयकेतूला राज्यावर स्थापण्याची कोण-कोणच्या प्रकारानें खटपट करीत होता, याविषयीचें वर्णन आहे.

चाणक्याच्या हेराप्रमाणें राक्षसाचेही हेर कुसुमपुरांत फिरत होते. त्यांपैकीं विराधगुप्त नांवाचा हेर सापांचे पेटारे घेऊन खेळ करीत फिरणाऱ्या डोंबाऱ्याचा वेश घेऊन चाणक्याच्या पक्षाकडील वृत्तांत काढून घेऊन परत आला होता. तो सापांचा खेळ दाखविण्याच्या मिषानें राक्षसाच्या डेऱ्याकडे जातां जातां आपल्याशीं झणाला, 'तंत्र युक्ति जाणून योग्य मंडलें व मंत्र इत्यादिकांचें रक्षण करणारे लोकच सर्प व नराधिप यांची सेवा करूं शकतात.'

सर्प व राजे दोघांचीही सेवा व सहवास मोठा कठीण-फक्त प्रवीण व योग्य लोकच करूं शकतात. सर्पपक्षीं,—विषप्रतिकारक

औषधें व युक्ति, देयताविषयक यंत्रें व मंडलें काढणें, आणि सर्पावरील मंत्राचें रक्षण या गोष्टींचें चांगलें ज्ञान असणें अवश्य. तसेंच राजपक्षीं,—राज्यव्यवस्था चोख राखण्याच्या युक्तिप्रयुक्ति, राजमंडळांशीं उचित वर्तन करण्याचें ज्ञान, आणि गुप्त राजकारणांचा अपरिस्फोट इतक्या गोष्टी अवश्य असतात. अशा गुणांनीं युक्त असतील त्यांनींच सर्प व राजे लोक यांच्याशीं संबंध ठेवावा. दुसऱ्यांनं हटकून अपाय होतो.

ही सामान्योक्ति अगदीं खरी आहे.

इतक्यांत कोणालासें उत्तर देत तो झणाला, 'आर्या, काय झणालां ? मी जीर्णविष नांवाचा गारुडी.—काय, तुम्हीही सापाशीं खेळू इच्छितां ? आपला धंदा कोणचा ? राजकुल-सेवा ? तर आपण सापाशीं खेळतांच आहां.—तें कसें ?—अहो, मंत्र आणि औषधी यांमध्ये अप्रवीण सर्प धरणारा गारुडी, मस्त हत्तीवरचा माहुत, व उन्मत्त अधिकारी राजसेवक,—तिघेही अवश्य नाश पावतात.' अरे, हा पाहतां पाहतां निवून गेला ! काय, तुम्ही काय झणालां ? 'या पेटान्यांत काय आहे ?'—आमचें पोट भरण्याचें साधन—साप.' पाहूं इच्छितां ? क्षमा करा. हें योग्य स्थळ नव्हे. कौतुक पहावयाचें असलें तर या जवळच्या घराजवळ चला, झणजे दाखवितों. काय झणालां ? हें अमात्य राक्षसाचें घर ? तेथें आमच्या सारख्यांचा प्रवेश नाही ? तर जा तुम्ही. आम्ही पोटभरू—यावरच पोट भरणारे, त्यामुळे आमचा प्रवेश होईल.—काय हाही निवून गेला !'

गारुडी व वाटेनें भेटणारे एकदोन तमासगीर यांच्या संवादरूपानें अशा लोकांच्या रोजच्या सामान्य व्यवहाराचें हें यथार्थ चित्र आहे. हल्लीं देखील आपण असे प्रकार पाहतों.

प्रत्यक्ष दुसरें पात्र आणून त्याच्याशीं संवाद करण्यापेक्षां ही तन्हा एका अंशीं अधिक चटकदार असते. भिकारी-बैरागी-तमाशा करून दाखवून पोट भरणारे-अशा लोकांना कोणच्याही घरीं विशेष मज्जाव असत नाही. व असला तरी त्याची त्यांना क्षिर्ती नसते. पण इतर नागरिकांचा तसा प्रकार नसतो. त्यांचा परक्यांच्या घरांत प्रवेश होत नाही, व तेही सहसा परक्या ठिकाणीं जात नाहीत. एकाद्या मोठ्याशा घराच्या आंगणांत गारुड्याचा वगैरे तमाशा होत असला म्हणजे रस्त्यांतून जाणारे सामान्य तमासगीरही तेथे जमतात व खुशाल तमाशा पहात-घरवाल्यानें नको म्हणेपर्यंत किंवा खेळ संपेपर्यंत-राहतात. याला अनुसरूनच त्या गारुड्यानें त्या दुसन्या गृहस्थाला खेळ पाहण्यास जवळच्या घराच्या चौकांत बोलाविलें. पण तो कदाचित प्रतिष्ठितसा असल्यानें आंत गेला नाही. येथवरचें त्याचें भाषण त्याच्या वेषास अनुसरून गांवढळ भाषेंत होतें. तो मूळचा उच्च वर्णाचा असल्यानें त्याची नेहमींची भाषा संस्कृत होती. चाणक्य व चंद्रगुप्त यांच्या वेळीं उच्च प्रतीचे लोक तरी संस्कृत बोलत होते किंवा नाही याची शंकाच आहे. कारण त्यांच्यापूर्वीं सुमारे ३००।४०० वर्षे बुद्धाच्यावेळीं सुद्धा संस्कृत भाषा सार्वलौकिक नव्हती, असें त्या काळच्या उपलब्ध ग्रंथांवरून दिसतें. पण सर्व प्राचीन नाटकांत पात्रांच्या स्थित्यनुरूप व योग्यतेनुरूप त्यांच्या तोंडीं संस्कृत किंवा प्राकृत भाषा घालण्याचा परिपाठ आहे. तोच या कवीनेंही स्वीकारला आहे.

विराधगुप्त आपल्याशीं संस्कृतांत म्हणाला, 'वाः मोठे आश्चर्य ! चाणक्याच्या बुद्धिबलानें वेष्टित चंद्रगुप्ताला पाहिलें म्हणजे राक्षसाचे सर्व प्रयत्न

व्यर्थ वाटतात. तसेंच राक्षसाच्या बुद्धिबलानें संरक्षित मलयकेतूकडे पाहतांच चंद्रगुप्त राज्याधिकारावरून चळलाच असें वाटू लागतें. कौटिल्यबुद्धिपाशबद्ध मौर्य राजलक्ष्मी, जणों पक्की स्थिर झाली, तरी तिला राक्षस आपल्या उपायरूपी हातांनीं हिसके मारमारून ओढीत असल्यानें ती डळमळते आहेशी दिसते. या बुद्धिवान मंत्र्यांच्या विरोधामुळे नंदकुललक्ष्मी अद्यापि संशयांत आहे. महावनांत दोन प्रचंड वनगज युद्ध करीत असतांना त्यांच्यांत प्रमुख कोण ठरतो, याविषयीं निश्चय नसल्यानें भीतीनें गांगरून गेलेल्या करिणीची स्थिति होते; तद्वत् या मुख्य मंत्र्यांच्या भांडणांत हेलपाटे खावे लागल्यामुळे, विजयश्री जशी खिन्न झाली आहे. असो-आपण आतां अमात्य राक्षसाला जाऊन भेटू.'

वरील वर्णन बरें आहे, तरी द्विरुक्तिदोषयुक्त आहे. शिवाय राक्षसाला विजयश्री मिळण्याचें चिन्ह केव्हांच दिसलें नसल्यानें त्यासंबंधाचें वर्णन अन्वर्थक नाही.

नंतर तो राक्षसाच्या घरांत चालला. राक्षस आपल्या घरांत दिवाणखान्यांत आसनावर बसला होता. व एक पुरुष त्याच्या जवळ होता. तो आपणाशीं डोळ्यांत पाणी आणून दुःखानें झणाला, 'हाय हाय ! न्याय व पराक्रम यांनीं युक्त अशा राज्यव्यवस्थेमुळे निष्कंटक झालेल्या यादवांसारख्या थोर व विस्तृत नंदकुलाचा दुर्दैवानें फडशा पाडला ! यामुळे माझे मन अत्यंत त्रस्त व चिंतातुर रहातें. मी सतत सावध राहून नानातऱ्हेची उठाठेव करितों. पण ती सर्व आधारभूत भिंतीशिवाय चित्रकर्माची खटपट व्हावी तशी व्यर्थ आहे.'

पुष्यपुरांतून निघून गेल्यापासून राक्षस, चाणक्य व चंद्रगुप्त यांचा पांडाव करण्या-

विषयीं सारखा प्रयत्न करीत होता. पण नंदकुलांतील पुढें करण्याजोगा योग्य पुरुष कोणी राहिला नव्हता. मलयकेतु नांवाला होता. पण तो कबूल करितां तर त्याच्या बापाला देऊं केलेलें अर्धें राज्य चाणक्याला द्यावें लागतें. व तो तरी परकीच होता. अशा स्थितींत राक्षसाची नंदकुलोत्पन्न चंद्रगुप्ताविरुद्ध खटपट अनुचित होती. राक्षसानें खटपट चालविली होती खरी पण ती कोणाकरितां—याविषयीं त्याचें त्यालाच समाधान वाटत नव्हतें. त्या अर्थी त्याचें वरील भाषण योग्यच आहे. चाणक्याच्या पहिल्याच भाषणांतील जोर—आवेश—प्रौढता—मनांत आणलेली गोष्ट पार पाडण्याविषयींचा ध्वनित दृढनिश्चय—व तरतरीतपणा इत्यादि उघड दिसणारे गुण; आणि त्याचा प्रतिस्पर्धी राक्षस याच्याही प्रथमच्याच भाषणांत व्यक्त होणारें औदासिन्य—हेतूचा अभाव—पुळपुळितपणा—व कांहींतरी कसें तरी कोणा करितां तरी करावयाचें ह्मणून करावयाचें अशांतला प्रकार;—या दोहोंची तुलना करून पाहतां, दोघांही प्रमुख पात्रांच्या अंगी असलेल्या गुणांचें, त्यांच्या कृतीचें व त्याच्या ठरलेल्या परिणामांचें तेव्हांच दिग्दर्शन होतें. चाणक्याची खास सरशी होणार व राक्षस खास फसणार असें तेव्हांच वाटूं लागतें.

‘अथवा मी दुसऱ्याचें दास्य पतकरून देखील या राजकारणाच्या उलाढालींत इतकें मन घालून झटतो आहे, तो ह्मणजे आपली पूर्वीची स्वामिभक्ति विसरून, किंवा पुनः अधिकारप्राप्तिद्वारा विषयोपभोग करण्याविषयीं मन लालचतें आहे ह्मणून, अथवा प्राणनाशाला भिऊन, किंवा आत्मप्रतिष्ठेसाठीं नव्हे. केवळ शत्रूच्या नाशानें स्वर्गवासी

महाराजांची सेवा तरी आपल्या हातून घडावी ह्मणून.’

चाणक्यानें ज्या ज्या गोष्टी योजून पार पाडिल्या त्या प्रत्यक्ष फलदायी व स्वतःच्या मनाचें समाधान करण्याकरितां होत्या. त्याच्या सर्व गोष्टी व सर्व बेत ऐहिक फल देणारे व सार्थ (practical) होते. पण राक्षसाचें तसें नव्हतें. त्याची वृत्ति अधिक मनोविकारवश (sentimental) होती. तो हुशार होता तरी त्याच्या अंगीं प्रत्यक्ष फलदायी, करारी, व कोणच्याही प्रसंगीं आपला बेत पार पाडण्याविषयींचा दीर्घोद्योगी दूरदर्शी स्वभाव, स्वावलंबन आणि राजकारणी पुरुषांच्या अंगीं अवश्य लागणारा विवेचकपणा, हे गुण कमी होते. यामुळें शेवटीं त्याला चाणक्यानें आहारीं आणिलें, हें ठीकच आहे. ‘चालत्याचें नांव गाडा’ अशांतला प्रकार राक्षस व चाणक्य यांच्या संबंधांत झाला नाहींच असेंही ह्मणतां येणार नाहीं. ‘बुडत्याचे पाय खोलांत’ तशांतलीच राक्षसाची स्थिति होत गेली.

राक्षस वर पाहून गहिवरानें ह्मणाला, ‘हे देवी कमलालये, तुला खरोखर गुणाची पारख नाहीं. नाहीं तर आनंदहेतुभूत नंदमहाराजांना सोडून त्यांचा शत्रु मुरापुत्र चंद्रगुप्त याच्याठायीं तूं कां आसक्त झाली असतीस? गंधगजाचा नाश होतांच त्याच्या गंडस्थळावरील शोभादायक दानांबु रेखेचा विलय होतो, तद्वत् हे चपले ! तूं लुप्त कां झाली नाहींस?’

हीनजाति व कृतघ्न मौर्याला वरण्यापेक्षां राजलक्ष्मीचा सर्वस्वी लोप होता तरी बरें—असें स्वामिभक्त व आग्रही राक्षसाला वाटणें योग्यच होतें. सुगंधी मदस्त्राव होणारे हत्ती

श्रेष्ठ जातीचे असतोत, अशी एक कवाच कल्पना आहे.

‘तसेंच हे हीन कुलोद्भवे,’-राक्षस रागाने व दुखाने लक्ष्मीला उद्देशून जणों शिव्या देण्याला प्रवृत्त होऊन ह्मणाला,— ‘या पृथ्वीवरिल सर्व प्रसिद्ध व थोर आणि कुलीन राजे कां नष्ट झाले ह्मणून-पापिणी, या कुलहीन मौर्यपतीला वारिलेस? अथवा स्वभावतःच नेहेमी काशपुष्पाप्रमाणे चंचळ कुलटांची बुद्धि पुरुषगुणपरीक्षणाविषयी उलटी असावयाचीच?’

कास-दर्भ-उत्पन्न होणारे टणक गवत याचीं बेटें जमतात. व त्यांनीं जमीन व्यापण्याला एकदां आरंभ केला ह्मणजे ती जमीन पुष्कळ वर्षे पड पडते. तिच्यांत दुसरें पकियेत नाही. कास मुळासुद्धां खोदून काढण्याला फार त्रास पडतो. कमी मेहनत केलेल्या मार किंवा काळ्या जमिनींत तो फार उगवतो. अशा जमिनी अधिक सुपीक असल्याने त्याच्यांत कास न होऊं देण्याविषयी फार जपवें लागतें. या कासाला आश्विन कार्तिकांत तुरे येतात. त्यांतील कापूस रेशमासारखा मृदु असतो. व त्याच्या तंतूची टोके यत्किंचितही हवेच्या योगाने सारखीं हलत असतात. त्याप्रमाणेच लक्ष्मीची सूक्ष्म व चंचळ स्थिति असते, असें कवींनीं वर्णन केले आहे. तें अयथार्थ आहे असें नाही.

‘पण दुष्टे-दांडगे, तो तुझा आश्रयच नाहीसा करून तुझी खोड मोडतो!’ थोडा वेळ विचार करून तो पुनः ह्मणाला, ‘प्रिय मित्र चंदनदासाच्या घरीं मुलें माणसें ठेवून मी नगरांतून निघून आलों हें योग्यच केलें. कारण यामुळे परलोकगत महाराजांच्या पदरच्या आमच्या पक्षाच्या मंडळीला धीर राहिल. आणि आम्ही कुसुमपुरावर स्वारी

करण्याच्या कामां उदासान नाहा अस पाहून त्यांची खटपट शिथिल होणार नाही. चंद्रगुप्ताच्या घातास्तव आह्मी तीक्ष्ण रसदायी मारेकरी वगैरे लोक पाठविले. त्यांच्या साहाय्यार्थ व शत्रूंच्या मसलतीचा भेद काढण्याला पुष्कळशा द्रव्यासह शकटासाची तेथे स्थापना केली आहे. क्षणोक्षणीं शत्रूंकडील बातमी लागावी व त्यांच्यांत फुटाफुट पाडावी ह्मणून आपले मित्र जीवसिद्धि वगैरे सोडिले आहेत. महाराजांनीं हीनवर्णोत्पन्न असूनही उत्तम कुलोत्पन्न प्रिय पुत्राप्रमाणे या चंद्रगुप्ताला वाढविलें. पण त्याच्यामुळेच सर्वस्वी त्यांचा घात झाला. उपजतांच आईचा नाश करणाऱ्या दुष्ट सिंहशिशूसारख्या या चंद्रगुप्ताचे रक्षण करण्यास अदृष्ट दैवच आड न आले तर मी आपल्या बुद्धिरूपी बाणाने त्याचे मर्म खचित भेदून टाकितों.’

येथवर राक्षसाने आपली स्थिति व आपण योजिलेले बेट व ते साध्य होण्याकरितां करित असलेले उपाय यांचे थोडेसेंच पण साहजिक दिग्दर्शन केले आहे. स्वतःच्या अदूरदर्शित्वाबद्दल व चुकीबद्दल दुसऱ्याला-त्यांतही लक्ष्मी, दैव इत्यादिकांना-दोष देणे, पक्ष्या बुद्धिवान व सावध पुरुषाचे लक्षण नव्हे. जीवसिद्धि खरोखर कोण व कशा तऱ्हेचा आहे याचा शोध न करितां राक्षस त्याला अत्यंत विश्वासूक हेर समजत होता. पण तो चाणक्याचा बाळमित्र व त्यानेच धाडलेला हेर असल्याने राक्षसाकडील सर्व भेद चाणक्याला कळवात होता. राक्षसाच्या पक्षाला येऊन मिळणारे भद्रभटादिक सर्व लोक चाणक्याचेच हेर होते. पण ते त्याचे शत्रु ह्मणून आपल्यास येऊन मिळताहेत असा राक्षसाच्या मनांत भ्रम होता. राक्षसाचा स्वभाव भोळा व मन मोकळे

असल्याने, त्याने या लोकांबद्दल विशेष-
किंबहुना मुळीच चौकशी केली नाही. याचें
फळ त्याला मिळालेंच. आपले बेत कितपत
सफल होतात याविषयी त्याला बरीच धुगधुग
होती, व त्याचा दैवावर विशेष हवाला होता.

याप्रमाणें राक्षस आपल्या बिन्हाडीं विचार
करीत बसला होता, व आहितुंडिक गारुडी
त्याच्या दाराबाहेर त्याच्या भेटीची मार्गप्रतीक्षा
करीत होता. त्याला असा रंगभूमीवर स्वस्थ
उभा करून ठेवण्यापेक्षां राक्षसाच्या देवडीवर
वाट पाहत ह्मणून पडद्या आड बसवून ठेवणें
नाटकप्रयोगदृष्ट्या अधिक चांगलें होतें.
पुढें राक्षसाचें व कंचुकीचें वगैरे भाषण होत
असतांना त्याला त्याचा त्या भाषणांत कोणे
तऱ्हेचा संबंध नसल्यानें व्यर्थ मुकाट्यानें बसावें
लागतें, हेंही योग्य नाही.

इतक्यांत मलयकेतूचा वृद्ध कंचुकी राक्षसां
कडे मलयकेतूचा निरोप घेऊन येत होता. तो
आपल्याशीं ह्मणाला,— ‘चाणक्याच्या नीति
बळानें नंदाचा नाश करून पुष्पपुरांत
पराक्रमी मौर्याची स्थापना केली. तशी जरेनें
जबरदस्तीनें माझ्या अंगीं विषयवासना शांत
करून धर्मवासना आणिली व ती हल्लीं वाढत
चालली आहे. तिचा पराजय करण्याकरितां
सवड सावून राजसेवेच्या द्वारानें लोभ प्रयत्न
करितो आहे. वर्धिष्णु मौर्याचा पाडाव करण्या-
चा राक्षस सारखा पण व्यर्थ प्रयत्न करितो
आहे, तद्वत्च माझ्या लोभाचीही दशा आहे.’

हा कंचुकी वृद्ध व करून सवरून भाग-
लेला होता. पिढीजाद चाकरी सोडून स्वस्थ
घरां बसलों तर कोणी विचारणार नाही
ह्मणून तो कसातरी काम करीत होता. त्यानें
पूर्वावस्थेंत हुरूपानें सर्व तऱ्हेचीं राजकार्ये

केलेलीं होती. व हल्लीं तो अगदीं वृद्ध झाला
होता. यामुळें त्याला आतां विशेष इतिकर्त-
व्यता किंवा लोभ राहिलेला नव्हता.

चाणक्याच्या नीतीपुढें राक्षसाचा टिकाव
लागावयाचा नाही, असा त्यानें एकंदर नाटकाचें
पर्यवसानद्योतक ध्वनी सहज क्राढला आहे.
असें बोलत बोलत तो अमात्याकडे आला.
त्याला त्यानें आशीर्वाद केला. राक्षसानें
त्याला नमस्कार करून त्याच्याकरितां आसन
आणविलें. (कंचुकी वृद्ध व मलयकेतूच्या
विश्वासांतील जुना सेवक, असें पाहून किंवा
आपल्या नेहमीच्या सरळ व सभ्य स्वभावास
अनुसरून राक्षसानें त्याचा इतका आदर
केलेला दिसतो. हे कंचुकी बहुधा वृद्ध व अं-
तःपुरांत वागण्यायोग्य ब्राह्मण असतात.)

आसनावर बसून कंचुकीनें ह्मटलें. ‘कुमार
मलयकेतूची आपल्याला विनंती आहे. फार
दिवसांपासून आपण उचित संस्कार व
वस्त्रालंकारधारण वगैरे सोडलेले आहे.
यामुळें मला वाईट वाटतें. पूर्वीच्या महाराजां-
च्या गुणाचा सहसा विसर पडणें अशक्य
आहे. तरी माझ्या या विनंतीला मान द्यावा.’
असें ह्मणून कंचुकीनें बरोबर आणलेले अलं-
कार दाखवून पुनः ह्मटलें, ‘अमात्या, कुमारानें
हे आपल्या अंगावरचे अलंकार आपल्या-
करितां पाठविले आहेत. ते आपण धारण
करावे.’

त्याला राक्षसानें ह्मटलें, ‘जाजले, मजक-
डून कुमाराला विज्ञप्ति करा कीं आपल्या या
गुणपक्षपातानें त्यांच्या गुणाचें जणों विस्मरण
पाडलें. तरी हल्लीं शत्रूनें परिभव केल्यामुळें हें
माझें शरीर निर्धैर्य व निस्तेज झालें आहे.
सर्व शत्रुमंडलाचा विध्वंस करून आपल्याला
सुगांग प्रासादांतील सुवर्णसिंहासनावर स्थापन

करीपर्यंत त्याला संस्काररचना कशी ती करू नये, असें माझ्या मनांत आहे.' (शत्रूचा पराभव करून आपल्या हेतूप्रमाणें मलयकेतूची गादीवर स्थापना केल्यानंतरच स्वतः डामडौल करणें योग्य-तोंवर कांहीं करावयाचें नाहीं, असा राक्षसाचा विचार होता. तो त्याच्या सारख्या थोर मनाच्या मंत्र्याला योग्यच होता.)

हें ऐकून कंचुकीनें कांहींसें त्याची समजूत व प्रशंसा करीत हटलें, 'आपण पुढारी असल्यावर ही गोष्ट कुमाराला सुलभच आहे. हा पहिलाच प्रसाद,—आपण मान्य करावा.'

त्याला थोरपणा देत राक्षसानें उत्तर दिलें.— राजाचा मुख्य व पिढीजाद आणि वृद्ध या नात्यानें तो थोरपणास पात्रच होता.—'कुमाराप्रमाणेंच सांगणें न मोडण्याजोगें आपण. आपली आज्ञा मान्य केली पाहिजे. बरें आणा.' हें ऐकून कंचुकीनें त्याला आणिलेले अलंकार घातले, व त्याचा निरोप घेऊन तो निघून गेला.

नंतर राक्षसानें,—'आपल्या दारावर भेटण्याकरितां कोण उभें आहे पहा,'— असें प्रियंवदक नोकराला सांगितलें. त्याप्रमाणें तो बाहेर गेला. बाहेर आपल्या भेटी करितां कोणी उभा आहे ही गोष्ट राक्षसाला कशी कळली ? तें स्पष्ट नाहीं. कोणी तरी भेटीस आला आहे कीं काय पहा, असें त्यानें सहजपणें हटलें असें समजावें तर वाक्यरचना त्या तऱ्हेची नाहीं. गारुड्याला फार वेळ रंगभूमीवर आणून उभा करून ठेवल्याचें कवीला आतां स्मरण झालें, असें दिसतें ! प्रवेशाच्या व्यवस्थेकडे प्राचीन कवींचें लक्ष कधी व रंगभूमीही आटपसरच असल्यानें पात्रें एकदां

रंगभूमीवर आलीं हणजे तीं कोठें तरी, कशीं तरी उभीं राहात, असें दिसतें.

दाराशीं उभा असलेल्या गारुड्याला पाहून प्रियंवदकानें त्याला कोण, काय, वगैरे विचारिलें. तेव्हां त्यानें—आपण जीर्णविष नांवाचा गारुडी— अमात्याला भेटून त्याला सापांचा खेळ दाखवावा हणतो, असें सांगितलें. तेव्हां प्रियंवदकानें त्याला थांबण्यास सांगून राक्षसाला जाऊन तसें कळविलें.

त्याच सुमारास राक्षसाचा डावा डोळा लवला. आणि तो आपल्याशीं हणाला, 'प्रथमतःच सर्पपर्शन !'—डावा डोळा लवणें व सर्पदर्शन दोन्ही अपशकुनच असल्यानें त्यानें त्याचें मन कांहींसें कचरलें.

त्यानें प्रियंवदकाला हटलें, 'मला यावेळीं सापांचा खेळ पहावासें वाटत नाहीं. त्याला कांहीं देऊन वाटेस लाव.'

प्रियंवदकानें दाराशीं येऊन हटलें, 'अरे हें पहा. अमात्यांनीं तुझ्या मनांतील दर्शनेच्छेनें प्रसन्न होऊन तुला हें दिलें आहे. ते तूर्त तुझ्या सापाचा खेळ पाहूं इच्छित नाहींत.'

गारुड्यानें हटलें, 'मी केवळ गारुडीच नव्हे—प्राकृत कवीही आहे. तेव्हां अमात्य माझी भेट घेत नसले तर त्यांना हा कागद नेऊन दे. तो वाचून पहा हणावें.'

प्रियंवदकानें जाऊन तो कागद राक्षसाच्या हातीं दिला. तो राक्षसानें वाचला. त्यांत लिहिलें होतें कीं:—'भ्रमर कुशलतेनें कुसुमरस पिऊन पुनः तो एखाद्या ठिकाणीं टाकतो. त्यानें दुसऱ्याचें कार्य होतें.' (भ्रमर शब्दाचा मधमाशी असा अर्थ घेतला तर मधमाशी अनेक फुलांतील रस पिऊन पोंवळ्यांत आणून सांठविते. त्या मधापासून दुसऱ्याचा उपयोग होतो. असा किंवा चैनी पुरुष—मधुक

पुष्पापासून काढलेले मद्य पुष्कळसे पिऊन एखाद्या ठिकाणी गुंगीत बडबडत असतो. त्याच्या बडबडीपासून त्याच्या मनांतील रहस्याचा स्फोट होऊन ऐकणाराचें काम होतें. असा अर्थ होतो. मी भ्रमर वृत्तीनेकुसुमपुरांत जाऊन तेथील वृत्तांत आणिला आहे, तो ऐकून आपलें कार्य होईल, असाही अर्थ निघतो. तो राक्षसाच्या लक्षांत आला. व 'असा मी आपला हेर-कुसुमपूरचा वृत्तांत आणिला आहे.' असें या गाथेचे द्वारे हा सुचवितो आहे. आपल्याशीं थोडा विचार करून तो ह्मणाला: 'पण कार्य-बाहुल्यामुळे मन व्यग्र झालेले व हेरही पुष्कळसे यामुळे विस्मरण पडले होते—हो लक्षांत आले. हा गारोड्याचा त्रेष घेतलेला विराधगुप्त असावा.' नंतर त्यानें प्रियवंदकाला ह्मटले, 'अरे, त्याला आंत आण. हा चांगला कवी असून त्याची सुभाषिते ऐकण्यासारखी दिसतात.'

प्रियवंदकाबरोबर आंत जातां जातां राक्षसाला पाहून तो आपल्याशीं ह्मणाला, 'हा अमात्य राक्षस. याच्या दीर्घ उद्योगामुळे साशंक होऊनच जणों डावा हात शिथिलपणें गळ्यांत व उजवा जोरानें खांद्यावर ठेविला असूनही अंकावर पडत असलेला, अशी राजलक्ष्मी मौर्याला गाढालिंगन देत संलग्नमुख असतांना सुद्धां वरचेवर मान मुरडते व त्याच्या वक्षावर मोकळेपणीं आपला उजवा स्तन अद्यापि ठेवीत नाही. [एखादीं सकामा स्त्री प्रेमळ पतीला गाढालिंगन देऊन मुख-चुंबन व सर्वांगसंग करीत असतांना वरचे-वर कोणी पाहतो कीं काय, अशी मनांत आशंका येऊन मान वळवून मार्गें पाहत असावी, व यामुळे तिचा एक स्तन पूर्णपणें

पतीच्या उराला न लागत असावा, तद्वत् यावेळीं राक्षसाच्या दीर्घोद्योगानें साशंक होत्साती राजलक्ष्मी मौर्याला गाढालिंगन देत असतांना मार्गें तोंड वळवून पाहते आहे व यामुळे तिचा उजवा स्तन मौर्याच्या उराला पूर्णपणें लागत नाही, असा कवीचा भाव आहे.

ही पूर्ण शृंगाराची कल्पना आहे. वर्णनही गैर नाही. तरी इतकें उत्तान वर्णन अशा प्रसंगीं घालणें योग्य आहे किंवा कसें हा प्रश्नच आहे.]

नंतर त्यानें पुढें होऊन राक्षसाचा जय-जयकार केला. त्याला पाहतांच राक्षसानें ओळखिलें, व एकदम 'अरे' विराध 'गुप्त' ह्मणणार तोंच, त्याला आपण गुप्त कामगिरीवर पाठविलेले, तेव्हां हल्लींच्या त्याच्या वेशांत तो आपल्या ओळखीचा आहे असें सर्वांच्या देखत दाखविणें योग्य नाही, असें तत्काळ त्याच्या लक्षांत आले; व त्यानें बोलणें बदलून 'अरे, विराध-श्मश्रू-दिसतो !' असें ह्मटले. आणि पुढें जवळच्या नोकरांना तो ह्मणाला 'प्रियवंदका, आह्मी आतां सापांचा खेळ पाहूं. सर्व जण विश्रान्ति घ्या जा. तूंही आपल्या कामाला जा.' हें ऐकून सर्व सेवक निघून गेले.

राक्षसाच्या या भाषणांत देखील त्याचा चाणक्याहून उणेपणा सुरेख व्यक्त केला आहे. चाणक्याकडे त्यानें नेमलेले हेर आले असतांना—त्यांच्या तोंडून रहस्यस्फोट होई असें भाषण येऊं दिलें नाही. दुसरें—त्याचे परिजन यजमानानें स्वतः जा ह्मणून सांगेपर्यंत त्याच्याजवळ राहत नव्हते. प्रासंगिक काम होतांच बाहेर आपल्या कामावर जाऊन हजर होत. व यामुळे प्रत्येकाशीं वाटेक तसा

एकांत करण्याला त्याला हरकत पडत नसे. राक्षसानें बोलणें बदलण्याचा यत्न केला आहे, तो किती तरी चमत्कारिक दिसतो. साधारण गारोड्याचा खेळ आपण पहाणार असतां आश्रित व नोकर यांना बाहेर घालाविणें हें तरी बुद्ध्यांच केलें आहे असें स्पष्ट दाखविण्याकरितांच, व त्यामुळें चाणक्य व राक्षस यांच्यामधील तारतम्य ठळकपणानें व्यक्त करण्यासाठींच, कवीनें केलें आहे असें दिसते.

परिजन निघून गेल्यावर राक्षसानें हटलें, 'मित्रा विराधगुप्ता, हें आसन, बैस.' तो बसल्यावर राक्षसानें नीटपणें त्याच्याकडे पाहिलें. त्याची ती अवस्था पाहून त्याला रडूं आलें व तो हणाला, 'हरहर ! महाराजांच्या चरणोपजीवी माणसांची ही अवस्था ! !'

त्यांचें समाधान करित विराधगुप्त हणाला, 'अमात्या, शोक व खेद सोडा. आपण आह्माला लौकरच पूर्वीच्या अवस्थेला खास पोंचवाल.' पूर्वीचें तें नंदाच्या वेळचें त्याच्या परिजनांचें वैभव व त्यांची हल्लींची ती विपन्न स्थिति—दोन्ही एकदम लक्षांत येऊन राक्षसासारख्या केल्या सवरलेल्या थोर मंत्र्याला वाईट वाटून रडूं येणें साहजिक होतें. विराधगुप्तानें त्याला उत्तेजन येई अशा तऱ्हेचें समाधान केलें आहे, तेंही सुरेख आहे.

नंतर राक्षसानें त्याला कुसुमपुरांतील हवाल विचारिली. त्यावर, 'ही हवाल हणजे लांबलचक कहाणी आहे. कोठपासून सांगूं ?' असें त्यानें विचारल्यावर, राक्षसानें, 'चंद्रगुप्तानें नगरांत प्रवेश केला त्या वेळेपासून मारेकरी मंडळींनीं काय काय केलें तें मुळापासून ऐकू दे.' असें हटल्यावर विराधगुप्तानें सांगण्यास आरंभ केला.

येथून कवीनें, विराधगुप्ताच्या तोंडून, चंद्रगुप्ताला चाणक्यानें आणून कुसुमपुरांत गादीवर स्थापन केल्यापासून राक्षस तेथून पळून गेल्यानंतर कांहीं दिवसपर्यंत, घडलेल्या गोष्टींचें वर्णन, कथासंदर्भ ध्यानांत येण्याकरितां करविलें आहे.

तो हणाला, 'चाणक्यानें आपल्या बुद्धिबलानें एकत्र केलेल्या, शक, यवन, किरात, कांबोज, पारसीक, बाल्हीक इत्यादि लोकसमुदायांनीं घटित चंद्रगुप्त व पर्वतेश्वर यांच्या प्रलयकालच्या उदधिजलतुल्य सैन्यानें कुसुमपुरास पुर्ता वेढा दिला.'

इतकें ऐकतांच हें गतगोष्टीचें वर्णन चाललें आहे हें विसरून राक्षसाला एकदम आपण कुसुमपुरांत पूर्वाधिकार व वैभव उपभोगीत आहों, असा भास झाला. व आपण कायम असतांना कुसुमपुराला परशत्रूनें वेढा दिला असें मनांत येऊन त्याला आवेश आला, आणि तो शस्त्र उपसून हणाला, 'काय ! मी असतांना कोण कुसुमपुराला वेढा देतो ? प्रवीरका, प्रवीरका, जा आतांच जाऊन एकदम शहराच्या सर्व तटांवर धनुर्धारी शिपायी पाठवून दे. शत्रूच्या हत्तीच्या गंडस्थळांचें टक्करेसरशीं विदारण करतील असे सज्ज हत्ती तटाच्या दाराशीं उभे कर. तसेंच मजप्रमाणें मृत्यूला कस्पटासारखें मानणारे व केवळ यशप्रिय असे लोक या शत्रूच्या यःकश्चित सैन्यावर हल्ला करण्याकरितां मजबरोबर निघोत.'

हें भाषण जोरदार, आवेशाचें, आणि राक्षसाच्या एकंदर स्वभावास अनुरूप असें आहे. पण अशा तऱ्हेच्या उसळ्या व भान विसरणारा मंत्री चाणक्यासारख्या धिम्या व राजकारणी पुरुषापुढें कसा टिकणार ! राक्षस चाल

त्या काळांत अप्रतिम मंत्री होता. पण अडचणीच्या प्रसंगीं डगमगणारा व कोणचेही काम नेटानें पार पाडतां न येणारा असा होता.

त्याचा आवेश पाहून विराधगुप्तानें त्याचें समाधान करीत हटलें, 'अमात्या, या झाल्या गेलेल्या गोष्टी. हा आवेश पुरे—'

हें ऐकून राक्षस पुनः शुद्धीवर येऊन ह्मणाला, 'हाय हाय ! झालेल्या गोष्टी ! मला तर घाटलें जणों त्या प्रत्यक्ष घडताहेत.' उपसलेली तरवार फेंकून देऊन तो ह्मणाला, 'हाय हाय ! नंदमहाराज ! आपला मजवर केवढा भारी लोभ ! मला त्याचें नेहमी स्मरण होतें ! अशा या युद्धाच्या प्रसंगीं— हा मेघनील गजसमुदाय चालला आहे. तेथें राक्षस जाऊं दे ! या प्रक्षुब्ध सागरजलाप्रमाणें भरधांव येणाऱ्या स्वारांचें राक्षस जाऊन निवारण करूं दे ! या इकडच्या पायदळाचा राक्षसाला फडशा पाड ह्मणावें ! अशा तऱ्हेनें आपण लागोपाठ हुकुम पाठवीत असा, तेव्हां मजवरील लोभामुळे आपणाला जणों नगरामध्ये हजारों राक्षस आहेत असें वाटत असे. मजवर आपला इतका विश्वास व प्रेम असे कीं कोणचाही युद्धप्रसंग आला तर त्यांतील प्रत्येक महत्वाचें काम मीच करावें अशाविषयीं आपण भराभर आज्ञा पाठवीत असा. काय करील तो आपला राक्षसच करील अशी आपली खात्री होती.' हा राक्षसाच्या ह्मणण्याचा भाव होता. हें अर्थातच विशेषप्रीतीचें लक्षण होतें.

विराधगुप्त ह्मणाला: 'नंतर, कुसुमपुराला वेढा पडला; व तो फार दिवस राहिला यामुळे आंतील लोकांना दुःसह त्रास होऊं लागला. तेव्हां आपल्या लोकांच्या बचावाकरितां सर्वार्थसिद्धि महाराज भुयाराच्या द्वारानें तपोवनाला

निघून गेले. धनी निघून गेल्यावर आपल्या सैन्याचा सर्व प्रयत्न मंदावला. नगरांतील लोक जयघोषणादिक करण्याविषयीं दिलेल्या हुकुमाची वगैरे अमान्यता करूं लागले. त्यावरून आपसांत फूट आहे, तेव्हां कांहीं तरी विपरीत होणार असें जाणून पुनः नंदराज्य स्थापन करण्याची बाहेरून खटपट करण्याकरितां आपणही भुयाराच्या द्वारानें बाहेर पडलां. पुढें आपण चंद्रगुप्तावर धाडलेल्या विषकन्येनें पर्वतेश्वराचा प्राण घेतला.'

वास्तविकपणें या सर्व गोष्टी राक्षसाला अवगत होत्या. त्यांच्या पुनर्ह्मचारणानें राक्षसाला लाज व खेदच वाटणारा होता. शिवाय हें सर्व घडून गेल्यानंतरच राक्षसानें विराधगुप्ताला हेर करून धाडिलें होतें. तेव्हां ही सर्वकथा येथें मुळापासून द्रष्ट्याची अवश्यकता नव्हती. पण कवीनें प्रेक्षकांस व वाचकांस पूर्वकथानुसंधान समजावें ह्मणूनच ती दिलेली आहे, असें दिसतें.

यैथवरचें विराधगुप्ताचें भाषण ऐकून राक्षस मध्येच ह्मणाला, 'मित्रा, काय आश्चर्य पहा ! कर्णानें अर्जुनाकरितांच, एकाचा हटकून प्राण घेणारी प्रबल शक्ति राखून ठेविली होती. तिनें श्रीविष्णूच्या युक्तीमुळे घटोत्कचाचा घात केला ! तद्वत् मी चंद्रगुप्ताच्याच नाशासाठीं पाठविलेल्या या विषकन्येनें त्या दुष्ट विष्णुगुप्ताच्या योजनेनें पर्वतेश्वराचा प्राण घेतला ! आपण एखाद्या कार्यासाठीं केलेले सर्व उपाय आपल्या शत्रुलाच फलद्रूप व्हावेत, तद्वत् ही तऱ्हा आहे. विषकन्येनें पर्वतेश्वराचा घात केला, यामुळे चाणक्यानें कबूल केल्याप्रमाणें त्याला अर्धें राज्य देण्याचें टळलें, पुढें मार्गे उप-

योगीं पडणारा असा पुरुष नाहीसा झाला, आणि चंद्रगुप्त आमच्या उरावर कायम राहिलाच. '

कर्णाने अर्जुनाकरितांच राखून ठेविलेली शक्ति कृष्णाच्या चतुराईमुळे निरुपायाने घटोत्कचावर टाकावी लागली, यामुळे घटोत्कचाचा घात झाला, पण अर्जुन वांचला. ही कथा 'महाभारतांत कर्णपर्वांत शेवटीं शेवटीं आहे.

त्याला विराधगुप्ताने समाधान करीत ह्मटले, 'अमात्या, हे दैवाचे खेळ. येथे कारणार काय ?

'पुढे पित्याच्या वधामुळे कुमार मलयकेतू त्रासून निघून गेल्यावर चाणक्याने पर्वतेश्वराचा भाऊ वैरोचक याला समाधान करून विश्वासाने ठेवून घेतले. नंतर त्याने चंद्रगुप्त नंदभवनांत प्रवेश करणार असे प्रसिद्ध केले. आणि कुसुमपुरांतील सर्व सुनारांना बोलावून त्यांना, ज्योतिषांनी दिलेल्या मुहूर्तावर चंद्रगुप्त मध्यरात्री नंदभवनांत प्रवेश करणार या-करितां पूर्व दरवाजापासून राजवाडा अलंकृत करा, असे सांगितले. तेव्हां त्या सूत्रधारांनी त्याला कळविले कीं,—'चंद्रगुप्त नंदभवन प्रवेश करणार हे ऐकून दारुवर्मा सूत्रधाराने, सुवर्ण-तोरणे, मताका, वगैरे लावून राजभुवनाचे महाद्वार शृंगारून ठेविले आहे. आही आंतील भाग शृंगारितो. ' हे ऐकून त्या चलाख चाणक्य भटाने—दारुवर्म्याने न सांगतां स्वतःच असे केल्याचा आपणास मोठा संतोष झाला असे दाखवून त्याच्या दक्षतेची प्रशंसा केली, व याबद्दल त्याला लवकरच योग्य फळ मिळेल असे ह्मटले. '

पुष्पपुर हातीं आल्यावर चाणक्याने काय काय केले याचे हे वर्णन फार खुबीदार व सरस आहे. दारुवर्म्याशीं त्याने केलेले वर्तन

किती धूर्ततेचे व योग्य आहे ! दुसरा कोणी मंत्री असता तर मनांत शंका येतांच ती उघड बोलून दाखवून दारुवर्म्याचे शासन करण्याच्या भरीस पडता. व कदाचित् त्यामुळे दुसरेंच लचांड उत्पन्न होतें.

चाणक्याचा खरा भाव राक्षसाच्या लक्षांत आल्यामुळे, तो त्रासून ह्मणाला, 'त्या लबाड चाणक्य बटूला कसचे समाधान वाटणार ! यावरून विचान्या दारुवर्म्याचा प्रयत्न विपरीत किंवा विफल झाला असावा. तो खुळ्यासारखा फाजील राजभक्ति दाखवावयाला गेला. त्याने हुकुमाची वाट पहाणे अवश्य होतें. या त्याच्या कृतीने दुष्ट चाणक्याच्या मनांत संशय उत्पन्न केला. बरे-पुढे ? '

त्याने सांगितले, 'पुढे मध्यरात्रीच शुभलग्न आहे, तेव्हांच चंद्रगुप्ताचा राजभवनप्रवेश होणार असे सर्व कारागीर व नगरवासी जनांला प्रगट केले. आणि तत्काळ वैरोचनाला चंद्रगुप्ताबरोबरच गादीवर बसवून राज्याचे दोन भाग केले.—यावर, 'काय ! त्याने पर्वतेश्वराशीं ठरल्याप्रमाणे वैरोचनाला अर्धे राज्य दिले ? ' असे राक्षसाने विचारितां त्याने 'होय' असे उत्तर दिले.

येथे लग्नमुहूर्त पाहून राजभवनप्रवेश-वेला ठरविली होती. असे लिहिले आहे. यावरून शुभाशुभ लग्नेवेळा व मुहूर्त पाहण्याची त्या वेळींही चाल होती असे दिसते.

विराधगुप्ताचे उत्तर ऐकून राक्षसाने विचार केला,—'चाणक्य पक्का धूर्त. त्याने त्या विचान्या वैरोचकाच्या वधाची योजना करूनच पर्वतेश्वराच्या नाशामुळे आपल्यावर आलेले किटाळ टाळण्याची ही तजवीज सर्व लोका-

समक्ष अमलांत आणिली असावी. यांतही त्याचा कांहीं तरी गुप्त हेतु असावा.'—

पुढें विराधगुप्तानें सांगितलें, 'मध्यरात्री चंद्रगुप्त नंदभवनांत प्रवेश करणार असें सर्वत्र प्रसिद्ध केलेंच होतें. वैरोचकाला अभिषेक करवून त्याला मोत्यांनीं गुंफलेला सुरेख शेला पांघरविला, व मस्तकावर रत्नखचित मुकुट घालविला; त्या योगानें त्याचे डोईचे सर्व केंस सुरेख बद्ध झाले. त्याच्या वक्षस्थळावर जानव्यासारख्या सुगंधी पुष्पाच्या माळा घातल्या. अशा थाटांत तो परिचित जनांना सुद्धां चंद्रगुप्तापासून ओळखतां येणें काठिण होतें. चाणक्यानें त्याला चंद्रगुप्त वसावयाच्या चंद्रलेखा नांवाच्या हत्तिणीवर बसविलें. आणि त्याच्या बरोबर चंद्रगुप्ताच्या बरोबर असणारे राजे लोक दिले. अशा समारंभानें तो—महाराज—वाड्यांत नेमिल्या वेळीं प्रवेश करण्याकरितां येत होता. त्याला पाहून आपल्या दारुवर्म्यांला तो चंद्रगुप्तच आहे असे वाटलें, व त्यानें त्याच्यावर यंत्रतोरण पाडण्याची तयारी केली. तितक्यांतच महाद्वाराबाहेर चंद्रगुप्ताचे अनुयायी राजे लोकांमध्ये आपणच चंद्रगुप्ताचा वध करण्याकरितां सांगून ठेविलेल्या, बर्बरक नांवाच्या हत्तीच्या माहुतानें जवळ सोन्याच्या काठींत ठेविलेली गुप्ती बाहेर काढण्याकरितां तिच्या मुठीला हात घातला. हें ऐकून राक्षसानें ह्मटलें, 'दोघांनींही भलत्याच वेळीं यत्न केला!—पुढें?—'

विराधगुप्त ह्मणाला, 'त्या गडबडींत बर्बरकाच्या मांडीच्या धक्यानें, हत्तीण जास्त जोरानें चालू लागली. यामुळें दारुवर्म्यांचें लक्ष चुकलें. त्यानें चंद्रगुप्तावर ह्मणून वैरोचकावर यंत्रतोरण पाडिलें, तें नेम चुकून गुप्ती

खेंचण्यांत गुंतलेल्या बर्बरकाच्या अंगावर पडून तो ठार झाला. यंत्रतोरण पाडण्याच्या संबधानें आपला प्राण खास जाणार असें समजून दारुवर्म्यानें तोरणा वरूनच यंत्र घडण्याची लोखंडी पहार मारून हत्तिणीवरच वैरोचकाचा प्राण घेतला.'

हें ऐकतांच राक्षस मोठ्या खेदानें व दुःखानें ह्मणाला, 'हाय, हाय! दोन्ही अनर्थच झाले! चंद्रगुप्त वांचला आणि विचारे वैरोचक व बर्बरक व्यर्थ बळी पडले! बरें दारुवर्म्यांचें कसें काय?'

विराधगुप्तानें उत्तर दिलें, 'वैरोचकापुढच्या पायदळ लोकांनींच त्याचा दगडाखालीं प्राण घेतला.'

दारुवर्म्याच्या द्वारानें योजिलेल्या बेताचा व स्वतः दारुवर्म्यांचा असा शेवट झालेला ऐकून राक्षसाला दुःख वाटलें, व डोळ्यांत पाणी आणून तो ह्मणाला, 'हर हर! आपला तो मित्र दारुवर्मा आह्मास सोडून गेला आं!—बरें अभयदत्त वैद्यानें कसें काय केलें?'

त्यावर, 'त्यानें सर्व कांहीं केलें.' असें उत्तर ऐकून राक्षसाला थोडी उमेद वाटली व तो उत्साहानें ह्मणाला 'काय, त्यानें त्या दुष्ट चंद्रगुप्ताचें काय केलें?'

विराधगुप्तानें उत्तर दिलें, 'केवळ दैव अनुकूल, ह्मणूनच तो वांचला.'

हें ऐकतांच पुनः हिरमोड होऊन राक्षस ह्मणाला, 'मग—त्यानें सर्व कांहीं केलें—असें काय सांगतोस?'

त्यानें ह्मटलें, 'अभयदत्तानें चंद्रगुप्तासाठीं जालिम विष घातलेलें औषध तयार केलें. पण त्याच्या योगानें सुवर्णपात्राला डाग पडलेला चाणक्याच्या लक्षांत आला व त्यानें एकदम

चंद्रगुप्ताला हटलें, 'वृषला, औषध विषारी आहे-पिऊं नको,-खबरदार !'

चाणक्याच्या धूर्ततेचें आश्चर्य वाटून राक्षस हणाला, 'तो बटू मोठा लबाड-धूर्त. बरें त्या वैद्याचें कसें काय?'

विराधगुप्त हणाला-'तेंच औषध त्याला पाजलें. त्याबरोबर तो ठार झाला.'

राक्षस पुनः दुःखी व त्रस्त होऊन हणाला 'हाय हाय ! एक महाविज्ञानराशी गेला !-बरें त्याच्या शयनगृहांत नेमलेल्या प्रमोदकाची काय वाट?'

तेव्हां विराधगुप्त हणाला, 'जी इतरांची तीच.-मूर्ख बेटा! त्याला आपणाकडून अतिशय द्रव्य भिळतांच तो तें अनापसनाप खर्च करूं लागला. तेव्हां 'तुझ्याजवळ इतकी संपत्ति कौठली ?' असें चाणक्यानें त्याला विचारितां त्याच्या बोलण्यांत फारच विपर्यास पडला. तेव्हां दुष्ट चाणक्यानें त्याला क्लेश देवून ठार मारविलें.'

यावर राक्षस दुःखानें व त्रासानें हणाला, 'काय, येथें देखील दैवानें आह्मालाच दगा दिला !! बरें, शयनगृहालगतचीं भुयारें व गुप्त बळदें याच्यांत चंद्रगुप्ताला निजल्याजागीं ठार मारण्याकरितां पूर्वीच सांगून ठेवल्याप्रमाणें बीभत्सक वगैरे छपून राहिले होते. त्यांची व्यवस्था कशी काय?'

विराधगुप्तानें खिन्नपणें उत्तर दिलें, 'आर्या, फारच भयंकर !' हें ऐकून उद्देगानें व गडबडीनें राक्षसानें हटलें, 'काय ! भयंकर ? हें चाणक्याला कळलें तर नाही?'

विराधगुप्तानें उत्तर दिलें 'अमात्या, हो तर. चंद्रगुप्ताचा तेथें प्रवेश होण्यापूर्वीच चाणक्य त्या शयनगृहांत पोहोचला. तेथें त्यानें चौहीं-

कडे न्याहाळून पाहिलें. तों भिंतीतील एका छिद्रांतून तोंडांत कणीक धरलेल्या मुंग्यांची रांग येत होती. ती त्याच्या दृष्टीस पडली. आणि तेव्हांच त्या शयनगृहांत कोणी लपून राहिलें आहे असें त्याला वाटलें, व त्यानें त्या शयनगृहाला आग घातली. तें सारें पेटलें. तेव्हां भुयारांत असलेल्या बीभत्सकादिकांचा धुरामुळें कोंडमारा झाला. त्यांना डोळे उघडतां येईनात, आणि बाहेर पडण्याचें ठरविलेलें दार सांपडेना.-शेवटीं ते तेथेंच जळून मेले !'

हें ऐकतांच राक्षसाच्या डोळ्यांला पाणी आलें व तो गहिंवरून हणाला, 'त्या दुष्ट चंद्रगुप्ताला दैव कसें अनुकुळ आहे पहा. त्याच्या वधास्तव मी विषमय कन्या धाडिली. तिनें त्याच्या सुदैवानें-त्याच्यापासून अर्ध राज्य घेणाऱ्या पर्वतेश्वराचा घात केला !-शस्त्रें, तीक्ष्ण रस इत्यादि देऊन योजिलेल्या आमच्या मंडळीचा त्यांच्याच द्वारानें नाश झाला ! माझ्या सर्व युक्त्या त्याच्या प्रबल दैवानें पहा त्याच्या फायद्यावरच पडल्या !'

येथवरच्या राक्षस व विराधगुप्त यांच्या भाषणांत, राक्षसानें आपला इष्ट हेतु-चंद्रगुप्ताचें उन्मूलन व नाश-साधण्याकरितां काय काय उपाय योजिले व त्यांचे कसकसे परिणाम झाले, त्याचें वर्णन आहे. यांत विषकन्येनें चंद्रगुप्ताऐवजीं पर्वतेश्वराचा नाश केला तो सहजगत्या किंवा चाणक्याचेंच अंग असल्यानें याचा खुलासा नाही. बाकीचे राक्षसाचे सर्व बेत चाणक्यानें आपल्या बुद्धिचातुर्यानें हणून पाडिले आहेत. यामुळें त्याची राक्षसावरील सरशी व्यक्त होते. तो राक्षसासारखा दैववादी नव्हता. हे सर्व उपाय सामान्य व्यवहारांत योग्य किंवा मान्य होतील किंवा

व्हावे असे मुळीच नाहीत. असे उपाय योजण्याची राक्षसासारख्या जुन्या प्रमुख राजमंत्र्याला पाळी आली, व ते योजितांना त्यांच्या गर्ह्यपणाबद्दल त्यांच्या मनांत यत्किंचित सुद्धा शंका आली नाही, यावरून त्यांच्या वेळी सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या नंदाच्या राज्याला अगदीं निकृष्ट स्थिति आली होती असे ठरते. चाणक्याच्या पेक्षां राक्षसाचे उपाय अधिक असुरी होते. याचें कारण एक तर राक्षस हीनबल झाला होता, किंवा नंदाच्या नाशास्तव चाणक्यानें योजिलेल्या-यांचें दिग्दर्शन झालेलें नाही-उपायांमुळें राक्षसाला चाणक्याचा पक्ष हाणून पाडण्याकरितां कसेही गर्ह्य उपाय योजिले तरी हरकत नाही, असें वाटूनच त्यानें त्यांची योजना केली असावी. अशा तऱ्हेचे गर्ह्य उपाय राजरोस-मनांत किंचितही आक्षेप न येतां-दशकुमारचरितील प्रत्येक प्रमुख पात्रानें सहजपणें योजि-यांचें वर्णन आहे. यावरून हे दोन्ही ग्रंथ कालीन-फार तर थोड्या बहुत कालाच्या अंतरानें रचिलें गेले असावे, असें वाटण्याचा संभव आहे.

या संवादांतील भाषा साधी, जोरदार व हवी तशी आहे. शेवटीं शेवटीं राक्षसाच्या भाषणांत थोडीशी द्विरक्ति आहे. पण ती साहजिक आलेली आहे. राक्षस पुष्पपुरांतून बाहेर पडून मलयकेतूला येऊन मिळाल्याला बरेच दिवस झाले होते असें दिसते. तेव्हां त्याला पुष्पपुराच्या प्रारंभापासूनचा वृत्तांत मध्यंतरीं कसा कळला नव्हता, याचें आश्चर्य वाटते.

राक्षसाचें समाधान करीत विराधगुप्तानें हटलें-अमात्या, तरी धरलेलें कार्य सोडणें योग्य नाही. पहा, विघ्नें येतील या भयानें निकृष्ट

लोक कार्याला प्रारंभच करीत नाहीत; मध्यम लोक प्रारंभ करून विघ्नांच्या त्रासानें तें मध्येंच सोडून देतात; पण उत्तम प्रतीचे लोक कितीही व कशीही विघ्नें आली तरी धरलेलें काम सोडीत नाहीत. तसेंच आपण पहा-शेणाला भूभारधारणाची व्यथा होत नाही?—हणून तो पृथ्वीला खालीं टाकतो का? सूर्याला नेहमी चालण्याचा त्रास होत नसेल का?—हणून तो कधीं थांबला आहे? थोर लोकांना हातीं धरलेल्याला सोडण्याची लाज वाटते. धरलेली गोष्ट नेटानें कडेल्या लावणें, हेंच सज्जनाचें कुलव्रत असतें.'

राक्षसाचें समाधान करून त्याला प्रोत्साहन देण्याला, तसेंच सामान्यतः लौकिकांत चांगलें हणून मानलें गेलेल्या वर्तनाचें दिग्दर्शन होण्याला, हें भाषण फार योग्य व जोरदार आहे. हे दोन्ही श्लोक रचनेच्या मानानें पहिल्या प्रतीचे नाहीत तरी त्यांची उत्तम सुभाषितांत गणना आहे.

यावर राक्षसानें हटलें, 'अरे हें तुझाला प्रत्यक्ष प्रत्ययास येतच आहे. बरें-पुढें?'

विराधगुप्तानें उत्तर दिलें, 'तेव्हांपासून तो भटुरडा चाणक्य चंद्रगुप्ताला सहस्र अधिक पट जपतो. यांच्यापासून हे असे अनर्थ होतात, असें हणून त्यानें नगरांतील आपल्या आप्त पुरुषांना निवडून निवडून कैद करण्याचा सपाटा चालविला आहे.'

हें ऐकतांच राक्षसाला अधिकच काळजी व धुकधुक वाटली, व तो हणाला, 'कोण-कोणाला कैद केले?'

विराधगुप्तानें हटलें, 'अवल, क्षपणक जीवसिद्धीला धिंड काढून घालवून दिलें.'

राक्षसानें मनांत हटलें,—'बरें, फारसें कठिण नाही. त्याला मार्गें ना पुढें,—सन्याशी.

त्याला घालवून दिल्याचें मोठेंसें दुःख नाही. ' तो विराधगुप्ताला हणाला, 'पण त्याला अपराध कोणचा लावला ?'

त्यानें सांगितलें, ' त्यानें आपण धाडलेल्या विषकन्येच्या द्वारानें पर्वतेश्वराला मार-विलें-हणून. '

हें ऐकून राक्षसाला चाणक्याच्या शहाण-पणाचा आचंबा घाटला. त्याचा धन्यवाद करीत त्यानें आपल्याशीं म्हटलें, ' शाबास, कौटिल्या, शाबास ! धन्य तुझा ! एकाच डारानें त्वां स्वतः-वरील अपयश टाळून तें आमच्यावर घातलें, आणि अर्धराज्यहर पर्वतेश्वराचा घात करवि-लास ! अशी तुझी युक्ति बहुगुणी झाली. शाबास !'

चाणक्यानें खुबीदारीनें राक्षसाचा बेत हाणून पाडून त्याच्याच तंगड्या त्याच्याच गळ्यांत घातल्या व स्वतः नांवा निराळा राहिला, आणि त्यांतच पुढें आपलें कार्य साधून घेतलें. या सर्वांचें मूळ बीज, त्यानें राक्षसाजवळ अत्यंत विश्वास बसेल अशा तऱ्हेनें आपला गुप्त हेर क्षपणक ठेविला होता, हें होय. त्याच्याकडून त्याला राक्षसाचे सर्व बेत कळत व त्यांचा प्रतिकार करण्याला किंवा ते उलट आपल्याच फायद्याचे करून घेण्याला त्याला सवड सांपडे. राक्षसाचे बेत चांगले असत, पण ते अमलांत आणण्यांत पाहिजे तितकी दक्षता होत नसे, व त्यांचें सर्वच काम भोंगळसूत्रीसें असे. तो खरा दर्दी असल्यानें, त्याला चाणक्याच्या हुषारीचें आश्चर्य वाटून त्यानें त्याचें अभिनंदन केलें आहे.

' बरें-पुढें ? ' असें राक्षसानें विचारल्यावरून विराधगुप्तानें सांगितलें, ' पुढें शकटदासानें दारुवर्मादिकांना, चंद्रगुप्ताचा घात करण्या-विषयीं प्रवृत्त करविलें अशी नगरांत दंवडी पिटवून त्यानें त्याला सुळावर देवविलें. '

शकटदास राक्षसाचा मोठा विश्वासू व प्रिय होता. त्याची ही दशा झालेली ऐकून राक्षसाच्या डोळ्यांत अश्रु आले व तो दुःखानें हणाला, ' मित्रा, शकटदासा ! हा तुझा अगदीं अयोग्य घात झाला. अथवा स्वामीकार्यार्थ तुझा देह खर्ची पडला, तेव्हां तुजबद्दल शोक कशाला ? नंदकुलाचा विनाश पाहूनही आह्मी अद्यापि जिवंत आहोंत ते आह्मीच हतभागी खरे !'

त्याचें समाधान करीत विराधगुप्तानें म्हटलें, ' अमात्या, आपण तरी स्वाम्यर्थ साधावा हणूनच छटतां आहां. '

राक्षसानें उत्तर दिलें, - ' मित्रा, खरेंच आह्मी मोठे कृतघ्न. हाच हेतु नांवाला मनांत ठेवून परलोकीं गेलेल्या महाराजांच्या मार्गें कां जात नाहीं ? बरें-आणखी कोणाकोणावर व काय संकट ओढवेलें ? सर्व ऐकण्याला हा दगडासारखा सज्ज आहे. '

विराधगुप्त हणाला, ' हें पाहून चंद्र दासानें आपलीं मुलें माणसें दुसरीकडे ने लपविलीं. '

यावर राक्षसानें, ' पण हें त्यानें त्या दुष्ट व क्रूर चाणक्याशीं विरुद्ध वर्तन केलें. '

विराधगुप्तानें म्हटलें, ' पण सुहृद्द्रोह याहून अधिक होता. पुढें चाणक्यानें आपलीं मुलें माणसें त्याच्याजवळ मागितलीं. ती त्यानें स्वाधीन केली नाहीत तेव्हां चाणक्यानें रागानें-'

इतक्यांत राक्षसानें मोठ्या उद्देशानें विचारिलें- ' त्याचा वध तर करविला नाही ? ' त्याला विराधगुप्तानें उत्तर दिलें, ' नाही. त्याचें सर्वस्व हरण करून त्याला अयको-मुलांसुद्धां कैदेंत टाकलें आहे. '

हे एकतांच चाणक्याचा भात्री हेतु व त्याचा परिणाम राक्षसाच्या तेव्हांच लक्षांत आला व तो विराधगुप्ताला ह्मणाला,— ‘ अरे हे का आनंदाचे वर्तमान ?—ह्मणून असे हर्षाने सांगतोस कीं— आमचीं मुले माणसें लपवून ठेवविलीं ? वास्तविकपणे मुलाबाळांसुद्धां या राक्षसालाच कैदेत टाकले ह्मण. ’

चंदनदासाकरितां राक्षसाला स्वतः गुंतवून घेणे अवश्य होते. ही गोष्ट चाणक्याच्या तशीच राक्षसाच्याही तेव्हांच लक्षांत येऊन चुकली.

हे त्याचे बोलणे चालले आहे तोंच एकाने आंत येऊन ह्मटले,—‘अमात्याघा विजय असो— हे शकटदास बाहेर उभे आहेत. ’

हे ऐकून राक्षसाला आश्चर्य वाटले, व त्याचा त्यावर विश्वास पटेना. त्याने त्याला ह्मटले, ‘ अरे, खरेच का ? ’

त्याने उत्तर दिले, ‘ या पायांपाशीं मी खोटे सांगेन ? ’

यावर राक्षसाने विराधगुप्ताला ह्मटले, ‘ विराधगुप्ता, हे असे काय ? ’

तो ह्मणाला, ‘ अमात्या, असेही असेल. भवितव्यता बलवती. दैव राखणारे असले तर वाटेल ते होते. ’

राक्षसाने ह्मटले, ‘ प्रियंवदका, अरे अद्यापि येथेच ? इतका उशीर ? जा त्याला लवकर पाठीव. ’ त्याने जाऊन तसे केले.

राक्षसाकडे येतां येतां शकटदास स्वतःशीं ह्मणालाः—(सिद्धार्थकही बरोबरच होता.)

‘पृथ्वीच्या पाठीवर मौर्याप्रमाणे ठाम रावला गेलेला तो शूळ व त्याच्या विजयलक्ष्मीची निशाणीच अशी माझ्या मस्तकावर बांधलेली ती आरक्त वध्यमाला, ही दोन्ही पाहून सुद्धां प्रारंभी नंदमहाराजांच्या समूळ उच्छेदाचे

यंकर तडाखे सोसून विरडावलेले माझे हृदय वेदीर्ण झाले नाही. ’

राक्षसाला पाहतांच शकटदासाला मोठा हर्ष झाला, व तो ह्मणाला, ‘ हा अमात्य राजस. नंदाचा नाश झाला तरी त्यांच्या ठिका- गची याची स्वामिभक्ति नष्ट झाली नाही. उलट तो त्यांच्याकरितांच अद्यापि सारखा झटतो आहे. ह्मणूनच तो या पृथ्वीवरील स्वामिभक्तीच्या कोटींत जणो अप्रगण्य झाला आहे. ’

त्याची एकंदर स्थिति लक्षांत येऊन शकट- दासाने केलेले हे त्याचे वर्णन त्याला चांगले शोभते.

शंकरदासाने पुढे होऊन राक्षसाचा जय- जयकार केला.

त्याला पाहतांच राक्षसाला अतिशयच हर्ष झाला. तो त्याला ह्मणाला, ‘ शकटदासा, कौ- टिल्याच्या कचाटीत सांपडलेला तूं सुदैवानेच वांचून पुनः दृष्टीस पडतो आहेस! मला कडक- डून भेट पाहूं ! ’ त्याप्रमाणे त्याला भेटून त्याने त्याला जवळच आसनावर बसविले. नंतर रा- क्षसाने सिद्धार्थकाकडे पाहून ह्मटले, ‘ शकट- दासा, या महानंदाचा कारणीभूत असा हा कोण ? ’

त्याला शकटदासाने उत्तर दिले, ‘ हा प्रिय मित्र सिद्धार्थक. यानेच मांगांना पळवून लावून मला वध्यस्थानांतून सोडवून इकडे आणिले. ’

वास्तविकपणे शकटदासाने स्वतः आसनावर बसण्यापूर्वीच सिद्धार्थकाची राक्षसाला माहिती करून देऊन त्याचे स्वागत करविणे योग्य होते. राक्षसाने हा कोण असे विचारी- पर्यंत त्याने आपल्या प्राणरक्षण करणाऱ्या पुरुषाकडे लक्ष न देणे ठीक नव्हते.

शकटदासाचे भाषण ऐकतांच राक्षसाने मोठ्या हर्षाने ह्मटले, ‘ बाबा सिद्धार्थका, या

तुझ्या अत्यंत प्रिय अशा कृतीला अनुरूप असे बक्षिस काय होणार ? तरी पण हे घे-’ असे हणून त्याने नुकतेच मलयकेतूकडून आग्रहपूर्वक आलेले अलंकार अंगावरून उतरून त्याला दिले. (यापासूनही पुढे राक्षसाला भयंकर परिणाम भोगावा लागला आहे.) ते अलंकार घेऊन राक्षसाच्या पायां पडतांना सिद्धार्थक स्वतःशी हणाला, ‘आर्य चाणक्याची आज्ञाही याप्रमाणे आहे. ठीक आहे-तसेच करावे.’ नंतर त्याने राक्षसाला हटले; ‘अमात्या, मी येथे नुकताच आलों. माझा येथे ओळखीचा व विश्वासू असा कोणी स्नेही नाही की ज्याच्याजवळ हा आपला प्रसाद ठेवून मी निर्धास्त राहीन. तर याच्यावर या अंगठीने मोहोर करून, हे सर्व आपल्याच जामदारखान्यांत ठेवितो. लागेल तेव्हां मागून घेईन.’

त्याला राक्षसाने-‘बरे-काय हरकत आहे ? शकटदासा, त्याला तसे करू दे.’ असे हटले.

सिद्धार्थकाने अंगठी घेऊन मोहोर केली. ती मोहोर व अंगठी पाहून शकटदास राक्षसाला हणाला, ‘अमात्या, ही आपल्याच नांवाची मोहोरेची अंगठी.’ ती पाहून व शकटदासाचे बोलणे ऐकून राक्षसाने विचार केला: ‘खरेच, नगरांतून निवून येतांना तिने उत्कंठा विनोदाकरितां मागून घेतली होती. पण ती याच्या हातीं कशी आली ?’

नंतर त्याने सिद्धार्थकाला, ‘ही तुझ्या हातीं कशी आली-’ असे विचारिले.

त्याने तत्काळ सहजपणे उत्तर दिले, ‘कुसुमपुरांत चंदनदास नांवाचा प्रसिद्ध जवाहिरी आहे. त्याच्या घराच्या दाराशी ही मला सांपडली.’

हे ऐकून राक्षसाने, ‘हो जुळते’ असे- आपली बायकामुळे चंदनदासाच्या घरी ठेविलेली होती त्याला अनुलक्षून हटले. तितक्यांत सिद्धार्थकाने त्याला जणों सहजगत्या-‘अमात्या, काय जुळते हणालां ?’ असे विचारिले. तेव्हां आपला भाव त्याच्या लक्षांत न यावा हणून राक्षसाने उत्तर दिले-‘अरे, श्रीमान जवाहिन्यांच्या घरी अशा वस्तु पडलेल्या सांपडण्याचा संभव आहे-हे जुळते.’

यांतील खरे इंगित सिद्धार्थकाच्या लक्षांत आले होते. राक्षसाचे उत्तर कांहीं तरी वेळ मारून नेण्यापुरते होते. त्याच्या नांवाची मोहोरेची अंगठी जवाहिन्याकडे कशी गेली ? हा प्रश्नच होता. तरी सिद्धार्थकाने याबद्दल पुढे भाषण केले नाही. राक्षसाची बहुतेक भाषणे अशीच असमाधानकारक आहेत, व यामुळे पुढे त्याच्यावर पुष्कळच अनर्थ ओढवले आहेत.

राक्षसाने हटले, ‘मित्रा, सिद्धार्थका, अमात्याचे नांव कोरले असलेली ही अंगठी-तिच्या ऐवजीं अमात्य तुला पुष्कळसे द्रव्य देतील व खुष करतील, तर त्यांना ती परत दे.’

त्यावर सिद्धार्थक हणाला, ‘आपण या अंगठीचे गृहण करितां हा मजवर मोठा प्रसादच.’ असे हणून त्याने ती त्यास परत दिली. नंतर राक्षसाने शकटदासाला हटले, ‘तू याच मुद्रिकेने आपल्याकडील सरकारी कामकाजांत मोहोर करित जा.’-त्याला-‘जशी आपली आज्ञा.’ असे शकटदासाने उत्तर दिले.

अशी आज्ञा दिल्यानंतर वास्तविकपणे राक्षसाने दागिन्याच्या डब्यावर दुसऱ्या सरकारी कामांत वापरल्या जाणाऱ्या अंगठीने ताबडतोब मोहोर करवून घेतली पाहिजे होती. तसे न केल्यामुळे, पुढे राक्षसावर बराच अनर्थ

ओढवला. ही गोष्ट त्यावेळीं राक्षसाच्या लक्षांत आली नाही किंवा येऊनही त्याबद्दलचें त्याला विशेष महत्त्व वाटलें नाहीं असें दिसतें. चाणक्याच्या हातून कधीं अशी चुकी झाली नसती.

नंतर सिद्धार्थकानें राक्षसाला विनंती केली: 'चाणक्य बटूची आगळीक करून पाटलीपुत्रांत परत पाय ठेवण्याची आजकाल सोय नाही, हें आपण जाणतांच. तेव्हां या पायाचा आश्रय करावा अशी इच्छा आहे.'

राक्षसानें उत्तर दिलें, 'फार चांगलें—आह्मी तुला पूर्वीच याविषयीं ह्मणावयाचें.'

यावर—'ही आपली कृपा,' असें सिद्धार्थकानें ह्मटलें. नंतर राक्षसानें शकटदासाला सिद्धार्थकाची व्यवस्था लावून त्याला विश्रांति देण्याला सांगितलें. शकटदास नेहमींच्या परिचयाचा आश्रित सबब त्याला, तूंच जाऊन विश्रांति घे, असें त्यानें ह्मटलें नाहीं. ते दोघेही गेल्यावर विराधगुप्त बसलेलाच होता. त्याला राक्षसानें, 'बरें पुढें? चंद्रगुप्ताच्या माणसांना आमच्या खटपटी आवडतात?' असें ह्मटलें.

इतके वेळ विराधगुप्त—गारुड्याचें सोंग घेतलेला—या तिघांचें सर्व भाषण ऐकत बसला होता असें दाखविलें आहे. असें होणें खऱ्या मुत्सद्याला योग्य नव्हतें. कदाचित कोणी राक्षसाचा तसाच परममित्र किंवा हाताखालचा कामगार त्याच्याजवळ हें ऐकत बसला असता तर चालतें. पण गारुड्याच्या वेषामुळें सहज परका दिसणाऱ्या विराधगुप्ताकडे पाहून कोणाच्याही मनांत शंका येती.

विराधगुप्तानें उत्तर दिलें, 'होय, आणि जसजशा त्या उघडकीस येतात तदनुरूप लोक त्यांचें समर्थनही करितात.'

राक्षसानें, 'त्या कशी काय?' ह्मणता, विराधगुप्तानें उत्तर दिलें, 'मलयकेतू निघून गेल्यापासून चंद्रगुप्त चाणक्यावर नाराज झाला आहे. चोहीकडे चळचळट चालल्यामुळें चाणक्यही फारच चडला आहे. चंद्रगुप्ताचें वर्तन त्याला आवडत नाहीं. तो पदोपदीं आज्ञाभंग करून चंद्रगुप्ताला त्रास देतो. हें मला स्वतः ठाऊक आहे.'

राक्षसानें त्याला ह्मटलें, 'याच वेशानें तूं पुनः कुसुमपुरांत जा. तेथें माझा प्रिय मित्र स्तनकलशभाट आहे त्याला, चाणक्यानें आज्ञाभंग केल्यामुळें त्रासल्यावेळीं चंद्रगुप्ताला उत्तेजनपर कवनांनीं वरचेवर चिडवीत जा, असें सांग; आणि काय होईल तें करभकाच्या हातीं सांगून पाठीव.' त्यानंतर विराधगुप्त निघून गेला थोड्या वेळानें एकांनें येऊन राक्षसाला 'हे तीन अलंकार विकाऊ आहेत, ते पहावे—' असा शकटदासाचा निरोप कळविला.

तें पाहून राक्षसानें ह्मटलें, 'वाः सुरेख व विनमोल दागिने आहेत! हे आणणाऱ्याच्या मर्जीप्रमाणें किंमत पटवून विकत घ्या, असें शकटदासाला सांग.'

लढाईच्या व राजकारणाच्या गडबडींत राक्षसानें मौल्यवान दागिने जणों सहजपणें खरेदी करण्याबद्दल परवानगी दिली आहे. ते दागिने—कोणाचे—काय—कोठून आले—याचा कांहींच तपास केला नाहीं. हे दागिने पर्वतेश्वराचे—चंद्रगुप्तानें, और्ध्वदोहिक संबधानें विश्वावसू वगैरेना दान दिलेले—चाणक्यानें राक्षसाच्या हातीं जातील, असे विकावयास पाठविलेले होते. ते पुर्ता तपास न करितां विकत घेतले ही राक्षसाच्या हातून दुसरी

चुकी झाली. अशा प्रत्येक चुकीबद्दल पुढे राक्षसाला प्रायश्चित्त मिळाले आहे.

पर्वतेश्वर राक्षसाचा पूर्ण स्नेही असतांना त्याच्या नेहमीच्या वापरण्यांतले अलंकार राक्षसाच्या कोस लक्षांत आले नाहीत हे तरी चमत्कारिकच आहे.

तो, गेल्यावर राक्षसाने विचार केला; 'आपणही करभकाला कुसुमपुराला पाठवावे पण चंद्रगुप्ताचा त्या दुष्ट चाणक्याशी बेवनाव होईल काय ? हो-आपली योजना सफल होणार खास. कारण भौर्य सार्वभौम आणि तेजस्वी, व चाणक्याला तो आपल्याच आश्रयाने राजा झाला अशी घमेंड;- एक राज्यप्राप्तिमुळे व दुसरा प्रतिज्ञार्णव पार पडल्याने-असे कृतकृत्य झालेले.-आतां परस्पर गरज सरली, तेव्हां थोडी सवड सांपडतांच ते भांडणार. शंका नाही-असे बोलत तो निघून गेला.

पहिल्या अंकांत चाणक्याचे वेत व कारस्थाने यांचे वर्णन आहे. त्याप्रमाणे,- या अंकांत त्याचा प्रतिपक्षी अमात्य राक्षसाची स्थिति, वेत, व कारस्थाने, यांचे वर्णन व प्रदर्शन केले आहे. चाणक्याची सर्व भाषणे व वेत उत्साहपूर्ण व स्वतःच्या हिंमतीवर अवलंबून होते, व त्या सर्वांत हटकून यश मिळणार अशी त्याच्या मनाची खात्री होती. पण राक्षसाचा प्रकार अगदी याच्या उलट. गतवैभव आणि नंदकुल यांचा एकदम विध्वंस झाल्यामुळे त्याचा उत्साह पूर्वीच भंग झालेला होता आणि चंदनदासाच्या घरी ठेवलेलीं मुले माणसे हस्तगत करून घेण्याकरितां चंदनदासाला धरून सकुटुंब कैदेत टाकले होते. चाणक्य व चंद्रगुप्त यांना हाणून पाडण्याकरितां राक्षसाने आजवर केलेले सर्व उपाय फसले. इतकेच नव्हे तर त्यांचा

सर्वांशी त्याच्याच विरुद्ध परिणाम झाला. हे सर्व ऐकून तर त्याच्या भग्नोत्साहांत अधिकच भर पडली; आणि मलयकेतू व परकी राजे यांच्या साहाय्याने कुसुमपुरावर स्वारी करून चाणक्याचा पाडाव करण्याचा, त्याच प्रमाणे चाणक्य व चंद्रगुप्त यांच्यामध्ये वैमनस्य उत्पन्न करून चाणक्याला दूर करून चंद्रगुप्त एकटाच राहिला ह्मणजे त्याचा हर तऱ्हेने पाडाव करावयाचा असा राक्षसाने वेत केला होता. तो चाणक्याच्या हुषारीमुळे सपशेल फसला, हे पुढे दिसून येईल.

नाटकाच्या प्रयोगाच्या मानाने हा अंक दूषण देण्यासारखा नाही. किंबहुना पहिल्यापेक्षां सरसध आहे ह्मटले तरी चालेल. वाक्यरचना व श्लोकांची धाटणी तितकी उत्तम-अव्वल प्रतीची-नाहीं, तरी ती टाकाऊही नाही.

अंक तिसरा.

या अंकांत चंद्रगुप्त व चाणक्य यांच्या कृत्रिम कलहाचे वर्णन आहे.

चंद्रगुप्ताचा वृद्ध कंचुकी त्याच्या आज्ञेने कुसुमपुरांतील सुगांग प्रासादांतील कामगारांना कौमुदीमहोत्सवासंबंधाने प्रासादभूमि शृंगारण्याबद्दल आज्ञा देण्याकरितां चालला होता. तो आपली पलित स्थिति लक्षांत आणून स्वतः-शीं ह्मणाला, 'हे तृष्णे, पूर्वी या निरनिराळ्या इंद्रियांच्या द्वाराने रूपादि विषयांचे ग्रहण करून आपला लाभ करून घेतलास, त्यांची स्वार्थग्रहणशक्ति व क्रिया नष्ट झाली. तुझी सर्व आज्ञाकारक अंगे उपांगे आपापली कुशलता सोडून बसली आहेत. जरेने तुझ्या शिरावर असा पाय दिला आहे तरी, तृष्णे, तू व्यर्थ तडफड करितेच आहेस.'

मनुष्य कितीही वृद्ध व कसाही गलितांग व निरुपयोगी झाला असला तरी तृष्णा त्याला सोडीत नाही. या नित्य प्रत्ययास येणाऱ्या गोष्टीचे हे सुरेख वर्णन आहे. सुभाषित या नात्यानेही हा श्लोक वावगा नाही.

थोडासा फिरून तो झणाला, 'हे सुगांग प्रासादावरो ! अधिकारी जन हो ! थोर चंद्रगुप्त महाराजांची आज्ञा आहे कीं, हल्लींच्या कौमुदी-महोत्सवाच्या रमणीय दिवसांत नगर शृंगारलेळें पाहण्याची आमची इच्छा आहे. याकरितां सुगांग प्रासादाचे सर्व भाग चांगले सुशोभित करा.' थोडेसे थांबून व दुसऱ्याचे उत्तर ऐकू आलेसे दाखवित तो पुनः झणाला, 'काय झणतां आर्या ?-कौमुदीमहोत्सवाची मनाई झाली आहे ही गोष्ट महाराजांना कळलीच नाही काय ?-असे ! अः मूर्ख बेटे !-अरे असल्या तात्काल प्राणावर बेतविणाऱ्या गोष्टी घेऊन तुझाला काय करावयाचे ? तुझी आपले ताबडतोब माळा बांधलेल्या व सुगंधी धपाच्या संमर्दाने सुगंधित झालेल्या तोरण-स्तंभांना पूर्णेंदुर्चंद्रिकेप्रमाणे शोभणाऱ्या शुभ्र चामरांनी शोभित करा. आणि ही पृथ्वी आमच्या महाराजांचे भारी सिंहासन धारण करावे लागल्याने मूर्च्छापन्न झालीशी दिसते, तिच्यावर कुसुमयुक्त चंदन जल शिंपडून तिला सावध करा.'

पूर्वी नगरांत उत्सव असला झणजे जागजागी पुष्पमाळा व चौऱ्या बांधलेली तोरणे उभी करीत, व जमिनीवर सुगंधीजल शिंपडीत असत. हल्लीही जागजागी गुढ्या, तोरणे, कमानी, वगैरे उभ्या करून रस्ते झाडून लोटून साफ करून, त्यांच्यावर छिडकाव करण्याचा परिपाठ आहेच. पूर्वाप्रमाणेच हल्लीही या गोष्टी सरकारी हुकुमाने अधिकृत लोकच करीत असतात.

यावर पुनः ऐकिलेसे फिरून तो झणाला, 'काय झणतां ? हे आतां पहा महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणे करितो झणून ?-जा जा बाबानो ! त्वरा कर. हे पहा महाराज आलेच सार्वभौमत्वाची भारी धुरा दृढ व कसलेल्या धुरीणाप्रमाणे यांच्या वाडवडिलांनी फार दिवस नडगमगतां विषम मार्गावर मुद्धां वाहिली-तीच हे हल्लीं तरुणपणी जेमाने व चेनीने वाहताहेत. ते अडखळतात त त्यांचे-योग्य-दमन झाल्यामुळे पण त्यांना याचे दुःख होत नाही.'

कंचुकीचे भाषण संपते आहे तोंच राजा चंद्रगुप्त प्रतिहारीसह येतां येतां आपल्याशीच झणाला, 'खऱ्या राजधर्माने चालणाऱ्याला राज्य फारच अप्रीतिकर होते. तो प्रजेच्या कार्याकरितां मनापासून शटू लागला तर त्याला स्वार्थ सोडावा लागतो. स्वार्थपरिऱ्यागी राजा केवळ नांवाचा-नृपति शब्द त्याला अन्वर्थक शोभत नाही. तो स्वार्थापेक्षां परार्थ अधिक मानील तर तो केवळ पराधीन होतो. आणि परावलंबनाने प्रीतीचा खरा रस कोठून कळणार ?'-राजा केवळ लोकहिताकरितांच शटू लागला तर त्याला स्वार्थावर पाणी सोडावे लागते. तसे करणारा राजा कसचा ?-न करील तरी केवळ तत्पर राहिला तर परतंत्रपणा पतकरावा लागतो. आणि परतंत्र पुरुषांना खरे सुख कधीच मिळत नाही. हा सार्वजनिक अनुभव आहे. ही सामान्योक्ति आहे.

चंद्रगुप्तासारख्या नव्या व तरुण राजाला प्रजेच्या हिताकरितां नेहमी शटावे लागणे आणि चाणक्यासारख्या मंत्र्याच्या-आपल्याच वन्याकरितां कां होईना-ताब्यांत राहणे सुखकारक कसे वाटणार ? प्रजेच्या हिताकरितां शटूनही त्यांत स्वतःचे सुख प्राप्त करून घेतां येते, ही गोष्ट प्रौढपणी अनुभवाने कळणारी. त्याच्या

हल्लींच्या स्थितीच्या मीनानें त्याला राज्य ह्मणजे जोखडच वाटणें साहजिक आहे.

‘खऱ्या आत्मसंयमी राजांना देखील राज्य-लक्ष्मीची पूर्ण मनधरणी साधत नाही. कारण राजाचा स्वभाव तीक्ष्ण असला तर तिला उद्वेग वाटतो. तोच मृदु असेल तर दुसऱ्या कडून अपमान होणाऱ्या त्रासामुळे ती ठरत नाही. व अत्यंत विद्वानांवरही तिचें प्रेम टिकत नाही. शूराला ती अधिक भिते व भिऱ्याचा उपहास करिते. याप्रमाणें सबड सांपडून चढलेल्या वेश्येप्रमाणें या लक्ष्मीचें आराधन बहुतेक कष्टकारकच होतें.’

साधारण मानानें राजे लोकांच्या संबधानें हें वर्णन खरें आहेच. पण नित्य व्यवहारांत देखील संपत्तीची हीच तऱ्हा दिसून येते.

या प्रत्येक तऱ्हेच्या राजांची व त्यांच्याशीं त्यांच्या निरनिराळ्या गुणांमुळे राजलक्ष्मीने निरनिराळें वर्तन ठेवल्याचीं उदाहरणें सूत्र इतिहासज्ञ वाचकांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखी आहेत. येथवर आपल्या मनांत आलेला राज्यासंबंधाचा सामान्य विचार संपल्यावर तो ह्मणाला; ‘हल्लीं कांहीं दिवस लटकेंच भांडण करून स्वतंत्रपणें काम पाहूं लागावें, अशी आर्यांची आज्ञा अवश्य मानून, मी जणों हें एक पापाचरणच कसें तरी करूं लागलों आहे. एका हिशेबीं आमच्या विचारांना आर्यांकडून वरचेवर संस्कार मिळत असल्यानें, आली स्वतंत्रच आहों. कारण शिष्य चांगली गोष्ट करीत असतांना गुरु त्याचें कधीं निवारण करीत नाही. तोच मस्त हत्तीप्रमाणें मोहामुळे मार्ग सोडून जाऊं लागला कीं, त्याला गुरु अंकुश टोंचण्याला तयार. या योगानें आह्मांला विनयाची गोडी लागली आहे. ह्मणून

आहों नेहमीं निरंकुश आहों. आह्माला स्वातंत्र्याची इच्छा करण्याचें प्रयोजनच नाही.’

वरील भाषणांत चंद्रगुप्तानें सहजगत्या पुढील कथाप्रकाराचें दिग्दर्शन केले आहे. आणि त्यांतच वरचेवर चांगल्या मार्गाला जाऊं लावणाऱ्या गुरुच्या उपदेशाप्रमाणेंच चालणारा मनुष्य दिसण्यांत परतंत्र असला तरी खरोखर स्वतंत्र असतो—ह्मणजे दुसऱ्याला ज्यापासून त्रास होईल अशा खऱ्या स्वतंत्रतेचा तो नेहमीं उपभोग घेत असतो, असें प्रतिपादन केले आहे. तें हल्लींच्या किती तरी—सरकारी रीतीनें नामधारी पण प्रजेच्या दुर्दैवानें पूर्ण अधिकारी—राजांनीं लक्षांत वागविण्यासारखें आहे. या गोष्टी नेहमींच खऱ्या आहेत.

असा विचार करीत तो सुगांग प्रासादाकडे चालला आणि त्याच्यावर चढून त्यानें चोर्हीकडे पाहिलें. तेव्हां सर्वत्र शरत्शोभा आली असल्यानें फारच रमणीयता वाटत होती. तिचें वर्णन करीत तो ह्मणाला, ‘हें नदीचें पात्र संकोचित झालेलें असून तिच्या तीरावरील वाळवंटें स्वच्छ अभ्राप्रमाणें पसरलेली आहेत. त्यांच्यावर मधुर शब्द करणारे सारससमूह बसले आहेत. चोर्हीकडे चमत्कारिक चिताग्नि पसरलेले आहेत. या सर्वांमुळे हा देखावा विचित्र नक्षत्रें—रूपी कुमुदें पसरलेल्या शरत्कालीन शुभ्र ढगांनीं भूषित नभोमंडलाप्रमाणें शोभतो व हे.’

हें वर्णन सरस, उदार व वस्तुस्थितीला जुळणारें आहे. यांत वर्णन केलेली नदी शोण होय. तिचें पात्र शरत्कालांत निरुंद होतें, तरी त्या काळांत त्याला विलक्षण शोभा आलेली असते.

‘उग्र विष हरण करणाऱ्या मयूराप्रमाणें या शरत्कालानें या सर्वांचा मद पार नाहीसा केला

आहे. त्यानें अफाट वाढलेल्या नदीजलाचा दाटून योग्यस्थानीं स्थापन केले—(वर्षाकालांत नदीला पूर येऊन तिचे गटूळ पाणी किती तरी पात्राच्या बाहेर पसरलेले असते. ते शरत्कालांत कमी व स्वच्छ होऊन पात्रांतच वाहू लागते.) आणि विपुल फळ देणाऱ्या साळीच्या शेतांना नम्रपणा शिकविला आहे. (शरत्कालांत साळीला कणसें आल्यानें त्या नम्र होऊन जमिनीवर पडू लागतात.)

हेही वर्णन सुरेख आहे. यांतच चंद्रगुप्ताने पुढे होणारे चाणक्यकृत राक्षसपरिग्रह व मलयकेतूचा पसभव, आणि स्वतःची उन्नति व नम्रता यांचे जणों दिग्दर्शन केले आहे.

‘रतिकथाचतुर दूति बहुवल्लभ पतीवर रुष्ट झालेल्या नायिकेचे कसे तरी समाधान करून तिला मार्गावर आणून वल्लभाकडे पोहोचविते. तद्वत ही शरच्छोभा या शोण नदीला प्रसन्न करून सागराकडे नेते आहे.’

हेही वर्णन चांगले मार्मिक आहे. शोण व गंगा, वर्षाकालांत रुष्ट व उन्मत्त होऊन जणों पतीशीं भांडण्याकरितांच जातात. त्यांना शरद्रूपी चतुर दूति ताळ्यावर आणून प्रसन्न करून प्रेमाने पतीकडे नेते असा भाव आहे. शिवाय यांतच राक्षसाच्या राजकारणामुळे कांहींशा कलुषित व साशंक झालेल्या नंदकुल—राजलक्ष्मीला चाणक्यनीतिरूपी चतुर दूति समजावून व प्रसन्न करून तिच्या अनुरूप योग्य व गंभीर पतीकडे—चंद्रगुप्ताकडे—नेत आहे, असाही यांत ध्वनि निघतो.

येथवर सर्वत्र पसरलेल्या शरत्कालच्या शोभेचे व नदीच्या मनोहर पात्राचे वर्णन करण्याकडे त्याचे लक्ष गुंतले होते. नंतर त्याने कुसुमपुराकडे पाहिले. तो तेथे सर्वत्र सामसूम होते. लोकांनीं कौमुदीमहोत्सवाची कांहींच

व्यवस्था केलेली दिसत नव्हती. याचे कारण त्याला माहित होते. तरी त्यानें वद्वया कंचुकीला विचारिले, त्यानें आपण सर्व लोकांना कळविले असल्याचे सांगितले.—त्यावर, ‘तर मग लोकांनीं आमच्या आज्ञेप्रमाणे कां केले नाही?’ असे त्यानें कांहींसे त्रासाने व रागाने विचारिले. तेव्हां कंचुकीने कानावर हात ठेवून हसले, ‘भलतेच. छे: छे: आपल्या आज्ञेला साऱ्या पृथ्वींत कोठे अडथळा होत नाही तो येथे या नगरांतल्या लोकांकडून कसा होईल?’

चंद्रगुप्त हणाला, ‘तर अद्यापि कौमुदीमहोत्सव कां चालू झालेला नाही?’

‘धूर्त, चतुर व प्रेमळ कामुक लोक, मार्गे चालत असलेल्या व आपल्या पृथुजवनाच्या भारामुळे मंद मंद पावले टाकीत असणाऱ्या वारयोषिता या नगरांतील राजमार्गांना कां शोभा आणीत नाहीत? तसेच, थोर थोर नागरिक लोक चढाओढीने स्वतःचे वैभव दाखवीत स्त्रीजनांसह ही पुष्कळ दिवसांनीं सांपडलेली, मोकळेपणीं सुखोपभोग भोगण्याची पर्वणी कां साजरी करीत नाहीत?’

प्राचीन काळीं कौमुदीमहोत्सवासारख्या प्रसंगीं सामान्यतः नगरांतील लहान मोठे लोक काय काय गोष्टी करीत व कसकसे वागत याविषयी यावरून वरेंच दिग्दर्शन होते. अद्यापि देखील संस्थानांत अशा प्रसंगीं बहुतेक हाच प्रकार चालत असलेला दिसून येतो.

यावर कंचुकीने मोघमच उत्तर दिले, ‘हो असेच खरे’—त्याला चंद्रगुप्ताने हसले, ‘ते कसे काय?’ कंचुकीने पुनः, ‘हे असेच’ असे हसले. तेव्हां चंद्रगुप्ताने त्याला, ‘स्पष्ट सांग,’ असे हसले. शेवटीं कंचुकीने ‘कौमुदीमहोत्सव बंद केला आहे.’ असे उत्तर दिले. हे ऐकून चंद्रगुप्त क्रोधाने हणाला, ‘काय!—कोणी!’—

त्याला कंचुकीने दरबोरी थाटाने गुळमुळीत,—
'याहून अधिक मी बोलू शकत नाही.' असे
उत्तर दिले.

यावर चंद्रगुप्ताने हटले, 'आर्य चाणक्या-
नीं तर नाही हा दृष्टिरमणीय उत्सव बंद केला?'

कंचुकीने चढकर उत्तर दिले, 'आपल्या
जीवांची पर्वा करणारा दुसरा कोण महाराजां-
ची आज्ञा मोडील?'

यावर चंद्रगुप्ताने प्रतिहारीला त्रासाने हटले
'बसायला'—प्रतिहारीने 'महाराज, हे आसन—
बसावे.' असे उत्तर दिले. रागाच्या व त्रासा-
च्या सपाट्यांत त्याने जवळ असलेले सिंहासन
देखील पाहिले नाही, असे दाखविले आहे. हे
सिंहासन हणजे अलीकडच्या राजे लोकांच्या
बरोबर एखादी जडाऊ किंवा चांदीची वगैरे
खुर्ची किंवा किनखापी गादी व लोड असते,
तशांतीलच असावे. यावेळीं चंद्रगुप्त सुगांग
प्रासादाच्या गच्चीवर आलेला होता.

आसनावर बसल्यावर चंद्रगुप्ताने कंचुकी-
ला चाणक्याला बोलावून आणण्यास सांगितले.
त्याप्रमाणे तो त्याच्या घराकडे गेला.

येथून चाणक्य येईपर्यंत चंद्रगुप्ताला प्रेक्ष-
कांपुढे स्वस्थ बसावे लागत आहे.—यापेक्षां
तो आणखी कोणाशीं बोलत बसल्याचे
किंवा दुसऱ्या काहीं कामांत गुंतला असल्याचे
दाखविले असते तर बरे होते. अथवा—चाण-
क्याला अमुक ठिकाणीं घेऊन ये, मी तेथे
असेन, असे सांगून तो रंगभूमीवरून निघून
गेला असता तरी चालते. रंगभूमीवर
एकाच वेळीं दोन स्थळांचे निरनिराळे प्रवेश
दाखविले आहेत, हे गैर आहे. पण हा दोष
बहुतेक संस्कृत नाटकांत (कालिदासाच्या
शिवाय) सांपडतो.

चाणक्य आपल्या घरीं रागांत व संचित
बसला होता. तो स्वतःशीं हणाला 'दुरात्मा
राक्षस मजशीं स्पर्धा करितो ! या कौटिल्याने—
मी—डवचलेल्या सर्पाप्रमाणे नगराबाहेर पडून
नंदाचा नाश केला व वृषलाला राज्यावर
स्थापिले. त्याचप्रमाणे या मौर्येदूची राज्य-
लक्ष्मी हरण करण्याच्या बुद्धीने तो जणों मला
कसोटीला लावण्यालाच प्रवृत्त झाला आहे.
ठीक आहे.'

जणों राक्षसालाच उद्देशून तो हणाला,—
'राक्षसा—राक्षसा ! या असल्या व्यर्थ खटपटी
राहू देत. विकिर व दुष्ट मंत्र्यांनीं राज्यशकट
ढकळीत असलेल्या नंदासारखा हा चंद्रगुप्त
नव्हे. आणि तूहां चाणक्य नाहीस. तू
माझ्याशीं हाडवैर करितोस इतकेच कायते
आमच्यांत साम्य. आपल्या परिस्थितींत किती
तरी भयंकर अंतर असल्याने तुला मजसारखे
यश कधीं मिळणार नाही.' थोडासा विचार
करून तो पुनः हणाला, 'पण याविषयीं
इतका मनाला त्रास कशाला द्यावा ? मलयके-
तूच्या पोटांत शिरून माझ्या सेवकांनीं त्याला
घेरिले आहे. तसेच सिद्धार्थकादिक हेर आया-
पल्या कामीं दक्ष आहेत. आतां कपटाने
मौर्याशीं कृत्रिम भांडण करून राक्षसाचा भेद
करूं. भांडण आपल्या बुद्धीने आपणच उत्पन्न
केले असे तो खुशाल मानो. तो वैरी ठरलेलाच
आहे.'

आपण होऊन हेतुगर्भ बाह्यतः भांडण
केलेसे दाखविणार आहों. पण राक्षसाला मात्र
ते आपण आपल्या बुद्धिवलाने उपस्थित केले
असे बाटेल, व मग तो फुशारेल, हेंही चांगलेच,
या योगाने त्याचा जास्त भेद कळून
येईल—अने चाणक्याचे विचार होते. तेच
पुढे खरे झाले.

कंचुकी त्याच्याकडे येतांना आपल्याशीं हणाला, 'सेवा मोठी कठिण व त्रासदायक.— राजाला भ्यालें पाहिजे; तसेंच त्याचे मंत्री, त्याची खेळीमेळीची मंडळी—याशिवाय त्याच्या प्रसादामुळे त्याच्याजवळ चैनीत राहणारे रिकामटेकडे खुषमस्करे—या सर्वांना भ्यालें पाहिजे. नेहमीं वर तोंड करून वेडींवांकडीं भाषणें दीनवाणी सोसून पोटाच्या गोळ्याकरितां कष्ट काढावे लावणारी आणि हीनता आणणारी ही सेवावृत्ति बुद्धिवान लोकांनीं श्वृत्ति ठरविली आहे, तें अक्षरशः खरें आहे.'

अक्षरशः खरी असूनही तसें उमजणारे शिकलेसवरलेल्या लोकांत कितीसे सांपडतात? याच अर्थाचें सेवेसंबंधीं झिडकान्याचें वर्णन बहुतेक प्राचीन व अर्वाचीन लोकांत व भाषांत आढळून येतें. इंग्रजींत Service is slavery, मराठींत 'कनिष्ठ चाकरी'—इत्यादि. हे विचार सर्वत्र कबूल आहेत, पण तदनुरूप वर्तन करण्यासंबंधें मात्र निरनिराळ्या लोकांत कमजास्त प्रमाणानें ईर्ष्या दिसून येते. ती ज्या लोकांत जितकी जास्त, तितके ते लोक कर्तृत्व व समृद्धि यांमध्ये अधिक पुढें आलेले आढळतात.

असें स्वतःशीं बोलत तो स्वतःचाणक्याच्या घराच्या दरवाज्यांतून आंत गेला. चोहीकडे पाहतां तेथील साधी स्थिति व संपत्ति त्याच्या दृष्टीस पडली. इतर अनेक राजमंत्र्यांच्या घरचें ऐश्वर्य त्यानें पाहिलेलें होतें. त्यामुळे येथील स्थिति पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें. व तो हणाला,—'वाः या राजाधिराजाच्या मुख्य मंत्र्याच्या घरची ही संपत्ति ! शेणाचे गोळे फोडण्याचा हा दगड. बट्टींनीं आणिलेल्या दर्भमुष्टींचा हा ढांग—ही यांची जीर्ण पर्णकुटी—तिच्या लपरावर समिधा

वाळत पडलेल्या आहेत! त्यांच्या भारामुळे वरील पाला व आढें खालीं आलेलें आहे.'

हें वर्णन किती सुरेख आहे. याच्यावरून चाणक्याच्या घरचा सर्व देखावा थोडक्यांत दाखविणारें सुरेख चित्र काढितां येईल. एवढी मोठी सत्ता पूर्णपणें हातीं आली असूनही जो खरोखर अशा साध्या, निर्लोभ व कर्मठ रीतीनें राहूं पावला, तो आर्य चाणक्य व्यावहारिक व तात्विक रीत्याही—परमश्रेष्ठ नव्हे असें कोण हणेल? अशा साध्या धाटानें राहणाऱ्या अधिकृत पुरुषांची सर्व देशांत व सर्व काळीं चहा झाली. रोमच्या इतिहासांत केटो—इंग्लंडच्या इतिहासांत क्रॉमवेल—ग्रीसच्या इतिहासांत लायकर-गस व सोलन—मोंगल बादशहांत औरंगजेब—महाराष्ट्राच्या इतिहासांत शिवाजीमहाराज—वगैरेंची नांवे अजरामर झाली आहेत तीं अशाच वर्तनानें.

चाणक्याची वृत्ति अगदीं साधी, निर्लोभ व कर्मठ श्रोत्रियाची असल्याचें यांत ध्वनित केलें आहे.

कंचुकी पुढें हणाला, 'तेव्हां हा चंद्रगुप्ताला वृषल हणतो तें योग्यच. सत्यवादी लोक देखील दीनपणें तोंड दुखेपर्यंत राजे लोकांची नसतीच स्तुति करितात. हा सर्व तृष्णेचा प्रभाव— ती मुळी नसेल अशा निरिच्छ लोकांना राजा किंवा प्रत्यक्ष ईश्वर देखील कस्पटाप्रमाणें वाटतो.

‘निस्पृहस्य तृणं जगत् !’

व्यवहारांत खोट्याचें खरें बोलवें लागतें, तें केवळ तृष्णेमुळे. ती नसेल तेथे सर्व कस्पटासमान मानतां येतें. ही सामान्योक्ति आहे. असे खरे निरिच्छ जितके मुक्त व धन्य तितकेच ते दुर्मिळ आहेत.

यांतील शेवटचा चरण ह्यणीसारखा सुरेख साधला आहे.

चाणक्य पुढेच बसलेला पाहून तो थोडासा भिऊन ह्यणाला, 'अरे, हे आर्य चाणक्य!— ज्यांनीं सर्व लोकांना मोह घालून नंद आणि मौर्य यांचा अनुक्रमे अस्त व उदय एकदमच करविला. सूर्याचे तेज भिन्न वेळीं हिम आणि उष्ण प्रगट करते, व ते सर्वगामी नसते; त्याच्यावरसुद्धा यांनीं आपल्या तेजाने कडी केली. !'

चाणक्याविषयीं कंचुकीनें हा केवढा आदर दर्शविला आहे ! राजाच्या निकट सहवासांत राहणारे लोक देखील त्याला कसे भीत होते व त्याचा सर्वांवर कसा दरारा होता, याचे येथे चांगले निदर्शन केले आहे. अशा कर्त्या पुरुषाविषयीं प्रजेच्या किंवा प्रत्यक्ष त्याच्या नोकराच्या देखील मनांत प्रेम उत्पन्न होणे मात्र शक्य नसते.

कंचुकीनें चाणक्यापुढें जाऊन एकदम जमिनीवर गुडघे टेकून, 'आर्याचा विजय असो' असें हटले. त्यानें त्याला येण्याचे कारण विचारिलें. (मागील अंकांत राक्षसाने मलयकेतूच्या कंचुकीशीं लघळपणा केला आहे. तशांतला प्रकार चाणक्याकडे मुळींच नाही.)

त्याला कंचुकीनें उत्तर दिलें, 'आर्या, राजे लोकांनीं पायां पडतांना त्यांच्या गडबडीनें हालणाऱ्या शिरोभूषणांतील माणकांच्या तुकड्यांच्या तेजाने ज्यांचे दोन्ही पाय आरक्त झाले आहेत, अशा थोर चंद्रगुप्त महाराजांची आर्यांना शिरसा प्रणाम करीत विज्ञापना आहे कीं, इतर कामांत व्यत्यय येण्याजोगा नसला तर आर्यांनीं भेटीचा प्रसाद द्यावा.'

कंचुकीच्या या भाषणांत राजे लोकांजवळ नेहमीं राहणाऱ्या लोकांच्या तोंडीं प्रसंगास व

व्यक्तीस अनुरूप, प्रौढ, अलंकारिक व गौरवाचीं भाषणें कशीं तयार असतात हें येथे बरेच व्यक्त केले आहे. एकीकडे इतर राजे लोक चंद्रगुप्ताच्या गडबडीनें पायां पडत असल्याने त्यांच्या शिरोरत्नांनीं त्याचे पाय आरक्त दिसतात, असें ह्यणून त्याचे सार्वभौमत्व ध्वनित केले आहे. व पुनः तो इतका श्रेष्ठ असून आपल्या पायां पडत विज्ञापना करितो, तेव्हां आपली योग्यता याच्याहून अधिक आहे, असेंही व्यक्त केले आहे.

हें ऐकून चाणक्यानें हटले, 'वृषलाला माझ्या भेटीची इच्छा आहे ? पण मी कौमुदी-महोत्सव बंद केला हें तर त्याच्या कानांवर नाहीं गेलें ?'

त्याला कंचुकीनें 'होय' असें कळविलें. तेव्हां चाणक्यानें रागाने विचारिलें 'कोणी कळविलें ?'

कंचुकीनें भीत भीत उत्तर दिलें 'आर्या, क्षमा करा. महाराज सुगांग प्रासादावर गेले. तेथून नगरांत कौमुदीमहोत्सव सुरू नसलेला त्यांनीं स्वतःच पाहिला.'

यावर चाणक्य ह्यणाला, 'आणि तुम्ही त्याला बुध्या चिडवून राग आणिला, दुसरे काय ?' यावर उत्तर न सुचल्यानें कंचुकी भिऊन खालीं पाहत स्वस्थ राहिला. तेव्हां चाणक्य ह्यणाला, 'वाः राजाजवळच्या सेवकांचा मजविषयीं कोण द्वेष आणि पक्षपात ! बरे, कोठे आहे वृषल ?'

कंचुकीनें भीत भीत सांगितलें, 'मला राजांनीं सुगांग प्रासादावरून पायांपाशीं ठाविलें.'

चाणक्यानें तसेंच उठून त्याला, 'सुगांग प्रासादाची वाट दाखीव' असें हटले. तेव्हां

‘असें इकडून चलावे,’ असें हणत ते दोघेही निघाले.

‘वाट दाखीव’ व ‘इकडून असें चलावे’ ही भाषणे केवळ ठराविक आहेत. प्रासादावर आल्यावर कंचुकीने त्याला, ‘हा सुगांग प्रासाद. हळू हळू चलावे महाराज’ असें हटले.

चाणक्य सुगांग प्रासादावर गेला. तेथे चंद्रगुप्त बसला होता. त्याला पाहून तो स्वतः-शीं आनंदाने हणाला, ‘वाहवा! वृषल सिंहासनावर बसला आहे. नंदांनीं वियुक्त व कुबेराच्या सिंहासनाहूनही श्रेष्ठ, असें हे भव्य सिंहासन या नृपुंगव वृषलाने व्यापिलेले, यावेळीं अनुरूप पार्थिवाने संगत आहे. यामुळे ते माझ्या मनांत स्वतःविषयी व याच्याविषयी पराकाष्ठेची प्रीती उत्पन्न करित आहे.’

आपण मोठ्या खटपटीने नंदकुलाचा नाश केला, आणि त्यांच्या थोर वैभवशाली सिंहासनावर वृषलाला स्थापन केले; तो आपल्या गुणांनीं सर्व तऱ्हेने या पदाला योग्य आहे, व आपण प्राप्त करून दिलेले वैभव तो योग्य रीतीने उपभोग करित आहे;—हे पाहून चाणक्याला फार आनंद झाला.

असा विचार करित तो वृषलाजवळ जाऊन त्याने त्याला आशीर्वाद केला.

तो आल्याचे कळविण्याला प्रतीहारीची वगैरे आवश्यकता नव्हती. त्याला हवे तेव्हां मोकळेपणीं चंद्रगुप्ताजवळ जातां येत होते. राजे लोकांजवळ अगदीं प्रीतींतल्या किंवा तशा विशेष अधिकृत पुरुषांना मात्र केव्हांही जाण्याला मज्जाव नसते. चाणक्याचा याहूनही अधिक महत्वाचा संबंध होता. तेव्हां त्याला परवानगी किंवा नुसते राजाच्या कानावर घालण्याची सुद्धा आवश्यकता नव्हती.

तो येतांच चंद्रगुप्त सिंहासनावरून उतरून

त्याच्या पायां पडला. चाणक्याने त्याला लगेच उठवून हातीं धरून प्रेमाने हटले, ‘वत्सा, ऊठ ऊठ.’

‘शैलेन्द्र हिमालयाच्या प्रचंड कड्यावरून पडणाऱ्या सुरनदीच्या शीत तुपारयुक्त तीरापासून तो तहत दक्षिण सागरापर्यंतचे शेंकडे राजे नेहमीं भिऊन नाना रत्नांच्या कि. ॥नीं युक्त मुगुटांसह तुझ्या पायां पडत असतांना. तुझे चरणांगुलिरंध्रभाग सतेज करोत.’

हिमालयापासून दक्षिण सागरापर्यंतच्या सर्व देशांतील शेंकडे राजे तुला भिऊन तुझे अंकित होत्साते तुझ्या दर्शनास येवोत, असा चाणक्याने त्याला हा आशीर्वाद दिला आहे. हा श्लोक-रचना किंवा अर्थ-या दोन्ही मानाने उत्तमांपैकीं नाही.

त्याला चंद्रगुप्ताने नम्रपणाने उत्तर दिले, ‘हा सारा आर्शाचा प्रसाद, याचा मी उपभोग घेतच आहे. बसावे.’ असें हणून दोघेही बसले.

नंतर चाणक्याने त्याला, ‘कां बोलाविले?’ असें विचारले.

येथून पुढील चाणक्य व चंद्रगुप्त यांचा सर्व संवाद अप्रतिम साधला आहे. व तो राजे आणि प्रधान यांनीं किता घेण्यासारखा आहे.

यावर राजाने, ‘सहज, दर्शनाचा अनुग्रह करून ध्यावा हणून’ असें वर वर त्याला समाधान वाटावे असें उत्तर दिले. तो कृत्रिम त्रास व राग आवरून नम्रपणानेच बोलत होता. चाणक्याने त्याची स्थिति ओळखून थोडेसें हंसत हटले, ‘ही संभाविती पुरे. अधिकारी लोकांचे निष्प्रयोजन पाचारण कधीं होत नसते.’

राजाने पुनः नम्रपणानेच विचारिले, ‘कामुदीमहोत्सव बंद करण्याचे फल कोणचे?’

पुनः चाणक्य हंसतच हणाला, ' तर आमची झडती घेण्याला वेलाविले आहे ?'

राजाने एकदम नम्रतेने उत्तर दिले, ' छे: छे: तसें नव्हे. विनंती करण्याकरितां. '

चाणक्याने उत्तर दिले, ' तर विनंती करणाऱ्या शिष्याने गुरूने केलेल्या कामा-विषयीं चिकित्सा करण्याचा किंवा त्यांना ताबेदारांप्रमाणे दूषण देण्याचा यत्न करूं नये. '

चंद्रगुप्त हणाला, ' असें खरे, तरी आर्यांची कधीं निष्प्रयोजन प्रवृत्ति होत नसते, यामुळे आह्माला असा प्रश्न विचारण्याला सवड आहे. '

चाणक्याने हटले, ' वृषला, प्रयोजनावांचून हा चाणक्य स्वप्नांतसद्धा कोणचीही गोष्ट करीत नाहीं हे तूं पक्के जाणतोस. ' चंद्रगुप्ताने पुनः हटले, ' हणूनच ते ऐकण्याच्या उद्देशाने असें बोललों ?'

चाणक्याने उत्तर दिले, ' वृषला, ऐक ! अर्थशास्त्रकारांनीं राजायत्त, सचिवायत्त व उभयायत्त अशा तीन तन्हेच्या सिद्धि सांगितल्या आहेत. तुझी सिद्धि केवळ सचिवायत्त. तुला प्रयोजनें पाहण्याचें कारण ? आह्मी जबाबदार. आह्मी तीं जाणतो. '

या उत्तरांत चाणक्याने चंद्रगुप्ताला प्रत्यक्ष तूं दुसऱ्याच्या-सचिवाच्या-तोंडाने पाणी पिणारा, - तुला स्वतःची अक्कल नाहीं, - आह्मी या विषयीं जिम्मेदार, वाटेल तें करूं, - अशा अर्थाचा टोला दिला.

ते ऐकून चंद्रगुप्ताला अर्थातच राग आला. व तो एकदम जणों रागाने त्याच्या-कडे पाठ करून बसला. असें करून त्याने आपली नाराजी उघडपणे चाणक्याला दाखविली.

थोड्या वर्षांमार्गे जर्मनीचा अद्वितीय, बुद्धि-वान व वैभवशाली प्रधान प्रिन्स बिस्मार्क, व नवीन तरुण बादशाह तिसरा विल्यम, यांच्या

मध्ये आपसांत तक्रार होऊन बिस्मार्काने राजी-नामा दिला व बादशाह स्वतःच्या जिम्मेदारीवर काम पाहूं लागला. त्या संवधाच्या त्यांच्या संवादाचे या प्रसंगी स्मरण झाल्यावांचून रहात नाहीं.

हे यांचे संभाषण चालले होते त्यावेळीं दोघे भाट जवळच होते. त्यांतील एकाने प्रोत्साहन करण्याकरितां पुढील अर्थाचीं दोन स्तुतिपर कवनें हटलीं.

' अपूर्व व लोकोत्तरगुणांनीं मनोहर शंकराची तनुच अशी शोभणारी ही शरद आपले क्लेश हरण करो. ही तनु भस्मोद्धूल-नाने शुभ्र, जटेतील चंद्रकला किरण-जालाने पांडुरता आलेल्या मेघनील गजचर्मने आच्छादित, व कपालमालेने भूषित असते, आणि मुख हास्यामुळे लावण्ययुक्त असते. तद्वत् या शारदीय शोभेत दशादिशा काशपुष्य-समुदायाने शुभ्र, नीलवर्ण आकाश पांडुरवर्ण-मेघांनीं आच्छादित, व चांदण्यामुळे अधिक पांडुर वाटणारे आणि राजहंसमालिकांनीं शोभित असते. '

यांतील कल्पना उदात्त व प्रौढ आहे व रचनाही भाटाच्या तोंडीं साजे अशीच आहे.

तसेंच 'शेषावर सुखाने शयन करून उठतांना हळू हळू नेत्र उघडीत असलेल्या श्रीहरीची तिरकस दृष्टि आपले रक्षण करो. झोपेतून जागे होतांच जवळच्या रत्नदीपांच्या प्रभेमुळे पापण्या थोड्याशा वक्र झालेल्या, आळसाने जांभया येत असतांना व अंगाला आळेपिळे देतांना नेत्रांत थोडेसें पाणी येऊन दृष्टि किंचित् मंद झालेली, मोठ्या थोरल्या फणा-रूपी उशाने युक्त अनंत शयनावरून दूर होतांना निद्रामंगामुळे नेत्र लाल झालेले, अशी त्या श्रीहरीची किंचित् वक्रदृष्टि आपले नेहमीं रक्षण करो. '

शेषशायी श्रीहरि वर्षाकाल संपून आणि शरत्काल लागल्यावर अनंतशयनांतून जागे होतात. तेव्हां हेही एका अर्था शरत्काल परिणामवर्णनपरच कवन आहे असे समजले तरी चालेल.

निजलेला मनुष्य जागा होऊन उठू लागतो तेव्हांच्या त्याच्या चर्येचें हें फार चांगलें व यथार्थ वर्णन आहे. यावरून शेषशायी श्रीहरीची प्रेक्षणीय तसबीर तयार करितां येईल.

यांतील एक श्लोक शिवपर व दुसरा विष्णुपर आहे. यावरून विशाखदत्ताच्या वेळीं शैव आणि वैष्णव यांच्यामध्ये विशेष विरोध पडला होता, असें दिसत नाहीं. कदाचित् यावरूनही त्याचा कालनिर्णय करण्याला थोडेंसें साधन होईल.

एका भाटानें याप्रमाणें स्तुति व आशीर्वादपर श्लोक ह्मटल्यावर दुसऱ्यानें आरंभ केला.

‘ मानी आणि ऐटदार मृगाधिपतीला दुसऱ्याकडून झालेला दंष्ट्राभंग सोसत नाहीं. तद्वत् तुजसारख्या सार्वभौमालाही कोणी आपला आज्ञाभंग केलेला खपत नाहीं. कारण ते मदजल वर्षणाच्या नागयूथेश्वरांचा स्ववीर्यानें फडशा पाडणारे असे काहीं हेतूनेंच विधात्यानें सर्वोत्कर्षनिधि उत्पन्न केलेले असतात.

त्याच प्रमाणें भूषणादिकांचा स्वेच्छ उपभोग करितां येत असला तरच त्याला प्रभु ह्मणावयाचें; दुसऱ्यांच्या आज्ञा धाव्यावर बसविल्या जाणाऱ्यांना नव्हे. ’

या दोन्ही श्लोकांत भाटानें चंद्रगुप्ताला बहुतेक तोंडावर व तेंही चाणक्याच्या समक्ष— ‘ आपण दुसऱ्यांच्या हातून उपमर्द सोसून घेतां हें योग्य नाहीं. यामुळे आपण खरे प्रभु नाहीं,— असें ह्मटले आहे. असें प्रोत्साहन करण्याला या वेळीं चंद्रगुप्ताची स्थिति पाहिजे

तशी दिसत होती. पण चाणक्य जवळ होता. त्यानें त्यांतील कृत्रिम ओळखिलें.

हे श्लोकही काव्यरचनेच्या मानानें उत्तमांतले नसले तरी चांगले जोरदार ठसठशीत आहेत.

ही भाटांचीं कवनें चाणक्यानें ऐकिलीं. त्यांचे स्पष्ट व गुढ दोन्ही अर्थ त्याच्या तेव्हांच लक्षांत आले.

त्यानें स्वतःशीं ह्मटलें, ‘ पहिल्या भाटाचे श्लोक केवळ विशिष्टदेवतास्तुतिरूपानें प्रकृत शरच्छोभावर्णनरूप आशीर्वचनें आहेत. पण हें दुसरें काय बरें? ’ पुनः थोडा वेळ विचार करून तो ह्मणाला, ‘ हां—समजलों. हें राक्षसाचें कृत्रिम. दुष्टा राक्षसा ! हा कौटिल्य जागा आहे असा अनुभव येईल, समजलास ? ’

चंद्रगुप्ताला हीं प्रोत्साहक कवनें ऐकून समाधान वाटलें, व त्यानें ह्मटलें, ‘ वैहीनरे, या दोघांही भाटांना लक्ष सुवर्ण देण्याला सांग. ’

‘ जशी आपली आज्ञा, ’ असें ह्मणून कंचुकी जाऊं लागला, तोंच त्याला चाणक्यानें रागानें ह्मटलें, ‘ वैहीनरे, जाऊं नको. वृषला, हा काय अर्थाचा अस्थानीं अपव्यय ? ’

हें ऐकतांच चंद्रगुप्तालाही राग आला, व तो चटकन् ह्मणाला: ‘ आपण याप्रमाणें चोहोंकडून मला अडविलें तर हें राज्य कसचें ? कैदखानाच हा. ’

त्यावर चाणक्यानें उत्तर दिलें, ‘ पराधीन राजांना हें असें व्हावयाचेंच. गुरुजनाचा आळा त्यांना खपेनासा होतो. हें तुला खपत नसलें तर स्वतःच आपली व्यवस्था पहा. ’

हें ऐकून तसेंच सपाव्यासरशीं चंद्रगुप्तानें ह्मटलें, ‘ बरें, हा मी आतां पासून स्वतः काम पाहूं लागणार. ’

चाणक्य हणाला, 'वाः फार चांगलें. आह्माला तरी तेंच पाहिजे. आह्मी आपल्या कामाला लागू.'

यावर चंद्रगुप्तानें विचारिलें, 'कौमुदी-महोत्सव बंद करण्याचें कारण काय? सांगा.'

त्याला चाणक्यानें, 'पण वृषला, कौमुदी-महोत्सव करविण्याचें प्रयोजन काय तें मलाहो कळलें पाहिजे. सांग.' असें हणतां चंद्रगुप्तानें उत्तर दिलें, 'प्रथम माझ्या आज्ञेचा व्याघात.'

त्याला चाणक्यानें हटलें, 'वृषला, तुझ्या आज्ञेचा व्याघात, हेंच माझेंही प्रथम प्रयोजन होतें. कारण किसलयाप्रमाणें कृष्णवर्ण पत्रांनीं युक्त तमालवृक्षांच्या वनांनीं व्याप्त व शोभिवंत अशा तीरांनीं युक्त व भयंकर तिभिकुलांनीं अंतर्जल क्षुभित केलें आहे, अशा उदधींच्या तीरावर व त्यांच्या पार राहणारे शेंकडो राजे लोक तुझी आज्ञा, ताज्या पुष्पमालेप्रमाणें शिरसा धारण करितात. ती माझ्याच ठिकाणीं अडखळत असल्यानें, तुझें प्रभुत्व जणों विनयामुळें अधिक अलंकृत होतें.'

शेंकडो परद्वीपस्थ राजेसुद्धां तुझी आज्ञा शिरसा मान्य करितात, ती मी एकद्व्यानें- तुझ्या गुरूनें -मान्य न केली हणून तुला राग न येतां तूं विनीतच राहिलास, तर त्यांत तुझ्या सत्तेला भूषणच आहे. प्रत्येकानें इतर सर्वांवर चालवितां येईल तेथवर हुकुमत चालवावी, पण आपल्या गुरूच्या ठायीं विनीत असावें. गुरूंनीं हुकुमत न चालूं दिली तरी त्यांच्यावर कोप करूं नये. अशा विनयानें त्या हुकुमतीला कमीपणा न येतां अधिक शोभाच येते. ही गोष्ट जितकी खरी तितकीच किंबहुना अधिक दुर्मिळ आहे.

'शिवाय दुसरेंही कारण पाहिजे असेल तर ऐक.'

त्याला चंद्रगुप्तानें तशाच रूष्टपणानें हटलें, 'सांगा तर.'

चाणक्यानें हटलें- 'शोणोत्तरे,' (हें नांव तरी-हल्लीं-पुरभय्या, गंगापुत्रा, असें हणतात त्यासारखेंच दिसतें. त्यावेळीं शोण नदाच्या उत्तरेस राहणारे लोक-बहारी लोक-कुसुमपुरांत दरवारांत व राजाजवळ नोकर असत.) अचल कायस्थाला जाऊन सांग कीं भद्रभटप्रभृति मंडळी येथून नाराज होऊन मलयकेतूच्या आश्रयाला निवून गेली, त्यांच्या संबधाचा लेख मी मागितला आहे.'

त्याप्रमाणें प्रतीहारीनें तो लेख त्याच्याजवळ आणून दिला. तो घेऊन चाणक्यानें हटलें, 'हा पहा.'

राजानें तो घेऊन आपल्याशींच वाचला. त्यांत लिहिलें होतें कीं, 'कुशल असो. विशेष थोर व प्रतापी चंद्रगुप्त महाराजांचे प्रमुख साथीदार येथून निवून वध्य मलयकेतूच्या आश्रयास गेले. त्रितपशील, -एक गजाध्यक्ष भद्रभट, दुसरा अश्वाध्यक्ष पुरुषदत्त, मुख्य प्रतीहारी चंद्रभानूचा भाचा दिंगरात, महाराज बलदेवगुप्त, महाराजांचाच बालपणचा सेवक राजसेन, सिंहबल सेनापतीचा धाकटा भाऊ भागुरायण, मालवराजपुत्र लोकहिताक्ष, आणि क्षत्रियमंडळींत प्रमुख विजयवर्मा इत्यादि- इत्यादि महाराजांच्या कामीं तत्पर व सावध आहेत जाणिजे.'

ही सर्व मंडळी-निदान यांतील कांहिं-चाणक्याच्या आज्ञेनेंच कपटानें मलयकेतूला जाऊन मिळाले होती. व त्यांना सांगितलेली कामगिरी बजावण्याविषयीं ते तत्पर राहून योग्य संधि पाहत होते.

तें वाचल्यावर चंद्रगुप्त हणाला, 'बरें, ठीक आहे. पण हे कां नाराज होऊन निवून गेले?'

या कागदाविषयी व त्यांतील कांहीं मज-
कुराविषयी थोडी शंका वाटते. जाणाऱ्या मंड-
ळींनी तो करारपत्र ह्मणून करून ठेवलेला—
बहुतेक चाणक्याच्याच आज्ञेनें—असला तर
त्यांत मलयकेतूसंबंधी वध्य हा शब्द आणि
शेवटचे वाक्य नको. कारण त्याच्यापासून
त्या मंडळीच्या मलयकेतूकडे जाण्याच्या हेतूचें
आविष्करण होतें. व ती गोष्ट कागद वाचतांच
चंद्रगुप्ताच्या लक्षांत येती. व त्यानें पुढें चाण-
क्याला त्याच्या नाराजीचीं कारणें विचारण्याला
अवकाश न राहतां, तो कागद केवळ चाण-
क्याच्या आज्ञेनें किंवा आज्ञेवांचून दुसऱ्या
कोणी कायस्थ अचल इत्यादिकांनीं टिपण
ह्मणून तयार केला असला—व तोही हल्लींच्या
प्रसंगाप्रमाणें चंद्रगुप्ताला दाखविण्याकरितां—
तर त्यांतील वध्य शब्द योग्य आहे. पण
शेवटचे वाक्य—आह्मी महाराज्यांच्या कार्यांत
तत्पर व सावध आहों.—हें त्यांत येण्याचें प्रयो-
जन नाहीं. या संबधांत पुस्तकलेखकांनीं
कांहीं गडबड केली असेल; किंवा हें सर्व
चाणक्य व चंद्रगुप्त यांच्या संगनमतानें बाहेर
दाखविण्यापुरतें थोटांड असेल.

चाणक्यानें हटले, 'वृषला, ऐक. यांतील
अश्वाध्यक्ष व गजाध्यक्ष पुरुषदत्त व भद्रभट
नांवाचे नेहमीं स्त्री, मद्य, मृगया यांच्यांत निमग्न
आणि अश्व व हत्ती यांच्या देखरेखीविषयीं
वेपर्वा, पाहून मीं त्यांना अधिकारावरून दूर केले
व त्यांना फक्त पोटापुरतें वेतन दिलें. ह्मणून ते
शत्रुपक्षाकडे गेले. मलयकेतूनें त्यांना याच का-
मावर नेमिलें आहे. (घोडेस्वार व हत्ती यांच्यावरील
नथीन नेमलेले व उन्नति पावलेले अधिकारी
अद्यापिसुद्धा नूतन अधिकार व अधिक वेतन
मिळं लागताच संस्थानांमध्ये असेच व्यसनी
व कुचकामाचे निपजत असल्याचीं उदाहरणें

सांपडत नाहींत असें नाहीं. मात्र त्यांचे हे दोष
पाहतांच त्यांना दूर करण्याची इच्छा, अधिकार,
धैर्य व सामर्थ्य चाणक्याप्रमाणें थोड्याच मंत्र्यां-
ना असतें. यामुळें राजाचें अधिकाधिक
नुकसान होतें.)

'डिंगरात व बलगुप्त अत्यंत लोभी—
आपण दिलेलें वेतन थोडें मानून मलयकेतूकडे
अधिक मिळेल ह्मणून जाऊन मिळाले. तुझा
लहानपणांचा सेवक राजसेन—तुझ्या प्रसादा,
मुळें अतिशयच हत्ती, घोडे, व द्रव्य आणि
तदनुषंगिक ऐश्वर्य प्राप्त झालेला—हें सर्व जप्त
होईल या भीतीनें पळून जाऊन मलयकेतूला
मिळाला. हा दुसरा सिंहवल सेनापतीचा
धाकटा भाऊ भागुरायण—पर्वतकाच्या वेळीं मल-
यकेतूशीं त्याचा चांगला स्नेह जमला होता,
त्या प्रीतीमुळें त्यानें त्याला एकांतांत, तुझा
पिता चाणक्यानें मारविला, असें सांगून भिव-
वून पळवून लाविलें. तुझ्याविरुद्ध वागणारे
चंदनदास वगैरे कैद झालेले पाहतांच तो
साशंकित होऊन भिऊन पळाला व मलयके-
तूला मिळाला. हा आपला प्राणरक्षक असें
जाणून कृतज्ञतापूर्वक त्यानें त्याला आपल्या
प्रतिनिधीच्या—अमात्याच्या—जागीं नेमिलें आहे.
लोहिताक्ष व विजयवर्मा दोघेही मोठे मानी
स्वयंमन्य—दुसऱ्या बांधवजनांहून त्यांना तुजक-
डून कमी लाभ झालेला पाहवेंना. सव्व ते
मलयकेतूच्या आश्रयास गेले. हे निघून जाण्याचीं
हीं कारणें.'

त्याला चंद्रगुप्तानें विचारिलें, 'याप्रमाणें
या प्रत्येकाच्या नाराजीचें कारण पूर्वीच
माहित असतांना आपण त्याचा तेव्हांच प्रति-
कार कां नाहीं केला?'

चाणक्यानें उत्तर दिलें; 'वृषला, तसा
प्रतिकार कारितां आला नाहीं.'

यावर राजानें कांहींसें टोंचून हटलें, 'अकौशलामुळें किंवा कांहीं सबबीनें?' (हणजे त्यांचा प्रतिकार तुमच्या वेडेपणामुळें करितां आला नाही किंवा तो मुदाम केला नाही.?)

चाणक्य त्याचा भाव समजला व त्याला तात्काळ हणाला, 'अकौशल होईल कसे? कांहीं उद्देशानेंच.'

राजानें, 'तो कोणचा. ऐकूं द्या.' असें हटल्यावरून चाणक्य हणाला, 'ऐकं. चांगलें लक्षांत घे. आपल्या विरुद्ध लोकांच्या प्रतिकाराचे प्रकार दोन-अनुग्रहानें किंवा निग्रहानें. भद्रभट व पुरुषदत्त अधिकारावरून दूर केलेले. त्यांच्यावर अनुग्रह, त्यांना पुनः कामावर नेमणें हाच. तशा व्यसनाधीन व कुचकामाच्या माणसांच्या हातीं पुनः अधिकार गेल्यानें सर्व राज्याचे मूळाधार हत्ती व घोडे यांचा फडशा पडणार. डिंगरात व बलगुप्त-पराकाष्ठेचे लोभी. सारें राज्य अर्पण केलें तरी तृप्त व्हावयाचे नाहीत. त्यांच्यावर अनुग्रह करावयाचा कसा? राजसेन व भागुरायण यांना आपण नागविले जाऊं ही भीति. तेव्हां त्यांच्यावर अनुग्रहाला अवकाशच कोठें आहे? लोहिताक्ष व विजयवर्मा यांना बंधुजनाचा उत्कर्ष असद्य व शिवाय ते मोठे मानी गर्विष्ठ. त्यांच्यावर अनुग्रह केला तरी तो त्यांना कसचा आवडणार? हा अनुग्रहाचा निकाल लागला,

'दुसऱ्या पक्षीं तरी, तुला नुकतेंच नंदाचें ऐश्वर्य प्राप्त झालेलें. तुझ्या साथीदारानें थोर थोर पुरुषांना उग्र दंड करून पीडा केली तर नंदकुलानुरक्त प्रजेचा आपल्यावर अविश्वासच होईल. सबब तोही पक्ष निरुपयोगीच. तेव्हां आमच्याच पक्षाच्या लोकांनीं भिळून मदत दिलेला, राक्षसाच्याच मतानें चालणारा, पित्याच्या वधानें खवळलेला पर्वतकाचा पुत्र

मलयकेतु मोठ्या थोरल्या म्लेंच्छ फौजेसह येऊन कुसुमपुराला वेढा घालण्याच्या उद्योगांत आहे. असा हा प्रसंग व्यायामाचा, उत्सवाचा नव्हे. किल्ल्याची दुरुस्ती व तयारी चालू करणें अवश्य. अशा स्थितींत कौमुदी-महोत्सवाचें काय काम हणून तो मी बंद करविला.'

हें चाणक्याचें भाषण फारच सुरेख साधलें आहे. प्रत्येक गोष्टीचा मुद्देसूद विचार करून आपलें हणणें शेवटीं कायम कसें केलें जातें, याचें हें उत्तम उदाहरण आहे. अशा तऱ्हेचा प्रसंग किंवा असें वर्णन इतर नाटकांत क्वचित् आढळतें.

इतक्यावरही समाधान न होतां राजानें हटलें, 'आर्या, यांत पुष्कळ विचारावयाचें आहे.'

त्याचा तो विचारण्याचा शोक ओळखून चाणक्यानेंही तशाच तऱ्हेनें उत्तर दिलें, 'वृषला, खुशाल विचार. मलाही पुष्कळ सांगायचें आहे.'

राजा हणाला, 'पण या सर्व अनर्थाचा मूळ हेतु तो मलयकेतु त्याला येथून पळून कां जाऊं दिलें? त्याची उपेक्षा कां केली?'

चाणक्य हणाला, 'वृषला, उपेक्षा न करितों तर दोन गोष्टी होत्या. त्याला अडकवितों तर पर्वतकाला आर्हीच मारविलें अशी लोकांची दृढ समजूत होऊन कृतघ्नता बुध्या पदरीं घेतली असें होतें. बरें त्याला राहून घेऊन ठरल्याप्रमाणें अर्ध राज्य देतों तर पर्वतकाच्या घाताचें फल फक्त कृतघ्नता हातीं येती. यास्तव मलयकेतूची उपेक्षा केली.'

पुनः राजानें हटलें, 'बरें हें असो-पण राक्षस येथेंच नगरांत होता तेव्हां त्याची आर्यांनीं उपेक्षा केली हें कसें काय?'

त्याला चाणक्याने उत्तर दिले, 'राक्षस सुद्धा धन्यावर दृढ भक्ति ठेवणारा, इमानी नोकर. फार दिवसांच्या सहवासामुळे त्याचा स्वभाव ओळखणाऱ्या, सुशील व नंदानुरक्त प्रजेचा त्याच्यावर अत्यंत विश्वास, व तो स्वतः बुद्धिवान व पराक्रमी. साहाय्य आणि संपत्ति यांनी युक्त होत्साता महान द्रव्यसंग्रहासुद्धा येथेच शहरांत नेहमी राहता तर मोठीच अंतःस्थ गडबड उठवून त्रास उत्पन्न करिता. तो बाहेरही गडबड उठवून त्रास देणारच, तरी हरतऱ्हेच्या उपायांनी तो हातीं आणितां येईल, असें जाणून तो आपल्या तावडींत असलेला पण मर्मभेदी शल्यासारखा उपटून बाहेर टाकला.'

पुनः चंद्रगुप्ताने ह्मटले, 'पण त्याला पराक्रमाने पकडला कां नाही?'

यावर चाणक्य ह्मणाला, 'राक्षस तो—त्याच्याशी युद्ध होतें तर तो हातीं येण्यापूर्वी आपली पुष्कळशी फौज बुडविता—अथवा स्वतः त्याचा नाश होता. या दोन्ही तऱ्हेत नुकसानच. कारण पहा, नेटाने हल्ला होऊन तो लढतांना पडला तर तशा एका पुरुषाचा तुला चिरवियोग होणार. बरे त्याने तुझ्या फौजेतील प्रमुख लोक मारिले तरी तिकडूनही पीडाच. एखाद्या वनगजाप्रमाणे त्याला युक्तीनेच पकडले पाहिजे. समजलास?'

हे सर्व ऐकून निरुत्तर होत्साता, पण आपला आग्रह न सोडतां चंद्रगुप्त कांहींसा रागांतच ह्मणाला, 'आपल्याशीं वादांत आह्मी कसचे टिकणार? तरी पण अमात्य राक्षसच अधिक स्तुत्य.'

हे ऐकतांच चाणक्याने क्रोधाने ह्मटले, 'हो आणि आपण नव्हे असेच कीं नाही? वृषला, त्याने असे काय केले?'

राजाने जास्तीच चिडवीत ह्मटले. 'एका. तो महात्मा पुष्पपुरांत आमचा अंमल वसल्यावरही वाटेल तितके दिवस आमच्या मानेवर पाय देऊन राहिला. आमच्या सैन्याच्या जयवोषणांत त्याने हरकत करविली. तसेच त्याने आपल्या अत्यंत विपुल नीतिविभवाच्या योगाने आह्माला मोह पाडिला. यामुळे खरोखर स्वपक्षीयांपेश्हां अशा खऱ्या विश्वासपात्र पुरुषावर अधिक विश्वास ठेवावा, असें वाटते.'

यामध्ये चंद्रगुप्ताने चाणक्याला जणों त्याच्या तोंडावर स्पष्ट सांगितले कीं, राक्षस परकी तरी त्याच्या बुद्धिप्रभावामुळे अधिक विश्वास्य; व तुझी स्वकीय, तरी तसे नाही.

हे ऐकून चाणक्य हंसत व कांहींसे तिरस्काराने ह्मणाला, 'हेच का राक्षसाने केले?! वृषला, मला वाटले होतें कीं, त्याने नंदाप्रमाणे तुझा उच्छेद करून मलयकेतूला सार्वभौम पदावर स्थापन केले!'

यांत चाणक्याने आपण करविलेल्या कार्याची अप्रत्यक्ष रीतीने बढाईशी केली. ती चंद्रगुप्ताच्या लक्षांत आली व तो पुनः त्याला जास्तच चिडवीत ह्मणाला, 'हे सर्व दुसऱ्यानेच घडविले. यांत आर्यांचे असे काय?'

हे ऐकून चाणक्य ह्मणाला, 'हे मत्सरी वृषला! अत्यंत क्रोधावेशाने वक्र होणाऱ्या अंगुलींनीं शेडी मोकळी सोडीत सोडीत, सर्व लोकांसमक्ष संपूर्ण रिपुकुलाचा उच्छेद करण्याची प्रतिज्ञा करून, राक्षसासमोर नव्याणव कोटीचे मालक मदोन्मत्त नंद पर्याय भूत यज्ञपशूप्रमाणे दुसऱ्या कोणी ठार केले? सांग पाहूं!'

'शिवाय हे चिताग्नि पहा अद्यापि सारखे धगधगताहेत. त्यांच्यांत वसेच्या जशा धारा लागल्या आहेत. नंदरूपी आहुतीच्या योगाने

ते पितृवनवासी भूतप्रेतादि प्राण्यांना आनंद देताहेत. त्यांच्या धुराच्या योगाने सूर्यप्रकाश लुप्त होऊन सर्व दिशा सघन दिसताहेत. त्यांच्यावर आकाशांत अनेक गृध्र सारखे अचल पंख पसरून मंडळ बांधून उडताहेत. '

यांतील पहिला श्लोक चागल्यांतला असून वर्णनही प्रौढ व जोरदार आहे, व त्यांत चाणक्यकृत गत गोष्टीचे वर्णन आहे. पण दुसऱ्या श्लोकांत चिताग्रीचे केलेले वर्णन काल्पनिक आहे. ते कदाचित् थोडे बहुत, नंदाचा वध होऊन त्यांना दहन केले तेव्हां, खरे असले, तरी यावेळीं त्या गोष्टीला बरेच दिवस होऊन गेले असल्याने ते खरे असण्याचा संभव नाही. वर्णन या नात्याने हा श्लोक टाकून नाही. तरी अशा प्रसंगाचे भवभूतीने वर्णन केले आहे त्याच्याशीं ताडून पाहतां हे बरेच फिके वाटते.

यावर राजाने उत्तर दिले, 'हे सर्व दुसऱ्या-नेच केले.'

त्याला चाणक्याने त्रासाने, रागाने व उता-वीळपणाने विचारिले 'आं: ! कोणी?'

चंद्रगुप्ताने हटले, 'नंदकुलविद्वेषी देवाने.'

हे ऐकतांच चाणक्य हणाला, 'अविद्वान लोक देवावर हवाला ठेवितात.'

त्यावर तशाच ऐटीने चंद्रगुप्ताने, 'विद्वान लोकही बढाईखोर नसतात' असा ठोक जबब दिला.

ही हेतुगर्भ भाषणे फार सुरेख साधली आहेत.

हे ऐकतांच चाणक्य क्रोधाने लाल झाला. त्याच्या तळव्याची आग मस्तकाला पोहोचली व तो रागाने हणाला, 'वृषला, तूं मजवर नोकराप्रमाण स्वारी करूं पाहतोस ! ही बद्ध शिखा पुनः सोडण्याला माझा हात धांवतो.'

असे बोलत जमिनीवर जोराने पाय आदळून तो हणाला 'हा माझा पाय पुनः प्रतिज्ञेवर चढण्याला जणों पुढे पुढे होतो आहे. तूं हल्लीं जणों काळाने घेरल्यामुळे नंदाच्या नाशाने शांत झालेल्या माझ्या क्रोधानेला पुनः पेटवि-तो आहेस.'

हा श्लोक आवेशयुक्त व जोरदार आणि चाणक्यालाच शोभेल असा आहे. पण त्याच्यांत प्रतिज्ञेवर चढणे-या शब्दाला अन्वर्थकता नस-ल्याने, मनुष्य एखाद्या उंच जागेवर आपल्या पायांनी चढतो तसा प्रतिज्ञेवर चढण्याला माझा पाय पुढे सरसावतो आहे असे हटले आहे, ते ठीक नाही. प्रतिज्ञा करणे-हा मनाचा व्यापार असून ती केवळ तोंडाने वदून दाखविली जाते. तिच्याशीं पायांचा संबंध कांहीं नसतो. आरोढुम् या शब्दामुळेच हा विपर्यास झालेला आहे.

चाणक्य यावेळीं खरोखरीच रागावलेला होता. प्रारंभी हा सर्व प्रकार बाहेर लोकांना दाखविण्यापुरताच करावयाचा असा वेत होता. त्याप्रमाणे उभयतांचा संवाद चालला होता. पण बोलणे वाढतां वाढतां चंद्रगुप्ताने चाण-क्याला पुष्कळच शोभेल असे भाषण केले. त्यामुळे चाणक्य अगदी खवळला. ती त्याची स्थिति पाहून चंद्रगुप्त घाबरून आपल्याशीं हणाला, 'अरे काय!-आर्थ खरेच क्रोधविष्ट झाले!-हे पहा क्रोधाच्या आवेशाने यांच्या नेत्रांतून स्वच्छ अश्रुबिंदु टपकू पाहताहेत ! त्यांच्या योगाने यांची क्रोधयुक्त दृष्टिपातरूपी ज्वाला धुतल्यासारखी स्वच्छ दिसते. तरी-भ्रूंगोद्रेदरूपी धुराच्या लोळामुळे ती पुनः जणों प्रज्वलित होत आहे! अशा स्थितींत यांनीं जबरदस्त पादाघात केला, तेव्हां तांडव नृत्य करतांना रौद्र रसाचा अभिनय करीत असलेल्या कालरुद्राच्या पिशंग दृष्टिपातासहित रुद्राने

केलेल्या पादाघाताचें जणों या धरेला स्मरण होऊन तिनें हा पादाघात कसा तरी सोसला आहे असें दिसतें.

कालरुद्र तांडवनृत्य करित असतांना निरनिराळ्या रसाचे अभिनय करितात. त्यांत रौद्र रसाचा अभिनय करित असतांना त्यांची बृत्ति व चर्या अत्यंत उग्र व दुष्प्रेक्षणीय होते. त्यांच्या नेत्रांतून जणों अग्नीच्या उवाळा निघताहेत व त्यांच्या वक्र भृकुटि त्या अग्नीच्या धूम शिखेसारख्या दिसतात. ते पृथ्वीवर अतिशय जोरानें पाय आपटतात. त्यांचा प्रचंड आघात धराचती ह्मणून कशी तरी सोसते. चाणक्याचें सर्व रूप त्याप्रमाणेंच अत्युग्र झालेलें असून त्यानें जोरानें पृथ्वीवर पाय आदळला तो पृथ्वीनें कसा तरी सोसला, व या वेळीं तिला रुद्रतांडव प्रसंगांतील तडाक्याचें स्मरण झालें असावें, असा चंद्रगुप्ताचा भाव होता. हें वर्णन फारच आवेशयुक्त आहे. याप्रमाणें शिवतांडवाचें किंवा चाणक्याचें चित्र कोणी चतुर चित्रकार तयार करील तर तें फारच प्रेक्षणीय होईल.

नंतर चाणक्यानें आपला आणिलेला राग आवरून ह्मटलें, 'वृषला!-वृषला!-व्यर्थ वाद विवाद राहूं दे. राक्षस आमच्याहून अधिक वाटत असला तर हें शस्त्र त्यालाच दे!' असें ह्मणून त्यानें शस्त्र टाकून दिलें. राजाच्या प्रधानगिरीचें द्योतक राजमुद्रा व शस्त्र-शिक्षे कथार-प्रत्येक जुन्या प्रधानाकडून काढून घेऊन नवीन प्रधानाला देण्याची वहिवाट बहुतेक प्राच्य राज्यांत होती, व अद्यापिही थोडीबहुत आहे. तिला अनुसरूनच हें वर्णन आहे.

नंतर चाणक्यानें वर आकाशाकडे पहात आपल्याशीं ह्मटलें, 'राक्षसा!-राक्षसा!-माझ्या बुद्धीवर वर्चस्व मिळविणाऱ्या!-तुझ्या बुद्धीची

ही कसोटी! (वास्तविक एवढें भाषण स्वगत नसतां चंद्रगुप्त वगैरेनीं-विशेषतः कंचुकी, वैतालिक वगैरेनीं ऐकण्याजोगें-ठेवलें असतें तर अधिक खुबीदार होतें. कारण तें पुढें राक्षसाच्या कानावर जातें, व राक्षस अधिक फुगता.) पण मुर्खा! मजवरची भक्ति कमी किंवा चलित झालेल्या मौर्याला सहज हाणून पाडीन, अशा समजूतीनें तूं हा जो भेद चालविला आहेस तोच तुझ्या नाशाला कारण होणार, समजलास ?'

तो निघून गेला. नंतर राजानें ह्मटलें, 'वैहीनरे, इत उत्तर चाणक्याला न विचारतां मी स्वतः राज्यकारभार पाहणार असें सर्व प्रजेला जाहीर कर.'

हें ऐकतांच कंचुकीनें मनांत ह्मटलें, 'काय, यांनीं नुसतेंच चाणक्य असें ह्मटलें! वाः ठीक! यांनीं स्वतः अधिकार हातीं घेतला एकदांचा!-अथवा याच्यांत महाराजाचा दोष नाही. कारण, 'राजाकडून अपमान होतो तो खरोखर सचिवाच्या दोषामुळेच! गजाला व्यालगज-दुष्टगज-नांव पडतें, तें माहुताच्या मूर्खपणानेच!'

होतकरून राजपुत्राशीं योग्य व प्रसंगानुरूप वर्तन ठेवून त्यांना त्यांचा योग्य अधिकार हळू हळू आपणच देऊन स्वतः केवळ मार्गदर्शक या नात्यानें त्यांच्या आदरास पात्र होऊन रहाण्याचें व सर्व प्रजेकडून बरें ह्मणून घेण्याचें थोड्याच मंत्र्यांना साधतें. राजा काम पाहूं लागला तर आपला अधिकार, वैभव व वजन हीं कमी होतील या भीतीनें, किंवा राज्याला अनिष्ट होईल या उदार समजानें, मंत्री होईल तेथवर सर्व सत्ता आपल्याच हातीं ठेवूं इच्छितात. इकडे राजा प्रबुद्ध होत जाईल तसतशी त्याला आपली परतंत्र स्थिति दुःसह होऊं लागते. तो अधिकार मिळविण्याचा यत्न करूं लागतो, व आपसांत

दुही माजते. याचा परिणाम कधी अकबरासारखी राजाची सरशी होती; कधी नानाफडणिसाप्रमाणे प्रधानाची सरशी-पण प्रजेचा व राज्याचा विध्वंस होतो. या सर्वांचे कारण-प्रधानाने आपले धोरपणाचे कर्तव्य न ओळखणे हेच होय. या गोष्टीला उद्देशूनच कंचुकीचे हे भाषण आहे.

त्याला चंद्रगुप्ताने पुनः हटले, 'आर्या, विचार कसला चालला आहे?' त्याने उत्तर दिले, 'महाराज काहीं नाही. आतां महाराज खर महाराज झाले. ठीक झाले.'

मंत्र्यापेक्षां राजाच्या-तशांत तरुण राजाच्या-हातीं राज्याधिकार असलेला जवळपास रहाणाऱ्या सेवकांना अर्थातच अधिक प्रिय असतो.

चंद्रगुप्ताने स्वतःशीं हटले, 'आह्मी याप्रमाणे राज्याधिकार आपल्या हातीं घेतल्याने आर्यांच्या मनाप्रमाणे राक्षस व मलयकेतूचा भेद सिद्ध होवो.' तो मोठ्याने हसणाला, 'शोणोत्तरे, या शुष्क कलहामुळे कपाळ दुखू लागले आहे. शयनगृहाकडे चल.'

नंतर जातां जातां तो आपल्याशीं हसणाला, 'हा मी आर्यांचा पाणउतारा-केवळ त्यांचीच आज्ञा हसणून केला. तरी लजेमुळे मला जणों जमिनीत घुसून जावे असे झाले आहे. जाणून-बुजून गुरूंचा अवमान करितात त्यांचे हृदय लजेने खरोखर फाटून कसे जात नाही, कोण जाणे!'

चंद्रगुप्ताच्या शालीनतेला अनुरूप असेच हे त्याचे भाषण आहे.

हाही अंक नाटकप्रयोग, रचना, भाषणे, मार्भिक विचार, बीजगुप्ती, व रसपोष इत्यादि गुणांच्या मानाने फार चांगला साधला आहे. चाणक्याच्या प्रत्येक भाषणांत त्याची आटोकाट

बुद्धि व दीर्घ विचार चांगले व्यक्त केले आहेत. चंद्रगुप्ताच्या तोंडींही त्याला सर्व तऱ्हेने शोभतील अशीच भाषणे घातलेली आहेत.

या अंकानंतर नाटक बहुतेक संपेपर्यंत पुनः चंद्रगुप्ताचे पात्र रंगभूमीवर आणण्याचा प्रसंगच आलेला नाही. तरी एवढ्यावरून सद्धां निरनिराळ्या पात्रांचे मनोविकार व्यक्त करण्याचे कवीला उत्तम साधले होते, हे त्याने केलेल्या चाणक्य, राक्षस व चंद्रगुप्त यांच्या वर्णनावरून चांगले दिसून येते.

अंक चौथा.

पहिल्या अंकांत चाणक्य, दुसऱ्यांत राक्षस, आणि तिसऱ्यांत चाणक्य व चंद्रगुप्त, याप्रमाणे पात्रांच्या स्वरूपाचे व संवादांचे कवीने प्रदर्शन केले आहे. तसे या अंकांत राक्षस व मलयकेतु यांच्या परस्परसंबंधांचे व संवादांचे प्रदर्शन केले आहे.

एक वाटसरू येतां येतां स्वतःशीं हसणाला, 'मोठे आश्चर्य ! राजाज्ञा जबरदस्त खरी. अनुचित जागीं गमन करविणारी प्रभूची भारी आज्ञा नसती तर ही यातायात कोण करता?'

राजसेवकाला हेलपाटे घालावे लागतात, ते राजाच्या आज्ञेमुळेच. नाहीतर आपला जीव धोक्यांत घालीत भलत्याच जागीं जाण्याला कोण तयार होईल ?

'असो, हे अमात्य राक्षसाचे घर-आंत जावे.' असे बोलत थकल्या भागल्यासारखे थोडे चालून तो घराच्या दाराशीं गेला. व त्याने मोठ्याने हटले 'कोण आहे दारावर ? करभक पाटलीपुत्राहून टाकोटाक आला आहे, असे अमात्यांना कळीव.'

हे ऐकून देवडीवाल्याने बाहेर येऊन हटले, 'अरे, हळू चोल!—अमात्य नेहमीं कामाच्या काळजींत. यामुळे त्यांना जागरणे पडून त्यांचे कपाळ दुखते. झणून निजले आहेत. अद्यापि उठले नाहीत. थोडा थांब. सबड पाहून कळवितो.'

यावर करभक—'बरे तर—' असें झणून थकून बसला.

इकडे राक्षस शयनगृहांत आसनावर चिंता-तुर होत्साता शकटदासारीं बोलत बसला हाता. तो आपल्याशीं झणाला, 'देवाची प्रतिकूलता आणि कौटिल्याचा प्रभाव यांच्या योगाने मी योजिलेले सर्व उपाय उलट—परिणामी झालेले पाहून, प्रत्येक कार्याच्या आरंभीं विचार करित असतांना त्याचा परिणाम कसा काय होईल व पुढें कसे करावे, याविषयीं सतत चिंतित रात्रीच्या रात्री जागरणे चालली आहेत तसेच-प्रथम एखाद्या कार्याचा लहानसाच आरंभ करावा, पुढें त्याचा हळू हळू विस्तार करावा, आणि मूळच्या अव्यक्त बीजाचे अति गहन व गूढ फल बाहेर आणण्याची योजना करावी, शेवटीं अफाट पसरलेल्या सर्व कार्याचा उपसंहार करून सर्व यथास्थित पार पाडावे,—या कामाला किती श्रम पडतात ते एक उत्तम नाटककर्ता कवी किंवा आमच्यासारखे—मुत्सदी—यांनाच ठाऊक!'

यांत राक्षसाला हातीं धरलेले राजकारण पार पाडण्याकरितां किती परिश्रम, त्रास व जागरणे पडताहेत याचे दिग्दर्शन केले आहे. हे श्लोक बऱ्यांतले आहेत. विचारही साधे व सरळ पण चांगले आहेत. यांतच कवीने चांगल्या कवीला चांगले नाटक रचण्याला किती त्रास पडतो व किती साधने सांभाळावीं लागतात याचेही दिग्दर्शन केले आहे.

'तेव्हां त्या दुरात्म्या चाणक्याचा—' हे वाक्य संपाविणार इतक्यांत देवडीवाल्याने आंत येऊन हटले, 'विजय असो, महाराज!' देवडीवाला हे शब्द बोलतो तोंच—राक्षसाने आपल्याशीं हटले,—'पाडाव होईल?' इतक्यांत देवडीवाला झणाला, 'अमात्याचा—'

वास्तविकपणे राक्षस आपल्याशीं त्या दुष्ट चाणक्याचा पाडाव होईल कां—करितां येईल कां,—असें झणाला. व देवडीवाला आंत येऊन—विजय असो अमात्य राक्षसाचा—असें झणाला. पण राक्षसाच्या मनांत चाललेल्या विचारांच्या मध्यंतरीच देवडीवाल्याने भाषण केले. त्याचा अर्थ राक्षसाला—दुष्ट चाणक्य बटूचा विजय असो—आणि अमात्याचा पाडाव होईल, असा झालासा वाटला. मनुष्याच्या कर्तृत्वाला ओहोटी लागली असली झणजे त्याला यःकश्चित गोष्टींचे देखील फाजील महत्व वाटू लागते याचे हे एक उदाहरण आहे. ही प्रगट व आत्मगत भाषणाची सांगड पडण्याला आणि राक्षसाचा डावा डोळा लवण्याला एकच गांठ पडली. तेव्हां राक्षसाने आपल्याशीं हटले, 'दुरात्मा चाणक्य बटूचा विजय असो, आणि पाडाव होईल काय?—अमात्याचा.—ही अकल्पित वाणी खरी होणार असें या वामाक्षिस्पंदनावरून वाटते. तरी उद्योग सोडतां कामा नये. नंतर त्याने देवडीवाल्याकडे पाहिले. त्याने त्याला, 'करभक दारावर उभा आहे' असें कळविले.

राक्षसाने त्याला लवकर आंत पाठविण्यास सांगितले. करभकाने आंत येऊन राक्षसाचा जयजयकार केला, व तो खाली बसला.

'याला आपण कोणच्या कामगिरीवर धाडला होता बरे? कामे फार यामुळे नीटसे लक्षांत येत नाहीं.' असा विचार करित

राक्षस थोडासा स्तब्ध राहिला. यांतसुद्धा कवीने राक्षसाचा चाणक्याहून बुद्ध्या कमीपणा दाखविला आहे. इतक्यांत एक हरकारा आला. राक्षसाच्या घरीं चाललेल्या प्रकाराचा प्रवेश तसाच चालू ठेवून, तो चालू असताना त्याच्याकडे मलयकेतु भेटावयास आला; पण राक्षस जवळच्या मंडळीबरोबर बोलत असलेला पाहून तें बोलणें आडून ऐकण्याकरितां तो उभा राहिला असें पुढें वर्णन केले आहे. त्याला अनुसरून हा एका प्रवेशांत दुसरा स्वतंत्र प्रवेश आहे.

हरकारा वाटेतील लोकांना उद्देशून हणाला, 'मार्गे सरा, मार्गे व्हा ! अरे, दूर व्हा—जा जा—पहात नाहीं कां कल्याणकारक कुलप-र्वतावर—मेरूवर—वास करणाऱ्या देवांप्रमाणेंच दैवहीन लोकांना दर्शनदुर्लभ असे हे राजे लोक ?'

पुनः जवळच्या लोकांच्या भाषणाचा अनुवाद करित तो हणाला—'काय हणालां ? ही ऐसपैस कशाकरितां ? असें ? अहो ! हे पहा कुमार, मलयकेतु अमात्य राक्षसाचें कपाळ दुखत असल्याचें ऐकून त्यांच्या समाचाराला चालले आहेत.'

हल्लींसुद्धा संस्थानांत राजे लोकाची स्वारी निघते तेव्हां तिच्यापुढें बऱ्याच अंतरावर कांहीं हरकारे किंवा जासूद हातांत रंगीत काठ्या घेऊन दौडत असतात. तशांतलाच हा एक पुरुष समजला पाहिजे.

तो गेल्यावर भागुरायण व कंचुकी यांच्यासह मलयकेतु येतां येतां स्वतःशीं खेदानें उसासा टाकीत हणाला, 'बाबांना मरून हा दहावा महिना! वृथाभिमानाच्या भरीस पडून त्यांना तोयांजलि देखील दिला नाही ! बाबा वारले तेव्हां आमच्या मातांना अतिशय शोक

झाला. त्यांचीं रत्नवलये वक्षस्थळ ताडण्यानें फुटलीं, त्यांचीं उत्तरीयांशुकें गळून पडलीं—सारखें हाय हाय हणतां हणतां त्या फारच दीन व आर्त झाल्या—त्यांच केश जमिनीवर लोळण्यानें रुक्ष झाले—शत्रुस्त्रियांना अगदीं अशी स्थिति भोगावयास लावीन तेव्हांच वडिलांना निवापांजलि देईन, अशी मी तेव्हीं प्रतिज्ञा केली होती.—फार काय—शूरांनीं वाहिलेल्या धुरेचा स्वीकार करून रणांगणीं वीरोचित मरण येऊन वडिलांच्या मार्गानें जावें—किंवा आपल्या जननी-सारखें शत्रुस्त्रियांच्या नेत्रांत अश्रुजल स्थापन करावें—असा मी निर्धार केला आहे.'

नंतर तो मोठ्यानें हणाला, 'आर्या जाजले! बरोबर येणाऱ्या राजे लोकांना कळवा कीं, आह्मी अमात्य राक्षसाकडे एकटेच अवचित समाचाराला जाऊन त्यांना आनंद वाटविणार आहों. तेव्हां आमच्या बरोबर येणें पुरे.'

कुमार मलयकेतूची व प्रेक्षकांची ही पहिलीच भेट. त्याचें पहिलेंच भाषण त्याच्या सारख्या तरण्या बांड, हुरूपयुक्त राजपुत्राला शोभण्यासारखें आहे. त्यांतच मनांत आणिलेला महत्वाचा उद्देश दीर्घ कालपर्यंत साध्य न झाल्यानें त्याच्या मनाला वाटणारा साहजिक खेद चांगला व्यक्त केला आहे. राजे लोक स्वतः होऊन आणि तेही अकल्पित एखाद्याच्या घरीं त्याच्या समाचाराला आले तर त्याला विशेषच आनंद होतो, याचा अनुभव सार्वत्रिक अहे.

कंचुकीनें मार्गे गेल्यासारखें करून हटलें, 'अहो, कुमाराबरोबर कोणी यावयाला नको अशी त्यांची आज्ञा आहे.'

तो लगेच आनंदानें हणाला, 'कुमाराची आज्ञा कळतांच सर्व राजे लोक एकदम मार्गे

परतले. कुमारा, हे पहा कांहीं जणांनीं घोड्यांचे तीक्ष्ण लगाम जोरानें एकदम आंखडले, त्या योगानें घोडे मागे थबकले—त्यांच्या माना व खांदे मध्यभागीं उन्नत झाले—ते पुढील खुरांनीं वरच्यावरच आकाशांत सारख्या टापा मारताहेत!—तसेंच कांहींकांच्या माहुतांनीं हत्ती एकदम आंवरल्यानें त्यांच्या घांटा वाजण्याच्या वंद होऊन ते मागे परतले. उदधि आपल्या मर्यादेचें उल्लंघन करीत नाही तसा हे राजे लोक कुमाराच्या आज्ञेचें उल्लंघन करीत नाहीत.'

यांत राजाज्ञा ऐकतांच घोडे व हत्ती यांचा तात्काळ विरोध झाल्यानें उडालेल्या गडबडीचें व वस्तुस्थितीचें वर्णन यथार्थ व चांगलें केलें आहे.

मलयकेतूनें त्याला ह्मटलें, 'आर्या, परिजनांसह परत जा. भागुरायण मजबरोबर पुरे.' सर्वजण गेल्यावर तो ह्मणाला, 'भागुरायणा, इकडे आलली भद्रभटप्रभृति मंडळी मला ह्मणाली कीं, आपण सेवा करण्यायोग्य ह्मणूनच आह्मी आपल्या आश्रयाला आलों.—तेही राक्षसाच्या द्वारानें नव्हे—दुष्ट चाणक्यानें घेरलेल्या चंद्रगुप्तावर आह्मी नाराज झालों, आपले सेनापती शिखरक यांच्या द्वारानें आपण गुणी व सत्पात्र समजून आलों आहों. मी पुष्कळ विचार केला, तरी त्यांचा अर्थ माझ्या नीटसा ध्यानांत येत नाही.'

चाणक्यानें पाठविलेल्या कपटी हेरांनीं मलयकेतूच्या मनांत राक्षसाविषयीं कसकसा भेद उत्पन्न केला व तो कितपत सिद्ध होत गेला, तें येथून पुढें कवीनें फार सुरेख रीतीनें दाखविलें आहे.

भागुरायणानें त्याला उत्तर दिलें,—'कुमारा याचा अर्थ दुर्बोध नाही. विजयेच्छ, दीर्घ-उद्योगी, गुणी, आश्रयपात्र, अशांचाच प्रिय

व हित अशा द्वारानें आश्रय करावा, असा नियम आहे. तेव्हां त्यांचें ह्मणणें व करणें योग्य व न्याय्यच आहे.'

यावर मलयकेतूनें ह्मटलें,—'पण भागुरायणा, अमात्य राक्षस आह्माला अत्यंत प्रिय व हितकर आहे.'

भागुरायण ह्मणाला—'होय; खरें. परंतु अमात्य राक्षसाचें वैर चाणक्याशीं—चंद्रगुप्ताशीं नव्हे. चाणक्य अतिशय गर्विष्ठ व दांडगा—त्याचें वर्तन न सोसून चंद्रगुप्तानें त्याला प्रधान-गिरीवरून काढलें तर कदाचित अमात्य राक्षस—चंद्रगुप्त नंदकुलातलांच आहे असें जाणून—नंदकुलविषयक भक्ति व स्वजन-समागमाची इच्छा, यांच्यामुळे चंद्रगुप्ताशीं मेळ करील. नंतर आह्मी राक्षसाच्या द्वारानें आपल्याकडे आलों असें समजून कुमाराचा आमच्यावर विश्वास राहणार नाही. तसें न व्हावें हाच त्यांच्या विनंतीचा अर्थ.'

या भाषणांत पुढील अर्धभाग कसा खुबीदारीनें सुचविला आहे. भागुरायणाचें भाषण तरी जसें अगदीं ओघानें आणिलेलें आहे. आणि त्याच्यात कोणालाही कपटाविषयीं शंका घेण्याला अगदीं जागाच ठेवलेली नाही.

यावर मलयकेतूनें ह्मटलें, 'हो जुळतें खरें—बरे अमात्याच्या घराकडे चल.' असें बोलत बोलत दोघेही राक्षसाच्या घरीं गेले.

शेक्सपिअरकृत अथेल्यो नाटकांत, आयागोनें अथेल्योच्या मनांत डेस्टेमोनेविषयीं भेद उत्पन्न करण्याकरितां प्रयत्न केला आहे, त्यांतील आयागोच्या पहिल्याच भाषणाचें या स्थळीं इंग्रजी जाणणाऱ्या रसिक वाचकांना स्मरण झाल्यावांचून राहणार नाही.

भागुरायण व मलयकेतू राक्षसाच्या घरीं येऊन पोहोचेंपर्यंत राक्षस व त्याच्याजवळ बसले.

ली हेरासुद्धां मंडळी केवळ स्वस्थ बसली आहे, व राक्षस आपण त्या हेराला कोणत्या कामा-करितां घाडिलें होतें याचा विचार करीत होता, असें घेऊन चाललें पाहिजे. हा तरी या प्रवेशाच्या व्यवस्थेत थोडासा उणेपणाच आहे. याचे निरनिराळे लहान लहान प्रवेश करितां आले असते. पहिल्या प्रवेशांत हेराचें स्वगत भाषण—व शेवटीं तो राक्षसाच्या घरीं आल्यावर त्याला देवडीवाल्यानें राक्षस निजला असल्यानें थोडा वेळ थांब, अमुक जागीं बैस, असें सांगून रंगभूमीवरून एकीकडे नेणें,—मलयकेतु येऊन भागुरायणासह राक्षसाच्या घराकडे जाण्याला ह्मणून निवेपर्यंत दुसरा प्रवेश,—व राक्षसाच्या घरांत राक्षस शकटदासासह बसून बोलत असल्याचा तिसरा प्रवेश, असे तीन प्रवेश केले असते तर प्रयोगाच्या वेळीं अडचण न पडतां हल्लीं प्रमाणेंच प्रथम हेर व नंतर मलयकेतु राक्षसाच्या घरीं आलेलेही दाखवितां आले असते. असो.

नंतर राक्षस आपल्याशीं ह्मणाला, 'हो स्मरण झालें.'—नंतर तो हेरास ह्मणाला, 'अरे पण तू कुसुमपुरांत स्तनकलशाला भेटलास का?' हेरानें उत्तर दिलें, 'होय.' हीं त्यांचीं भाषणें होत आहेत तोंच मलयकेतु व भागुरायण दाराशीं आले. हीं भाषणें मलयकेतूच्या कानीं पडलीं तेव्हां तो थोडासा थक्कून ह्मणाला,— 'भागुरायणा ! कुसुमपुराविषयीं गोष्टी चालल्या आहेत, तर आतांच आंत न जातां ऐकू या. कारण, राजाच्या मनाला—उत्साहाला—आड येईल ह्मणून मंत्री लोक राजांच्यापुढें त्याचा उत्साहभंग होऊं नये ह्मणून निराळ्या प्रकारानें बोलतात— आणि आपसांत मोकळेपणीं त्यांचीं भाषणें निराळ्या तऱ्हेचीं असतात.' त्याला भागुरायणानें,— 'जशी आपली मर्जा' असें उत्तर दिलें.

हें पुष्कळ अंशीं खरें आहे व याचें कारण बहुतांशीं राजे लोकांचा असंस्कृत स्वभावच होय. स्वतःच्या हिताचीच कां असेना पण अप्रिय लागणारी गोष्ट सेवकांनै सांगितलेली शांतपणें ऐकून घेणारे राजे विरळा. यामुळें मंत्र्यासुद्धां सर्वच सेवकांना दुटप्पीपणा करावा लागतो.

प्रत्यक्ष मलयकेतु आला असतां राक्षसाच्या सेवकांनीं किंवा देवडीवाल्यानें त्याला खबर दिली नाही, व तो आणि भागुरायण खुशाल राक्षसाचीं भाषणें आडून ऐकत बराच वेळ उभे राहिले, याचें नवल वाटतें. कवीनें कदाचित् हा प्रकार बुद्ध्या राक्षसाच्या घरच्या देखील व्यवस्थेंतील हलगर्जीपणा व्यक्त होण्याकरितां केला असावा. नाहीतर मलयकेतु आलेला पाहून देवडीवाला राक्षसाला खबर देण्याकरितां जाऊं लागला, पण मलयकेतूनें त्याला खुणावून स्वस्थ राहण्यास सांगितलें, असें तरी दाखविलें पाहिजे होतें.

राक्षसानें हेराला ह्मटलें, 'पण तें कार्य झालें का?' त्याला हेरानें, 'हो आपल्या प्रसादानें सिद्ध झालें.' असें उत्तर दिलें.

हें ऐकून मलयकेतूनें हळूच ह्मटलें, 'तें कोणचें बरें?' त्यानें तसेंच उत्तर दिलें. 'यांचे बेट फार गहन. येवढ्यावरूनच अटकळ होत नाही. लक्ष देऊन ऐकावें.' पूर्व भागांत भागुरायणानें मलयकेतूच्या मनांत राक्षसाविषयीं आशंका दढ करण्याची खटपट चालू ठेविल्याचें येथें दर्शविलें आहे.

राक्षसानें हेराला ह्मटलें, 'अरे, तें कसें काय खुलासेवार सांग पाहूं.'

हेरानें सांगितलें, 'ऐकावें. आपण मला आज्ञा केली—कुसुमपुरांत गुप्तपणें जाऊन वैतालिक स्तनकलशाला भेट आणि त्या दुष्ट चा-

णक्याच्या हातून चंद्रगुप्ताच्या आज्ञाभंगाचे प्रसंग आढळतील तेव्हां तेव्हां त्याने चांगल्या चटकदार व प्रोत्साहक श्लोकांनी चंद्रगुप्ताला उत्तेजन देत जावे असे सांग. त्याप्रमाणे मी तेथे पोहोचतांच आपला निरोप कळविला. याच सुमारास नंदकुलविनाशामुळे दीन व उदास झालेल्या प्रजेला थोडेसे समाधान व आनंद वाटावा म्हणून राजाने गांवांत कौमुदीमहोत्सव करण्याविषयी आज्ञा केली. तेव्हां हा महोत्सव—फार दिवस सारखा चालत आलेला—लोकांच्या पूर्ण आवडीचा व माहितीचा—मान्य व प्रिय वधूजनांच्या समागमाप्रमाणे गोड वाटणारा—सर्व लोकांनी करणे आनंदाने मान्य केले.

हे ऐकून नंदाच्या वेळच्या कौमुदीमहोत्सावाचे स्मरण होऊन राक्षसाच्या डोळ्यांला पाणी आले, आणि तो मोठ्या खेदाने म्हणाला, 'हे महाराजा नंदा ! कुमुदानंद चंद्र—चंद्रगुप्त—आहे, तरी पण तुजसारख्या सर्व जगताला आनंद देणाऱ्या नृपचंद्रावांचून कसली ती कौमुदी व कसला तो कौमुदीमहोत्सव ?'

करभकाने पुढे सांगितले, 'असा तो सर्नानंद देणारा महोत्सव चंद्रगुप्ताच्या मर्जीविरुद्ध त्या दुष्ट चाणक्याने बंद करविला, ही संधि साधून स्तनकलशाने चंद्रगुप्ताला प्रोत्साहन देणाऱ्या अशा श्लोकांचा सपाटा चालविला.' त्यावर राक्षसाने 'तो कसा काय' म्हणून विचारल्यावर त्याने स्तनकलशाने हटलेले श्लोक म्हणून दाखविले. ते ऐकून राक्षसाने आनंदाने हटले, 'शाबास, स्तनकलशा शाबास, वेळेवर हे भेदाचे बीज पेरलेले अवश्य फल देईल. कारण यःकश्चित् मनुष्याला देखील क्रीडारसाचा भंग झालेला सहन होत नाही, तेव्हां लोकाधिक तेज धारण करणाऱ्या पृथ्वीपतीला ते कसे सहन होईल ?'

हे भाषण मलयकेतूंनाही खरे वाटले. 'बरे पुढे काय झाले?' असे राक्षसाने विचारल्यावरून करभक म्हणाला, 'पुढे या आज्ञाभंगामुळे नाराज होऊन चंद्रगुप्ताने त्या वेळी संचेलल्या आपल्या गुणांची प्रशंसा करून चाणक्याला घरी बसविले.'

हे ऐकून मलयकेतु म्हणाला, 'मित्रा, याच्या गुणांची प्रशंसा करून चंद्रगुप्ताने राक्षसाविषयी आपले चांगले मत व्यक्त केले.'

त्यावर भागुरायणाने हटले, 'तेही याच्या गुणप्रशंसेपेक्षा चाणक्यबटूला अधिकारावरून दूर करण्याने विशेष.' हे भाषण तरी मलयकेतूच्या मनांत राक्षसाविषयी विकल्प वाढविण्याला फार चांगले खुबीदार केले आहे. ?

राक्षसाने विचारिले, 'चाणक्यावर राग होण्याला हा कौमुदीमहोत्सव बंद करणेच कारण? का आणखी कांहीं आहे ?'

मलयकेतूने हटले,—'भागुरायणा, चंद्रगुप्ताच्या रागाची दुसरी कारणे समजून घेण्यांत याचा काय मतलब ?'

त्याला भागुरायणाने आपल्या तऱ्हेने उत्तर दिले—'कुमारा, चाणक्य बुद्धिवान—त्याला चंद्रगुप्त योग्य कारणावरून दूर करील असे नाही. चंद्रगुप्त कृतज्ञ, वेळ प्रसंग व कार्य जाणणारा आहे, तो एवढ्याशाकरिता आपल्या गुरूचा असा उपमर्द करणारा नव्हे. त्या उभयतांमध्ये पुष्कळ कारणांमुळे वांकडे पडेल, तेच नेहमी टिकणारे.' या भाषणांतही भागुरायणाने, खोटे असे कांहीं न सांगतां मलयकेतूच्या मनांत शंका वाढण्यापुरते उपलक्षण केले आहे.

करभकाने उत्तर दिले,—'चंद्रगुप्ताच्या कोपाला दुसरेही कारण झाले आहे. ते हे की त्याच्यामते चाणक्याने—मलयकेतूला व आप.

णाला पुष्पपुरांतून निघून जाऊं देण्यांत उपेक्षा केली.'

यावर राक्षसानें कांहींसें हर्षानें ह्मटलें, 'शकटदासा, चंद्रगुप्त हस्ततलगतसा समज. आतां चंदनदासाची बंधनमुक्ति व तुझ्या मुलामाणसांची भेट सहज करवितां येईल.'

• याप्रमाणें राक्षस मनचेमांडे खाण्यासारखें बोलत होता. तें ऐकून मलयकेतूनें भागुरायणाला, 'हस्ततलगत असें ह्मणण्यांत याचा अभिप्राय काय असावा,' असें विचारल्यावरून भागुरायणानें ह्मटलें, 'दुसरा काय ? चाणक्यापासून अलग झालेल्या चंद्रगुप्ताला उखडून टाकण्याचें प्रयोजन राहिलें नाहीं, हाच.'

हे भाषण, किंबहुना भागुरायणाचीं मागील सर्व भाषणें मलयकेतूच्या मनांत राक्षसाविषयीं विकल्प-उत्पन्न करून तो वाढविण्याचे उद्देशानें केलेलीं असल्यानें, व भागुरायण याच कामासाठीं आलेला असल्यानें, तीं त्याला शोभणारींच आहेत. याच्यांत त्यानें राक्षसाला आतां चंद्रगुप्ताविरुद्ध खटपट करण्याचे प्रयोजन राहिलें नाहीं व तो तुजकरितां आतां लढाईच्या वगैरे नादाला लागणार नाहीं, असें सुचविलें आहे.

राक्षसानें पुनः करभकाला ह्मटलें, 'अधिकारवरून दूर झालेला तो भटुरडा आतां कोठेंसा आहे ?'

त्याला करभकानें ह्मटलें, 'तेथेंच राहिला आहे.'

यावर राक्षसानें कांहींशा आवेशानें ह्मटलें:— 'काय तेथेंच राहिला आहे ? तपोवनाला नाहीं गेला ? किंवा पुनः प्रतिज्ञा करण्याला नाहीं प्रवृत्त झाला ?'

करभक ह्मणाला, 'तो तपोवनाला जाणार असें ऐकियांत आहे.'

राक्षसानें ह्मटलें, 'शकटदासा, हें नीटसें जुळत नाहीं. कारण पहा, या पृथ्वीवर प्रत्यक्ष इंद्राप्रमाणें शोभणाऱ्या नंद महाराजांनीं त्याला अग्रासनावरून उठविलें; तेवढा अपमान ज्याला सहन झाला नाहीं असा तो मनस्वी मानी-चाणक्य-स्वतःच राजा बनविलेल्या मौर्यांकडून हा अपमान कसा सहन करील ?'

यावर मलयकेतूनें ह्मटलें, 'भागुरायणा, चाणक्यानें प्रतिज्ञा केली किंवा तो निघून गेला, तरी याचा कोणचा स्वार्थ साधणार ?'

भागुरायण ह्मणाला, 'हा अर्थ फारसा गूढ नाहीं. चाणक्य चंद्रगुप्तापासून दूर होईल तितका तितका याचा स्वार्थ ठरलेला.'

या मलयकेतु व भागुरायण यांच्या संवादांवरून, हल्लीं देखील तरुण राजपुत्र प्रत्येक एवढ्या तेवढ्या गोष्टींत—'कां मास्तर हें कसें—' किंवा 'याचें कारण ?' असें विचारीत असल्याचें व त्यावरून त्यांना परावलंबनाची संवय लागून स्वावलंबन बहुतेक नष्ट झाल्याचें अनुभवास येतें, याचें स्मरण होतें. आणि हा प्रकार पूर्वीपासूनच चालत आलेला आहे. नवीन नव्हे. याचें कारण राजपुत्रांच्या लहानपणापासूनची भोंवतालची परिस्थितिच होय असें दिसतें. राक्षसाला चाणक्याच्या स्वभावाचें पूर्ण ज्ञान झालेलें होतें व तो केव्हांही कोणचीही गोष्ट निष्कारण करणार नाहीं अशी त्याची खात्री होती, ह्मणूनच त्यानें वरील उद्गार काढले आहेत.

त्याला शकटदासानें ह्मटलें, 'भलतीच कल्पना कराला ? हें सर्व जुळतें. पहा. कौटिल्य कोपी खरा—तरी एकदां केलेली प्रतिज्ञा सुदैवानें पार पाडण्याला कसकसे प्रयोग करून स्वतः कष्ट सोसावे लागले, याचा त्याला अनुभव आहे. त्यावेळीं त्यानें जणें चुडा-

मर्णांनीं भूषित अशा राजे लोकांच्या मस्तकावर पाय दिले—तोच आपण स्थापन केलेल्या मौर्यांक डून यावेळीं आज्ञाभंगरूपी अपमान सोसतो, याचें कारण, पुनः प्रतिज्ञा केली तर ती पार पाडण्याला अतिशय क्लेश व त्रास पडेल अशी त्याला भीति वाटते—हेंच होय.

चाणक्यानें नंदवधाची प्रतिज्ञा केल्यावर सात दिवस अश्रांत, सारखें गुप्तपणें, अभिचाराचें—मारणप्रयोगाचें—अनुष्ठान चालविलें, व एक भयंकर कृत्या उत्पन्न केली आणि तिच्या द्वारानें नवनंदांचा घात करविला असें वर्णन आहे. तें अनुष्ठान सिद्ध होण्याला त्याला फारच त्रास पडला होता. सबब तो पुनः तशा पंचाशतींत पडत नाही, आणि चंद्रगुप्ताच्याकडून अपमान सोसून स्वस्थ बसला आहे—असा शकटदासाचा भाव होता.

नंतर राक्षसानें, 'होय, शकटदासा, असेंच असेल.—जा करभकाची नीट व्यवस्था लाव, त्याला विश्रांति घेऊं दे.' असें सांगितलें. ते दोघेही गेल्यावर राक्षस मोठ्यानें हणाला, 'मोही कुमाराला भेटायला जावें हणतो.'

इतक्यांत मलयकेतु पुढें होऊन हणाला, 'मीच आर्यांच्या समाचाराला आलों—' त्याला पाहून राक्षस,—'अरे कुमार?' असें हणत आसनावरून उठला—व त्याला,—'हें आसन—बसावें—' असें हणाला. मलयकेतूनें 'हामी बसलों. आपणही बसा' असें हटलें. सर्वजण योग्यतेनुरूप बसल्यावर मलयकेतु हणाला 'डोकें कसें काय आहे आतां? सोसवतें का?'

त्याला राक्षसानें उत्तर दिलें,—'कुमाराला अधिराज शब्द प्राप्त होऊन कुमार पदवी जाई—पर्यंत मस्तकशूल कसचा सह्य होतो?'

यांत राक्षसानें लाघवानें, मलयकेतूला, आपला मस्तकशूल, तुझाला अधिराजपद प्रा

करून देईन तेव्हांच कमी होणार—असा ध्वनी दाखविला आहे.

त्याला मलयकेतूनें हटलें, 'आपण मनापासन अंगिकारिल्यावर कठिग थोडेंच आहे. पण सर्व सैन्य तयार असतांना शत्रूच्या अडचणीची वाट उहात आणखी किती दिवस असें स्वस्थ बसा—त्रयाचें?'

त्याला राक्षसानें हर्षानेंसें हटलें, 'आतां अवकाश कसला? विजयप्राप्तीकरितां निघा—वेंच.'

त्याला मलयकेतूनें—'आर्या, कांहीं शत्रूचें मर्म आढळलें,' असें विचारितां राक्षसानें—'होय, सचिवव्यसन. चंद्रगुप्त चाणक्यापासून दूर झाला.' असें सांगितलें. त्यावर मलयकेतूनें हटलें, 'आर्या, सचिवव्यसन हणजे कांहीं व्यसन नव्हे.'

राक्षसानें उत्तर दिलें, 'इतर राजांना कदाचित सचिवव्यसन मोठेंसें व्यसन नसेल. पण चंद्रगुप्ताचें तसें नाही.'

त्यावर मलयकेतूनें हटलें, 'आर्या, असें नव्हे. चंद्रगुप्ताची प्रजा त्याच्यावर नाराज चाणक्याच्या दोषामुळें—तोच दूर झाल्यावर पूर्वीपासूनच राजी असलेली प्रजा त्याच्यावर अधिकच प्रेम करूं लागेल.'

त्याला राक्षसानें उत्तर दिलें 'छे: छे: तसें नव्हे. प्रजा दोन प्रकारची—चंद्रगुप्ता बरोबरच उदयास आलेली, आणि नंदाधिषयीं प्रेम बाळगणारी. त्यांच्यांत पहिल्यांच्या नाराजीला मात्र चाणक्याचे दोष कारण—दुसऱ्यांना नव्हे. चंद्रगुप्तानें पितृस्थानीय नंदकुलाचा कपटानें घात केला, यामुळें ते लोक त्याच्यावर नाराज व रुष्ट आहेत. त्यांना हवा तसा योग्य आश्रयभूत कोणी मिळत नाही तोंवरच ते चंद्रगुप्ताचे अनुवर्ती. आपणासारखा प्रतिपक्षाचा फडशा

पाडण्याला समर्थ-प्रबल-धुरंधर होरक्या मिळतांच ते त्याला तेव्हांच सोडून आपल्या आश्रयाला खास येतील. त्याचें उदाहरण आम्हांच प्रत्यक्ष. '

राक्षसाचें भाषण एका हिशोबानें स्वगौरव-प्रदर्शक होतें. त्याचा आदरपूर्वक स्वीकार केल्याचें किंवा तें नापसंत असल्याचें कांहींच न दाखवितां—आणि असें करण्याला त्याच्या मनांत राक्षसाविषयीं आशंका आली होती, हेंच कारण होय—त्यानें विषय बदलून ह्मटलें, 'आर्या, हल्लींच हल्ला करण्याजोगें चंद्रगुप्ताला हें असें सचिवव्यसनच आहे किंवा दुसरें कांहीं कारण आहे? '

राक्षसानें उत्तर दिलें, 'आणखी पुष्कळ असलीं तरी काय—हेंच प्रमुख आहे. '

पुनः मलयकेतूनें विचारिलें, 'आर्या, तें कसें? आपला कारभार दुसऱ्या मंत्र्यावर सोपून किंवा स्वतःच अंगावर घेऊन चंद्रगुप्ताला आपल्याशीं टक्कर देतां येणार नाहीं का? '

राक्षसानें ह्मटलें, 'मुळींच नाहीं. स्वपराक्रमानें विजयी झालेल्यासच असें कारितां येतें. दुष्ट चंद्रगुप्त सचिवायदत्त—लोक व्यवहार प्रत्यक्ष न पाहणाऱ्या आंधळ्या सारखा, स्वतः सर्व कारभार पाहून आपला प्रतिकार करण्याला कसला समर्थ होणार? '

'प्रधान आणि राजा, दोघेही अतिशय उन्नत, स्वकार्याविषयीं जपणारे व अभिमानी असले, ह्मणजे राज्यलक्ष्मी दोघांच्याही आधारावर ताठ उभी असते. ती जात्या स्त्री. त्यांतील एखादा कमी पडतांच तिला भार न सोसवल्यानें ती त्याला सोडून देते. '

चंद्रगुप्त स्वतः दक्ष झाला तरी त्याला चाणक्यासारखा दक्ष मंत्री मिळणार नाहीं यामुळें एकदयावरच सर्व भार पडून त्याचें राज्य

डळमळणार, असा राक्षसाच्या बोलण्याचा भाव होता. एका व्यक्तीवर—मग तो राजा अथवा प्रधान कसाही हुषार असो—अवलंबून असणारें राज्य नेहेमींच डळमळीत असणार, तें केव्हां घसरेल याचा नेम नाहीं. याची उदाहरणें सर्व राष्ट्रांच्या इतिहासांत पुष्कळच सांपडतात. हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील शें-दोनशें वर्षांतील अशीं प्रमुख उदाहरणें ह्मटलीं ह्मणजे औरंगजेब आणि नाना फडणीस यांचीं होत. राजा व मंत्री दोघेही चांगले असून राज्यकारभार उत्तम चालल्याचें प्रमुख उदाहरण अकबराचें आहे; आणि दोघेही वाईट असून राज्य ढासळल्याचें घरबुडव्या रावबाजीचें !

स्त्रियांचा साधारण स्वभावच आहे कीं, त्यांना एखाद्यानें अंगावर अतिशय भार टाकलेला सोसवत नाहीं. त्या तात्काळ कमी भार टाकणाऱ्याकडे जातात.

'तसेंच सचिवावरच सर्व राज्यतंत्रें सोपवून तदधीन असलेला राजा त्याचा आधार सुटतांच क्षणभर सुद्धां स्वतंत्र टिकत नाहीं. कारण लोकव्यवहार पाहिलेला नसल्यानें त्याची बुद्धि मंद असते. व अंगावर पिणाऱ्या पोरान्प्रमाणें त्याची पराधीन स्थिति असते. '

केवळ सचिवावर अवलंबून राहणारा राजा कुचकामाचा असतो. असा राक्षसाच्या बोलण्याचा भाव मलयकेतूच्या मनांत येऊन त्यानें विचार केला, 'मी सचिवायत्तंत्र नाहीं हें मोठें सुदैव. '

पुनः तो राक्षसाला ह्मणाला, 'असें असलें तरी—अभियोग करण्याला दुसरीं पुष्कळ साधनें असतांना केवळ शत्रूच्या व्यसनावर अवलंबून त्यांची वाट पाहत राहणाऱ्याला हटकून कार्यसिद्धि मिळेलच असें नाहीं. '

त्याचें समाधान करीतसें राक्षसानें ह्मटलें, 'या वेळीं आपण हटकून कार्यसिद्धि समजा.

कारण आपलें सैन्य उत्कृष्ट व सज्ज, आपल्या सारखे त्याचे ह्योरके राजे-पुर पुष्पपुर नंदा-विषयीं अनुरागयुक्त-चाणक्य अधिकारावरून दूर झालेला व चंद्रगुप्ताशीं विरुद्ध-चंद्रगुप्त नवा व अनुभवहीन-आणि मी आपल्या अंकित. ' यांत स्वतःविषयीं स्वाभिमान आपल्याच मुखानें सहज व्यक्त झाला, हें योग्य नाही, असें राक्षसाच्या तात्काळ लक्षांत आलें. व त्याला लाज वाटली-व थोडीशी जीभ चावल्यासारखें करून आपल्याकडेच थोडासा कमीपणा घेण्याच्या तऱ्हेवर ह्मणाला, ' केवळ मार्ग मात्र दर्शक. इतकें सर्व असल्यानें आजवर आपल्या आड येणाऱ्या सर्व गोष्टी आतां जशा साधन झाल्या आहेत. '

त्याला मलयकेतूनें ह्मटलें, ' मग आतां स्वस्थ कां ? त्या शोणनदाच्या उंच व कडे तुटलेल्या तीराप्रमाणें प्रचंड व मोठमोठे शोण नदांतून वाहणाऱ्या जलप्रवाहांप्रमाणें गंडस्थला-पासून मंदसलिल वाहणारे-वनदाट वृक्ष छायेनें श्याम व पक्ष्यांच्या शब्दानें नादित झालेल्या कंठाप्रमाणें काळे भोर व घोर शब्द करणारे-प्रवाहाच्या जोरानें ढासळणाऱ्या नदतटाकाप्रमाणें प्रबल दंतप्रहारानें तटाचें विदारण करणारे-असे माझे-शेंदरानें लाल भडक दिसणारे-शेंकडो श्रेष्ठ गजपती तात्काल जाऊन शोणनदाचें प्राशन करोत. '

' शिवाय-गंभीर गर्जित रव, जलमिश्रित गारांचा वर्षाव आणि जलधारांचा सपाटा चालविणारे प्रचंड मेघ विंध्य तटावर हल्ला करतात, तद्वत माझ्या प्रचंड हत्तींचे समुदाय घोर गर्जना, आणि मदजल, फेस व जलधारा यांची वृष्टि करीत त्या नगराला घेरा घालून त्याच्यावर सपाट्यानें हल्ला करूं लागोत. '

असें बोलून मलयकेतु भागुरायणासह परत आला.

या मलयकेतूच्या भाषणांत त्याच्या फौजेत नसलेल्या प्रचंड हत्तींचेंच विशेषतः वर्णन आहे. दारू गोळ्याची युक्ति निवून त्यांचा उढाईत उपयोग होऊं लागेपर्यंत सर्वत्र जुद्धाच्या कामीं हत्तींचाच फार उपयोग होत असे. एखाद्या शहराला वेढा घालण्याला व त्याच्या दरवाजावर हल्ला करून ते पाडण्यालाही हत्तींच कामीं येत होते.

राक्षस केवळ स्वार्थी आहे, तो चंद्रगुप्ताशीं मेळ करून आपला पक्ष सोडून देईल, अशाविषयीं मलयकेतूच्या मनांत भागुरायणानें युक्तीनें युक्तीनें विकल्प आणून दिला होता. यामुळे त्याचें या वेळचें राक्षसाशीं वर्तन बरेंच साशंकितसें होतें व जातांना त्यानें त्याला नुसतें विचारिलें देखील नाही. ही गोष्ट राक्षसाचें मन उल्हासाच्या भरांत असल्यानें त्याच्या लक्षांत आली नाही. पण कवीनें या ठिकाणीं या गोष्टी मोठ्या खुबीनें ध्वनित केल्या आहेत.

मलयकेतु गेल्यावर, राक्षसानें हाक मारल्यावरून प्रियंवदक हजर झाला. त्यानें ' कोणी जोशी हजर आहे का ? ' असें विचारतां ' क्षपणक आहे ' असें ह्मटलें.

प्रारंभीच क्षपणक-सन्याशी-याचें दर्शन होणार, हें दुश्चिन्ह आहे, असें मनांत येऊन राक्षस आपल्याशीं-' काय सकृत् दर्शनीं क्षपणक ! ' असें ह्मणाला.

प्रियंवदकानें, ' क्षपणक जीवसिद्धी-' असें कळविलें. संन्याशाचें दर्शन-तैही प्रारंभीच-होणें अपशकून मानलें जातें. याचें कारण कदाचित् त्यांच्यासारखीच आपलीही स्थिति होणार कीं काय, अशी पाहणाऱ्याच्या मनांत भीति वाटूं लागते हें असावें. क्षपणकाचें

नांव प्रथमच ऐकून राक्षसाच्या मनांत आपल्या कार्याला अपशकून होणार असें आलें, तरी जीवसिद्धीचें नांव ऐकतांच अखेर आपल्याला सिद्धि मिळेल असें समजून त्यानें त्याला धांत बोलाविलें.

राक्षसानें ह्मटलें ' त्याला नीटनेटक्या देशानें धांत पाठीव. ' यावरून त्यावेळीं संन्याशाच्या वेषांत कांहीं वावगें वाटण्याजोगें असे असें वाटतें. पण तें काय होतें तें कळत नाहीं. कदाचित् क्षपणक लोक उघडे नागडे हिंडत असले तर त्यांपैकींच हा एक असल्यानें त्याला अंगावर कांहीं पांघरवून पाठवावें असा त्याचा भाव असेल.

क्षपणक धांत येतां येतां ह्मणाला, ' मोह-व्याधीचे वस्ताद-वैद्य-क्षणभर कडू पण पश्चात् पध्यकर असा उपदेश करितात. त्याचें अनुशासन ऐका. '

क्षपणकानेंही स्वतःच्या भाषणांत, जणों राक्षसाला प्रारंभीं आयास पडून मलयकेतूच्या हातून वध होण्याची पाळी आली, तरी पुढें भागुरायणाच्या मध्यस्थीनें त्याचे प्राण वांचले व चाणक्याच्या द्वारे त्याची कार्यसिद्धि झाली, या गोष्टीची सूचना केली आहे. याप्रमाणें यांतील प्रत्येक शब्द व वाक्य हेतुगर्भ आहे असें ह्मणतां येईल.

क्षपणकानें राक्षसाला, ' श्रावकांची धर्मसिद्धि होवो. ' असा सामान्य आशीर्वाद दिला. त्याला राक्षसानें, बहुधा तो स्वतः ब्राह्मण असल्यानें अभिवादन किंवा कुशल प्रश्न वगैरे कांहींच न करितां ह्मटलें ' भदंता, -ज्योतिषांना या नांवानें त्यावेळीं हाक मारीत असत-आह्माला प्रस्थान करण्याला चांगला दिवस तर पाहून सांग. '

जीवसिद्धीनें थोडावेळ विचार करून ह्मटलें, ' श्रावका, मध्यान्हानंतर सर्वकल्याण-

त्रिमुख तिथिपूर्ण चंद्रयुक्त पौर्णिमा लागते- आपल्याला उत्तरेकडून दक्षिकेकडे जावयाचें- त्याला नक्षत्रही वाईट-पण सूर्य अस्ताभिमुख आणि संपूर्ण मंडलयुक्त चंद्रमा उगवला असतांना बुधलग्नी, व केतूचा उदय, व अस्त झाल्यावेळीं गमन पडेल तें बरें. '

अश्विनी पौर्णिमेला चाणक्यानें कौमुदी-महोत्सवाचा प्रतिषेध केला. पुढें दोन महिने राक्षस व चाणक्य यांनीं आपापली तयारी चालविली होती. मार्गशीर्ष पौर्णिमेला राक्षसानें हा प्रयाणमुहूर्त विचारिला आहे. जीवसिद्धीच्या सांगण्यांत त्या दिवशीं ४९ घटका पौर्णिमा होती. व दुपारपर्यंत भद्राभिध विष्टिकरण होतें. तें सर्वथैव अशुभ-प्रयाणाला अयोग्य. त्या दिवशीं मृगनक्षत्र पूर्वेस होतें, तें दक्षिणेकडे गमन करणाऱ्यांना डावें-अनिष्ट-आहे. तरी जाण्याची फारच त्वरा असली तर सायंकाळीं सूर्य मावळून चंद्रोदय होतांना मिथून लग्न असून त्याचा अधिपति बुध. त्यावेळीं राहू-किंवा केतुउदितास्त होईल-तेव्हां त्या बुधाच्या लग्नावर प्रयाण करावें, असा क्षपणकाचा भाव होता. यांतच त्यानें जणों श्लेषार्थानें-शूर असा राक्षस नकळत मौर्याचें साचिव्य मिळण्याला जात आहे, त्याला सिद्धी मिळणार, चंद्रगुताला सर्व राष्ट्र सहाय्य असल्यानें तो संपूर्ण मंडल आहे, व मलयकेतु हल्लीं उदित आहे तरी त्याचा पराजय व अस्त होणार,-वगैरे गोष्टींचीही सूचना केली आहे. हे व अशा तऱ्हेचे बरेच विचार टीकाकाराच्या टीकेतून घेतले आहेत.

हे ऐकून राक्षसानें ह्मटलें, ' भदंता, मुळीं तिथीच शुद्ध नाहीं. ' क्षपणकानें उत्तर दिलें- ' श्रावका, तिथीचा एक गुण-नक्षत्राचे चार-आणि लग्नाचे चौसष्ट गुण असतात, असा

ज्योतिषशास्त्राचा सिद्धांत आहे. तेव्हां सौम्य-ग्रह-बुधग्रह योग-असला ह्मणजे वाईट लग्न देखील चांगलें शुभ होतें. चंद्रबलासह गमन केलें तर दीर्घकालिक सिद्धीचा योग आहे-सबब जाण्यास प्रत्यवाय नाही. '

येथेही चंद्राच्या बलाचा उल्लेख केला आहे तो द्वयर्थी आहे, एक ज्योतिष संबंधी व दुसरा चंद्राचें-चंद्रगुप्ताचें बल-भद्रभट्ट प्रभृति-यांच्यासह असा. भद्रभटादिक चाणक्याच्याच पक्षाचे आहेत, हें राक्षसाला माहित नसल्यानें अर्थांतच हा दुसरा अर्थ राक्षसाच्या यावेळीं लक्षांत येण्यासारखा नव्हता.

राक्षसानें ह्मटलें- ' भदंता, दुसऱ्या जोशा-बरोबर वाटाघाट कर व सर्वांच्यामते चांगला मुहूर्त असेल तो मला कळीव. '

यावर क्षपणकानें कांहींसैं रागानें ह्मटलें, 'श्रावकच-आपणच-वाटाघाट करो. अस्मादिक चालले. '

तो रागावलेला पाहून राक्षसानें त्याला ह्मटलें ' तूं रागावला तर नाहीस ? '

त्यानें उत्तर दिलें, ' आपल्यावर भदंत रागावला नाही, तर-भगवान कृतांत. कारण आपण स्वतःचा पक्ष सोडून परपक्ष प्रमाण मानतां; असें बोलत क्षपणक निघून गेला.

आपल्या फलज्योतिषाच्या ज्ञानाचा राक्षसानें अविश्वास दाखवून दुसऱ्या ज्योतिषाशीं वाटाघाट करून मुहूर्त काढून कळविण्याला सांगितलें. याचा क्षपणकाला राग आला. व त्यानें अशा स्थितींत बहुतेक जोशी आपला मोठेपणा व्यक्त करण्याकरितां थोडेंसैं झिडकाऱ्याचें भाषण करीत असतात त्या तऱ्हेवर-राक्षसाला तुटक उत्तर दिलें. राक्षसानें त्याचें समाधान करण्याच्या तऱ्हेवर, तुझाला राग तर नाही आला? - असें विचारितां त्यानें दुटप्पी उत्तर दिलें. त्यांत

एकपक्षीं आपल्या पक्षाच्या ज्योतिषावर विश्वास न ठेवतां याबद्दल ज्योतिषसिद्धांत-रूपी देवता आपल्यावर रागावली आहे, असा भाव असून-दुसऱ्या पक्षीं, तुम्ही नंदाचे निस्सीम भक्त-चंद्रगुप्त नंदवंशीय-तेव्हां चंद्रगुप्ताचा तोच तुमचा पक्ष-पण तुम्ही परकी मलयकेतूच्या पक्षाचा आश्रय करितां, सबब तुमच्यावर कृतांतच कोपला आहे असा भाव होता. हा दुसरा अर्थ अर्थांतच राक्षसाच्या लक्षांत आला नाही.

नंतर राक्षसानें प्रियंवदकाला, ' किती वाजले ? ' असें विचारितां त्यानें सूर्यास्तसमय असल्याचें कळविलें.

त्यावर राक्षसानें ह्मटलें, ' अरे, भगवान भास्कर-सूर्यनारायण-अस्ताला चालला आहे. सूर्य उदयाचलावर येते वेळीं उपवन-तरुवर आरक्त होतसाते पर्णाच्या छायेच्या द्वारानें त्याला जणों नम्रपणें पुष्कळ पुढें व लौकर लौकर लाववानें सामोरे जातात; पण तोच अस्तोन्मुख झाला ह्मणजे ते मार्गें परतून हळूहळू दूर व उलट्या दिशेच्या पर्वताकडे जाऊं लागतात. विभवा पासून प्रचलित होत असलेल्या धन्याला सेवक प्रायशः सोडून जाऊं लागतात. '

सुर्योदयीं कोवळें उन पडल्यानें सर्व तरु-वरांच्या शाखा आरक्त दिसतात, त्यांच्या सावल्या पश्चिमेकडे पडलेल्या असतात, त्या सूर्य वर येऊं लागतो तसतशा भराभर सूर्याकडे पूर्वेस येऊं लागतात. त्यांच्या द्वारानें सर्व तरु-वर जणों सूर्याच्या पुढें लाववानें पुढें पुढें सेवेत तत्परता दाखविण्याचा यत्न करीत असतात. पण तेच-खाल वलेल्या धन्याला सेवेकरी सोडून दुसऱ्याच्या आश्रयाला जाऊं लागतात-तद्वत्, सूर्य पश्चिमेकडे वळला कीं

वृक्षछायाही पश्चिमेकडून पूर्वेकडे पळू लागतात—असा कवीचा भाव आहे. या श्लोकांत कवीने फारच मार्मिकपणाने एका नैसर्गिक गोष्टीची लोकव्यवहाराशी पूर्ण साम्यता असल्याचे वर्णन केले आहे. या नायाने हा श्लोक उत्तमांतला आहे.

या भाषणांत राक्षसाने आपल्या मते—चंद्र-गुप्त अस्तोन्मुख असल्याने त्याचे भद्रभटादिक भृत्य मलयकेतूकडे येऊन मिळाले आहेत, असा दुसराही अर्थ मनांत आणला असेल. पण तिन्हाइताला हा अर्थ राक्षसालाच लागू पडत असल्याचे—याचा भिन्न (?) क्षपणक त्याला तुटकपणे बोलला—व त्याला सोडून चालला—या गोष्टीवरून वाटणें साहजिक आहे.

हा अंक नाटकप्रयोगासंबंधे व रचनेच्या व पात्रांच्या यथार्थ प्रदर्शनासंबंधे चांगला साधला आहे. त्यांत नांव ठेवण्यासारखे असे फार थोडे सांपडेल.

अंक पांचवा.

मागील अंकांत भागुरायणाने मलयकेतूच्या मनांत राक्षसाविषयी संशयाचे बीजारोपण केले होते. त्याचे मलयकेतु व राक्षस यांच्या संवादांत थोडेसे पुष्टीकरण झाले होते. त्याच गोष्टीचे भागुरायणाच्या हातून प्रत्यक्षरीत्या दृढीकरण झाले. त्याचे वर्णन या अंकांत आलेले आहे. राक्षस व मलयकेतु यांचा विवाह होऊन राक्षसाला मलयकेतु देहांत शासन करणार होता. पण भागुरायणाने काही उद्देशाने त्याचे प्राण वांचविले. त्याला मलयकेतूने आपल्या फौजेतून घालवून दिले. या सर्व गोष्टीचे या अंकांत उत्तम वर्णन असल्याने तो फारच मनोरंजक झाला आहे.

सिद्धार्थक प्रवासाला निघण्याच्या तयारीने हातांत एक लखोटा—एक दागिन्याचा मोहोरबंद डवा—घेऊन पुष्पपुरास हणून निघाला होता. या वेळीं राक्षस व मलयकेतु यांच्या फौजेची छावणी पुष्पपुराजवळ येऊन पडली होती, व छावणीतून कोणालाही बाहेर जाण्याचे असले तर भागुरायणाकडून परवाना घेतल्याशिवाय जातां येत नव्हते. सिद्धार्थकाने तो परवाना घेतलेला नव्हता. तो जातां जातां हणाला, 'मोठे आश्चर्य—या चाणक्य नीतिरूपी लतेवर, देशकालरूपी कलशांतून बुद्धिरूपी प्रवाहाचे सिंचन झाल्यामुळे अप्रतिम महत्कार्यरूपी फल होईल !'

एखाद्या उत्तम वेलीला बरचेवर पाणी मिळत गेले हणजे ती यथाकालीं उत्तम फले व पुष्पे देत, तद्वत् चाणक्याची नीति बुद्धीच्या व देशकालाच्या साहाय्याने आतां लवकरच अप्रतिम कार्यभाग साधणार आहे, तेव्हां हा मी आर्य चाणक्याने लिहविलेला व राक्षसाच्या मुद्रेने मोहोरबंद हा लेख व त्याच मुद्रेने मोहोर केलेला अलंकाराचा हा डवा बरोबर घेऊन पाटलीपुत्राला चाललो आहे. चला जावे.' थोडासा पुढे जातो तोंच त्याला क्षपणक—सन्याशी पुढे आलेला भेटला. त्याला पाहून तो हणाला, 'हे याचे प्रथमच दर्शन अपशकुनाचे—मलाही तसेच हवे—तेव्हां परतण्याचे कारण नाही.'

प्रयाणाला आरंभ करितांना प्रथमच अपशकून झाला तर, मागे परतून, थोडा वेळ थांबून, पुनः प्रयाण करावे असा नियम आहे. संन्याशी, विधवा, बोडका ब्राह्मण, वगैरेचे प्रथमच दर्शन अपशकुनाचे आहे, अशा समजुती फार प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या आहेत. त्याला उद्देशूनच हे भाषण आहे.

इतक्यांत क्षपणक येतां येतां ह्यणाला, 'अर्हताला नमस्कार असो.—ते आपल्या बुद्धीच्या गंभीरतेने लोकोत्तर मार्गांनीं इह-लोकीं सिद्धि प्राप्त करून घेतात.'

यांत सामान्यतः अर्हत लोक आणि विशेषतः चाणक्य यांच्या संबंधाचें वर्णन व ध्वनि आहे क्षपणकानें चाणक्याला जणों अर्हतांच्या योग्यतेला नेऊन बसविलें आहे.

त्याला सिद्धार्थकानें ह्मटलें, 'भदंता, नमस्कार.' क्षपणकानें त्याला, 'श्रावकाची धर्मसिद्धि असो,' असा आशीर्वाद दिला. आणि त्याच्याकडे नीटपणें पाहून ह्मटलें, 'श्रावका, प्रवासाची तयारी करून निघाल्यासारखा दिसतोस ?'

सिद्धार्थकानें ह्मटलें, 'हें कशावरून ?'

क्षपणकानें उत्तर दिलें, 'श्रावका, यांत काय? हा तुझ्या हातीं असलेला मार्गदेशकुशल शकुना-सारखा लखोटा यावरूनच हें कळतें.'

सिद्धार्थकानें ह्मटलें, 'होय खरें ह्यणालांत. मी प्रवासाला निघालों आहे. आज दिवस कसा काय आहे ?'

त्याला क्षपणकानें उत्तर दिलें, 'अरे, ठीक. मुंडण झाल्यावर मुंडणाला बऱ्यावाईट नक्षत्राची पृच्छा ?'

यावरून स्मश्रू करविण्याला देखील विशाख-दत्ताच्या वेळीं मुहूर्त व नक्षत्रें पाहिलीं जात असत असें दिसतें. हा शकुन व मुहूर्त पाहण्याचा प्रकार या देशांत फार प्राचीन काळापासून आहे.

सिद्धार्थकानें यावर ह्मटलें, 'भदंता, तरी काय झालें, सांग. प्रस्थानाला योग्य असलें तर जाईन.' क्षपणक ह्यणाला 'श्रावका, हल्लीं या सैन्यांत अनुकूल नाही.' यांतही दोन अर्थ निवें शकतात. एक सिद्धार्थकाला गमनाला अनुकूल होणार नाही असा, व दुसरा—या

मलयकेतूच्या फौजेला अनुकूल परिणाम होणार नाही—कारण तिच्यांत भागुरायणादिकांनीं अंतस्थ भेद करून ठेविला आहे, असा. यांपैकीं सिद्धार्थकाला पहिलाच अर्थ लागू होता.

त्यानें, 'तें कसें काय?' ह्यणून विचारितां क्षपणकानें ह्मटलें, 'एक. प्रथम या फौजेत लोकांना येण्याजाण्याला पूर्ण मुभा होती. पण आतां कुसुमपुर नजीक असल्यामुळें कोणालाही मुद्रा असल्याशिवाय येण्याजाण्याला मुळींच परवानगी नाही. तेव्हां भागुरायणाचा परवाना जवळ असला तर खुशाल जा, नाहीतर स्वस्थ घरीं परत जा. व्यर्थ नाक्यावरील अधिकारी तुला हात बांधून दरबारांत पाठवितील.'

त्याला सिद्धार्थकानें कांहींसें ऐटीनें उत्तर दिलें, 'काय ? मी अमात्य राक्षसाचा आश्रित आपणाला ठाऊक नाहीका ? तेव्हां परवान्या-वांचून देखील बाहेर जातांना मला कोण अडवितो पाहूं ?'

सामान्य सेवक जन आपल्या धन्याच्या नांवावर कसे चढून जातात त्याचेंच जणों हें कवीनें एक सहजगत्या उदाहरण दिलें आहे.

त्याला क्षपणकानें थोडेंसें झिडकान्यानेंच उत्तर दिलें, 'श्रावका, राक्षसाजवळ किंवा पिशाचाजवळ कां राहणारा असेनास—परवान्याशिवाय मात्र तुला येथून बाहेर जाण्याला मार्ग नाही.'

त्याच्या बोलण्याचा शोक पाहून सिद्धार्थकानें कांहीं सौम्यपणानें ह्मटलें, 'भदंता, असे रागावूं नका—माझी कार्यसिद्धि होवो—असा आशीर्वाद द्या.'

यावरून त्यावेळीं क्षपणक लोक लोकांच्या आदराला बरेच पात्र होते, व मृच्छकाटिकांतल्यासारखी त्यांची दुर्दशा होण्याचा काळ आलेला नव्हता असें दिसतें. विशाखदत्ताच्या

वेळीं सुद्धां असाच प्रकार होता, किंवा त्यानें ही स्थिति चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दीतली ह्मणून वर्णन केली आहे असें समजावयाचें, याचा विचारच आहे.

त्याला क्षपणकानें—‘श्रावका, जा, तुझी कार्यसिद्धी होवो’ असा आशीर्वाद दिला. नंतर ‘मीही भागुरायणापासून परवाना मागून घेतों;’ असें ह्मणून क्षपणक व सिद्धार्थक दोघेही निघून गेले.

यांत सिद्धार्थक, क्षपणक व भागुरायण—हे चाणक्याचे हेर होते. तरी परस्परांना ते तसे असल्याचें कळलें होतें असें दाखविलेलें नाहीं. यांत अधिक खुबी आहे. चाणक्यानें प्रत्येक हेराच्या हातून निरनिराळीं, पण परस्परांस अज्ञात, तरी आपल्या मुख्य हेतूचीच साधक, अशीं कार्ये त्यांना न कळत, केवळ आपल्या बुद्धिकौशल्यानेंच करून घेतलीं आहेत, असें दाखविलें आहे. या योगानें चाणक्याची योग्यता अर्थातच अधिक वाढलेली आहे.

नंतर भागुरायण येतां येतां आपल्याशीं ह्मणाला, ‘आर्य चाणक्याची नीति किती तरी विचित्र ! राजनीतिकुशल थोर पुरुषांची नीति अशीच असते. कधीं तिच्यातील उद्देश प्रगट झालेला, तर कधीं तिच्या संदर्भाचा पत्ताच नाहीं, अशी ती गहन असते. केव्हां संपूर्णगी दिसली तर लागलीच अन्यकार्यवशतेमुळे अगदीं कृश दिसते न दिसते अशी—आज बीज देखील नष्ट झालेसैं दिसणारी तीच, उद्यां पुष्कळसें फल प्राप्त झालेली—अशी दैवगती-प्रमाणें तिची स्थिति कांहीं चमत्कारिक असते.’

चाणक्याची नीती अतर्क्य, केवळ दैवगती-सारखी अचिंत्य व विलक्षण आहे असें भागुरायणाला वाटलें. तें त्याच्या दृष्टीनें योग्यच आहे.

त्याचा सेवक भासुरक त्याच्याबरोबर होता. त्याला त्यानें ह्मटलें, ‘अरे, मी दूर झालेला कुमाराला आवडत नाहीं. तेव्हां याच आस्थानमंडपांत आसन घाल.’ राजे लोकांच्या डेऱ्याच्या आसपास आल्या-गेल्या मंडळीला बसण्यासाठीं एखादा मंडप लावलेला असतो. तशांतलाच हा आस्थान-मंडप असावा.

त्यानें घातलेल्या आसनावर बसून भागुरायण पुनः ह्मणाला, ‘परवाना मागण्याला कोण येईल त्याला मजकडे घेऊन येत जा.’ त्याप्रमाणें करण्याला भासुरक निघून गेला.

नंतर भागुरायणानें आपल्याशीं विचार करीत ह्मटलें: ‘कुमार मलयकेतु आमच्यावर इतका स्नेह करितो—त्याच्याशीं सुद्धां असें कपट करावयाला मोठें वाईट वाटतें. पण मनुष्य परतंत्र झाला आणि आपल्या योग्य विचारांना त्यानें फारकत देऊन आपलें कुल, आपली लज्जा, आपलें यश व आपला अभिमान चटसारे गुंडाळून ठेवून आपलें क्षणभंगुर शरीर त्यानें धनलोभानें धनिकाला विकून त्याच्याच आज्ञेप्रमाणें तो वागूं लागला, ह्मणजे हें बरें—आणि हें वाईट—असा त्यानें विचार करून काय फल ?’

चाणक्याचीं माणसें हलकट किंवा दुष्ट मनाचीं नव्हतीं. त्यांना योग्य सारे कळत होते. पण ते स्वामिभक्तिमुळेच मनाविरुद्ध आचरण कांहीं हेतु साधण्याकरितांच करीत होते, असें दाखविलें आहे.

हे याचे विचार किती प्रौढ, खरे व सयुक्तिक आहेत! पण ते परतंत्रता पतकरण्याच्या पूर्वी लक्षांत आणून वर्तन करणारे असे थोर लोक किती विरळा सांपडतात !

इतक्यांत प्रतिहारीसह मलयकेतु तिकडेच येतां येतां स्वतःशीं हणाला, ' राक्षसाविषयीं पुष्कळसे विकल्प मनांत आल्यामुळे माझी बुद्धि व्याकुळ झाली आहे. कांहींच निश्चय होत नाही. कारण-त्याच्या अंगीं नंदकुलाविषयींची भक्ति पक्की कायम आहे. तेव्हां चाणक्यानें झिडकारिलेल्या नंदान्वय मौर्याशीं तो मेळ करील किंवा मजविषयींची भक्ति व मजशीं केलेली प्रतिज्ञा यांना अधिक मान देऊन सत्यसंध राहिल अशी कल्पना मनांत येऊन माझे अंतःकरण कुलालचक्राप्रमाणें सारखें भ्रमण करितें आहे. '

भागुरायणाच्या सांगण्यावरून मलयकेतूच्या मनांत राक्षसाविषयीं अधिक विकल्प येत चालिल्ले होता, व त्याचें चित्त स्थिर नव्हतें. त्या विकल्पाचें प्रत्यक्षतः दृढीकरण आतां व्हावयाचें बाकी राहिलें होतें.

नंतर त्यानें प्रतिहारीला—' भागुरायण कोठें आहे ? ' असें विचारलें. तेव्हां तिनें, ' तो पहा. छावणींतून बाहेर जाणाऱ्यांना परवाने देत तिकडे बसला आहे, ' असें सांगितलें. नंतर मलयकेतूनें हटलें, ' तू थोडा वेळ एकीकडे जा—मी मागून जाऊन त्याचे डोळे झांकतो. ' हें विशेष खेळीमेळीचें व प्रेमाचें लक्षण आहे. तरुण राजपुत्र किती चंचलवृत्ति असतात व घटकेघटकेत त्यांच्या मनोवृत्तींत कसा सहज पालट पडतो, याचें हें चांगलें निदर्शन आहे.

प्रतिहारी निघून गेल्यावर मलयकेतु भागुरायणाकडे जाणार तोंच भासुरकानें भागुरायणाकडे येऊन कळविलें, ' आर्या, हा एक क्षपणक—मुद्रेकरितां आला आहे. '

' त्याला पाठवून दे ' असें भागुरायणानें हटल्यावरून भासुरकानें तसें केलें. क्षपणकानें येऊन, ' श्रावकाची धर्मसिद्धि होवो '

असा आशीर्वाद दिला. त्याला पाहून भागुरायणानें मनांत हटलें, ' अरे हा राक्षसाचा मित्र जीवसिद्धि क्षपणक ! ' पुनः त्यानें मोठ्यानें त्याला सहज विचारिलें, ' कां, राक्षसाच्याच कामानिमित्त चाललां वाटतें ? '

यावर क्षपणकानें एकदम उत्तर दिलें,— ' छे: छे भलतेंच ! श्रावका, मी अशा ठिकाणीं जाणार कीं, जेथें राक्षस किंवा पिशाच यांचें नांव सुद्धां ऐकूं येणार नाही. '

हें त्याचें भाषण ऐकून भागुरायण आश्चर्यानें हणाला, ' वा: मित्रावर हा प्रणयकोप मोठा उत्कृष्ट ! राक्षसानें भदंताचा असा कोणता अपराध केला ? '

क्षपणकानें उत्तर दिलें, ' राक्षसानें कांहीं नाही. मीच दुष्टकर्म करंटा ! माझ्याच कर्माची मला लाज वाटते. '

त्याला भागुरायणानें विनोदानें व आस्थेनें हटलें, ' भदंता, मला अधिकच कौतुक वाटतें. ती कशी काय सांग पाहूं. '

हें सर्व मलयकेतु आडून ऐकत होता. तो मनांत हणाला, ' हो, मलाही हें ऐकण्याची इच्छा आहे. '

क्षपणकानें हटलें, ' श्रावका, या ऐकूं सुद्धां नयेत अशा गोष्टी कशाला ऐकतां ? '

भागुरायणानें त्याला ' कांहीं गुप्त असलें तर राहूं दे ' असें सांगितलें.

तेव्हां ' कांहीं गुप्त नाही, पण फारच नीचपणाचें आहे ' असें क्षपणकानें त्याचें जणों बुद्ध्या कौतुक वाढविण्याकरितां हटलें. तें ऐकून भागुरायणानें, ' गुप्त नाही तर काय तें सांग— ' असें हटलें.

त्याला क्षपणकानें—' कांहीं गुप्त नाही—तरी नाहीच सांगल ' असें उत्तर दिलें. तेव्हां भागुरायणानें, ' तर मीही परवाना नाहीच देत '

असें उत्तर दिलें. हें ऐकून क्षपणकानें मनांत विचार केला—‘ हा उत्सुक आहे व त्याला सांगणें सार्थकीं होईल, तेव्हां त्याला सांगावें. ’

नंतर तो ह्मणाला, ‘ बरें, उपाय काय—एका. मी अभागी पाटलीपुत्रांत रहात असतांना माझा राक्षसशीं स्नेह जुळला. त्या वेळीं राक्षसानें गूढ विषकन्येचा प्रयोग करून पर्वतेश्वराचा घात करविला. ’

मलयकेतु हा त्यांचा संवाद आडून ऐकत होता. त्याला हें क्षपणकाचें भाषण ऐकून फारच दुःख झालें व तो डोळ्यांत पाणी आणून आश्चर्यानें स्वतःशीं ह्मणाला, ‘ तर बाबांना राक्षसानें मारविलें!—चाणक्यानें नव्हे आँ ? ’

पुढें भागुरायणानें विचारल्यावरून क्षपणकानें ह्मटलें, ‘ नंतर मी राक्षसाचा मित्र ह्मणून दुष्ट चाणक्यानें मला धिड काढून शहरांतून घालवून दिलें. राक्षस अनेक राजकारणांत मोठा कुशल. त्यानें हल्लीं तरी असें कांहीं एक कार्य आरंभिलें आहे कीं, त्याच्यामुळे मी खचित माणसांतून उठणार. ’

त्याला भागुरायणानें ह्मटलें, ‘ भदंता, आह्मी तर ऐकितो कीं, ठरल्याप्रमाणें अर्धें राज्य न द्यावें लागावें ह्मणून त्या लबाड चाणक्यानेंच हें कार्य केलें, राक्षसानें नव्हे. ’

त्याला क्षपणकानें अगदीं कानावर हात ठेवून उत्तर दिलें, ‘ छेः छेः भलतेंच. चाणक्याला विषकन्येचें नांव सुद्धां ठाऊक नाहीं. ’

नंतर त्याला भागुरायणानें ह्मटलें, ‘ परवाना देतो—पण कुमाराला हें सर्व सांग चल. ’

इतक्यांत मलयकेतु आंत होता तो बाहेर येऊन ह्मणाला, ‘ मित्रा, शत्रूच्या संबंधाचें ह्मणून केलेलें—पण कान फोडणारें असें त्याचें भाषण ऐकलें—त्याच्या योगानें पितृवधाचें दुःख जणों दुणावून यावेळीं मला भोंवतें आहे. ’

हें ऐकून क्षपणकानें मनांत ह्मटलें,—‘ अरे, या बापड्यानेंही ऐकिलें—बरेंच झालें. आपलें काम झालें—’ असें ह्मणून तो निवून गेला.

या सर्व भाषणांत यांना परस्पर आपण दोघेही चाणक्याचे हेर आहोंत असें कळलें नसल्याचें व एकाला दुसरा आपल्याच पण प्रतिस्पर्ध्याच्या पक्षाचा आहे असें वाटत होतें, असें दिसतें. क्षपणकाचा मुख्य उद्देश राक्षसाविषयीं भलत्याच गोष्टी सांगून मलयकेतूच्या मनांत आशंका व विकल्प आणून पुरा बेवनाव करण्याचा होता. भागुरायणाजवळ या गोष्टी सहज ह्मणून सांगितल्यानें त्या मलयकेतूच्या कानीं अवश्य जाणार व आपला हेतु साधणार अशी त्याची खात्री होती. त्याप्रमाणें सहजच घडून आलें.

क्षपणक असें—असें—ह्मणत होता असें भागुरायणानें मलयकेतूला सांगण्यापेक्षां क्षपणकाच्याच तोंडून सर्व हकीकत कळणें अधिक खात्रीलायक होईल असें वाटूनच त्यानें त्याला मलयकेतूकडे जाऊन त्याला सर्व हकीकत सांगण्याबद्दल ह्मटलें आहे.

आपण सहज आडून यांचीं भाषणें ऐकिलीं. त्यांत राक्षसाचाच मित्र क्षपणक यानें आपल्या परिचयाच्या भागुरायणाजवळ निर्वेदानें ह्मणून ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या सर्व खऱ्या अशी अर्थांतच त्याची खात्री झाली. शिवाय, आपण ज्याच्यावर विश्वास ठेविला त्यानेंच आपल्या पित्याचा घात करविला, हें ऐकून तर त्याला अतिशय दुःख झालें.

मलयकेतूनें पुढें होऊन वर पहात ह्मटलें,—‘ राक्षसा!—राक्षसा!—वाः फार योग्य ! बाबा तुला मित्र समजून स्वस्थ चित्तानें सर्व कार्यभार विश्वासानें तुजवर टाकून स्वस्थ बसलेले—त्यांचा सर्व आप्तजनांच्या अश्रुजलासहच

घातपात करवून तूं आपलें नांव अन्वर्थक केलेंस खरें !!'

खेद, क्रोध व आवेश, यांनीं युक्त असें हें मलयकेतूचें भाषण ऐकून—व हा राक्षसाचा प्राण घेणार असें वाटून, भागुरायणानें विचार केला, 'राक्षसाचे प्राण राखावयाचे अशी आर्थ चाणक्याची आज्ञा आहे—तेव्हां, बरें—आतां कसें करावें?' नंतर तो ह्मणाला, 'कुमारा, हा आवेग पुरे. असें आसनावर बसा. माझी एक विनंती आहे.'

मलयकेतूनें खालीं बसून, 'काय ह्मणतोस' असें ह्मटल्यावर भागुरायण ह्मणाला, 'कुमारा, अशा प्रसंगीं राजकारस्थानी व अर्धशास्त्रज्ञ व व्यवहारपटु लोकांना अर्थवादाच्या अनुरोधानेंच आरि मित्र व उदासीन अशा रीतीनें सर्वांशीं वागावें लागतें; सामान्य लोकांप्रमाणें स्वेच्छेनें नव्हे. तेव्हां सर्वार्थसिद्धि महाराजांना राज्य मिळावें अशी राक्षसाची इच्छा, तिला पर्वतेश्वर महाराजच चंद्रगुप्ताहूनही अधिक श्रेष्ठ असल्यामुळें विशेष आड येण्याजोगे व प्रबल होते. त्यांच्याशीं राक्षसानें तेव्हां ही वागणूक केली, यांत फारसा दोष नाही, असें वाटतें. आपणच पहा—

या जन्मीं पूर्व जन्मांतराचें विस्मरण होतें—तद्वत् राजनीति व अर्थवशात् यांमुळें शत्रु मित्र व मित्र शत्रु होतात. हा सर्व राज्यकारस्थानाचा खेळ. तेव्हां या गोष्टीविषयीं राक्षसाला नांवें ठेवतां येत नाहीत. नंदाचें राज्य हातीं येईपर्यंत त्याचा संग्रहच केला पाहिजे—पुढें त्याला ठेवणें कुमाराच्या मर्जावर आहे.'

हें भाषण भागुरायणानें किती सफाईदार, पण हेतुगर्भ केलें आहे ! यांत राक्षसाचें पुढें काय करावयाचें व त्याला हल्लीं कशाकरितां जवळ ठेवावयाचें, याचें स्पष्टीकरण केलें आहे.

यावर मलयकेतु ह्मणाला, 'होय मित्रा, खरेंच—आतांच अमात्याचा वध करविला तर प्रजा क्षुब्ध होईल आणि विजयप्राप्ति संशयित होईल.'

मलयकेतु आतां राक्षसाला ठेवणार तो आदरामुळें किंवा प्रेमामुळें नव्हे—केवळ त्याला काढून दिल्यानें किंवा ठार मारविल्यानें आपलें नुकसान होईल ह्मणूनच.

इतक्यांत एकानें येऊन कुमाराचा जयजयकार करून ह्मटलें, 'आर्या, छावणीच्या नाक्यावर असलेल्या दीर्घरक्षानें विनंती केली आहे कीं, छावणींतून परवान्यावांचून लखोटा घेऊन बाहेर जात असतांना हा एकजण धरला आहे. त्याला आर्यांनीं स्वतः पहावें.'

भागुरायणानें त्याला आणण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें तो सिद्धार्थकाला घेऊन आला. त्याच्या मुसक्या बांधलेल्या होत्या.

सिद्धार्थकानें येतां येतां आपल्याशीं ह्मटलें, 'आमच्यासारख्या लोकांना, दोष केले असूनही गुणच आहेत असें वाटणाऱ्या व आमच्यासारख्या गुणी रत्नांना जन्म देणाऱ्या या स्वामिभक्तीला नमस्कार असो.'

स्वामिभक्तीच्या उद्देशानें सद्दोष कृत्य केलें तरी तें गुणावह होतें. तें करणाराला स्वतः बदल त्यांत क्षिती वाटत नाही, भूषणच वाटतें ही सामान्योक्ति हल्लीं देखील प्रसंगविशेषीं अनुभवास येत नाही असें नाही.

पहिल्या अंकांत चाणक्यानें शकटदासाच्या हातून मोघम लेख लिहवून आणविला, व त्याच्यावर राक्षसाची मोहर करविली, आणि सिद्धार्थकाच्या कानांत पुढें असें असें कर—वगैरे सांगितलें. त्या सर्व गोष्टीचा परिणाम राक्षसाला कसा भोंवला तें येथून पुढें अंक संपपर्यंत दाखविलें आहे.

त्याला पाहून भागुरायणाने—तो उपरी आलेला आहे किंवा छावणीतीलच कोणाच्या पदरचा आहे, असे विचारिले. त्याला सिद्धार्थकाने आपण अमात्य राक्षसाचा सेवक असल्याचे कळविले. तेव्हा भागुरायणाने त्याला सौम्यपणाने, 'अरे, मग परवाना घेतल्यावाचूनच कां छावणीतून बाहेर चाललास?' असे हटले. त्यावर त्याने, 'आर्या, कार्य तसेच महत्वाचे असल्याने घाई झाली—' असे हटले. पुनः भागुरायण हणाला, 'पण असे राजशासनाचे उल्लंघन करविणारे महत्कार्य कोणचे?'

मलयकेतूने भागुरायणाला सिद्धार्थकाच्या हाती असलेला लखोटा काढून घेण्याला सांगितले. तसे करून तो हणाला, 'कुमारा, हा लखोटा—ही मोहोर राक्षसाच्या नांवाची आहे!'

मलयकेतूने हटले, 'मोहोर कायम ठेवून लखोटा फोड.' त्याप्रमाणे त्याने त्याला आंतील कागद काढून दाखविला. तो मलयकेतूने वाचला. त्यांत पुढील मजकूर होता—

'स्वस्ति, कुशल असो विशेष कोठून—कोणाला तरी कळविण्यांत वेते कीं, आमच्या प्रतिपक्षाचा पाणउतारा करून सत्यवादी होत्साते किती तरी सत्यवादिता दाखविली. सांप्रत—पूर्वीच संधी ठरल्याप्रमाणे या आमच्या मित्रांना कबूल केलेला मौबदला व प्रोत्साहन मिळावे, व आपण सत्यसंध होत्साते यांच्या मनांत प्रीति उत्पन्न करावी. असे झाले ह्यणजे हेही स्वाश्रयनाश करून उपकारकर्त्यांचा आश्रय करतील हे सत्यवादी विसरले असतील असे नाही; तरी सुचवीत आहो. यांच्यांत कोणास शत्रूचा खजीना आणि अधिकार यांची इच्छा आहे, व कोणाला त्याच्या राज्याची सत्यवादींनीं तीन अलंकार पाठविले ते पावले. लेख रिकामाच पाठवू नये ह्यणून इकडूनही

कांहीं पाठविले आहे त्याचा स्वीकार व्हावा—विशेष तोंडीं मजकूर या विश्वासू आत्ताच्या जबानीं ऐकून घ्यावा.'

हा मोघम लेख चाणक्याने प्रथमांकांत लिहविलेला किती तरी अर्थप्रचुर आहे! यांत पाहिजे होता तो सर्व मजकूर मोठ्या खुबीने पण मोघम रीतीने आणिला आहे. याचे नांव राजकारस्थान!

मलयकेतूने 'हा लेख कसा काय?' असे भागुरायणाला हणतां, त्याने सिद्धार्थकाला, 'तो कोणाचा आहे?' असे विचारिले. त्यावर सिद्धार्थकाने, 'मला ठाऊक नाही,' असे उत्तर दिले.

येथे भागुरायणाने सिद्धार्थकाला नांवाने हाक मारून विचारिले आहे. पण पूर्वी सिद्धार्थकाच्या तोंडून आपले नांव अमुक असे आलेले नाही. ते त्याच्या पहिल्याच भाषणांत आले पाहिजे होते. नाहीतर त्याला भागुरायण पूर्वीपासून ओळखत होता असे मलयकेतूला वाटून त्याच्या मनांत कदाचित् शंका येण्याला जागा होती.

भागुरायणाने सिद्धार्थकाला हटले, 'अरे लबाडा, लखोटा नेतो आहेस आणि तो कोणाचा ठाऊक नाही? बरे हे सारे राहू दे—तोंडीं मजकूर तुजकडून कोणी ऐकावयाचा?'

'हं हं तुम्ही' असे बाह्यतः कांहीं तरी परंतु वास्तविक चाललेल्या गूढाभिसंधीला अनुसरून खरेच उत्तर दिले. तेव्हा भागुरायणाने हटले 'काय आह्मी?' पुनः सिद्धार्थक हणाला, 'आपण मला पकडले. मी काय बोलतो ते मला कळत नाही.'

भागुरायणाने रागाने हटले, 'हे पंहां आतां कळेल!—भासुरका, याला बाहेर नेऊन चांगला मार दे.' त्याप्रमाणे भासुरक त्याला

घेऊन गेला व पुनः आंत येऊन झणाला, 'याच्या काखेतून हा पहा मोहोरबंद डबा पडला!'

तो पाहून भागुरायणानें ह्मटलें, 'कुमारा, याही मोहोरा राक्षसाच्या नांवच्याच आहेत.' त्याला मलयकेतु झणाला, 'यावरून या लेखाचा सर्व अर्थ बाहेर पडेल. मोहोरा कायम ठेवून डबा उघड.'

मृच्छकटिकांतही ऐन वेळेवर विदूषकाच्या काखेतून असाच दागिन्याचा डबा पडला आहे. हा मेळ आकस्मिक, कां एकानें दुसऱ्याचें अनुकरण केलें आहे, हें खात्रीनें सांगतां येत नाहीं.

मलयकेतूनें बहुमानानें दिलेले अलंकार राक्षसानें सिद्धार्थकाला, शकटदासाला सोडवून आणल्याबद्दल बक्षिस दिले होते. तेच एका डब्यांत राक्षसासमोर बंद करून, सिद्धार्थकानें तो डबा शकटदासाच्या स्वाधीन केला होता. तोच हा डबा होता.

डब्यांतील अलंकार पाहून ते तेव्हांच ओळखून मलयकेतूनें आश्चर्यानें ह्मटलें, 'मीं राक्षसाला पाठविले, तेच हे अलंकार. हा लखोटा चंद्रगुप्ताकरितांच हें उघड आहे.'

भागुरायणानें, 'हो. आतां अगदीं संशय फिटला. अरे, त्याला पुनः चांगला ठोका.' असें ह्मटलें.

थोड्या वेळानें भासुरक सिद्धार्थकासह येऊन झणाला, 'याला मार देतां देतां हा झणतो, मी कुमारालाच सांगतां.' मलयकेतूनें बरे, असें ह्मटल्यावरून सिद्धार्थकानें त्याचे पाय धरून अभय मागितलें. तेव्हां मलयकेतूनें ह्मटलें, 'परतंत्र-नोकर तू-तुला अभयच आहे. काय असेल तें सर्व सांग.'

सिद्धार्थक झणाला, 'मला अमात्य राक्षसानें हा लखोटा देऊन चंद्रगुप्ताकडे धाडलें होतें.'

मलयकेतूनें विचारिलें, 'पण तोंडीं काय निरोप होता?'

सिद्धार्थकानें उत्तर दिलें, 'कुमारा, अमात्यानें मला चंद्रगुप्ताला सांगण्यास आज्ञा केली होती कीं, माझे मित्र पांच राजे आपल्याशीं स्नेहसंबंध करूं इच्छिणारे-कुलुताधिप चित्रवर्मा, मलयतराधिप सिंहनाद, काश्मीर देशाचा राजा पुष्कराक्ष, सिंधु देशाचा राजा सिंधुसेन आणि पारसिकांचा राजा मेघनाद, हे आहेत. यांतील पहिले तिघे मलयकेतूच्या राज्याची इच्छा करितात व बाकीचे दोघे त्याचे हत्ती आणि खजिना चाहतात. तेव्हां चाणक्याला दूर करून आपण माझ्या मनांत विश्वास व प्रीति उत्पन्न करविली. तसेंच यांनाही उरलेल्या गोष्टी मिळतील असें करावें,-असा अमात्याचा चंद्रगुप्ताला निरोप होता.'

पहिल्या अंकांत चाणक्यानें सिद्धार्थकाला कानांत मजकूर सांगितला तो हाच. तो त्यानें सर्व भावी डाव पेंच मनांत आणूनच सांगितला होता.

हें ऐकून मलयकेतूनें मनांत त्रासानें व आश्चर्यानें ह्मटलें, 'काय, चित्रवर्मादिक देखील मजशीं स्नेह करितात? तरीच राक्षसावर त्यांची इतकी प्रीति.' पुनः त्यानें मोठ्यानें ह्मटलें 'विजये, राक्षसाला बोलाव.'

हें ऐकून प्रतिहारी राक्षसाला बोलावण्यास गेली, आणि मलयकेतु व भागुरायण तेथेंच विचार करीत व बोलत बसले.

या वेळीं राक्षस आपल्या डेव्यांत संचित व विचारांत बसला होता व प्रियंवदक जवळ उभा होता. तो आपल्याशीं झणाला, 'चंद्र-

गुप्तार्च व आपलें सैन्य सारखें आहे. तरी माझे मन स्वस्थ नाही. कारण—

जे साधन साध्याविषयी निश्चित, अन्वयानें घठित, स्वपक्षाच्या ठायीं स्थित आणि विपक्षांत व्यावृत्त असणारें, तेंच सिद्धीला साधक होतें. परंतु जें स्वतःच साध्य, दोहींकडे सारखें, आणि स्वपक्षालाच वेळेवर विरुद्ध असणारें, त्याचा अंगिकार केल्यानें वादीच्या प्रमाणें स्वामीचा पराभव होतो.'

यांत न्यायशास्त्राच्या रीतीनें एखादा सिद्धांत स्थापन करण्याला साधक व बाधक अशीं कोणकोणचीं प्रमाणें व साधनें लागतात व त्यांची उणिव असली तर कसा परिणाम होतो त्याच्या वर्णनद्वारे व्यर्थी भाषेनें राक्षसानें आपल्या व चंद्रगुप्ताच्या सैन्याच्या परिस्थितीचें वर्णन केलें आहे.

चंद्रगुप्ताला हाणून पाडून मलयकेतूला राज्यावर स्थापण्याकरितां हाणून येजेत आलेलीं सर्व साधनें संशयित व उभय पक्षां सारखींच असल्यानें या खटपटींत यश येईल किंवा नाही याची राक्षसाला शंकाच वाटत होती.

तो पुनः हाणाला, 'अथवा, चंद्रगुप्ताच्या पक्षाचे हे लोक येऊन मिळाले. त्यांच्या नाराजीचीं कारणें व्यक्त झालेलीं व आमच्या सर्व खटपटी त्यांना माहीत, एवढ्याकरितांच त्यांच्याविषयीं विकल्प धरणें योग्य नाही.' असा विचार करून त्यानें प्रियंवदकाला हाटलें, 'प्रियंवदका, कुमाराबरोबर असणाऱ्या राजे लोकांना जाऊन कळीव कीं, आतां दिवसेंदिवस कुसुमपुर जत्रळ येत चाललें आहे. तेव्हां आपापलीं सैन्याची पथकें तयार व सज्ज ठेवून कुच करीत जावें. आणि त्यांची व्यवस्था अशी असावी कीं, अवाडीला मजबरो-

बर खश आणि मगध लोकांच्या सैन्याचा व्यूह असावा. मध्यभागीं गांधार लोक व यवन पति यांनीं बंदोबस्त ठेवावा. आणि पिछाडीला शूर अशा चीन आणि हूण लोकांसह शक नरपतींनीं रहावें. कौलूतादी शिष्ट राजे लोकांनीं वाटेत कुमाराच्या आसपास राहून त्याचें संरक्षण करावें.'

यांत १ खश, २ मगध, ३ गांधार, ४ यवन, ५ शक, ६ चीन आणि ७ हूण, इतक्या निरनिराळ्या जातींच्या लोकांचीं नांवे आलेलीं आहेत. यांतील मगधाशिवाय सर्व जातीचे लोक परकी—हिंदुस्थानाच्या सरहद्दीच्या बाहेर राहणारे होते. त्यांत गांधार—कंदाहार, यवन—आयोनियन ग्रीक, व शक—सिथियन हे पश्चिमेकडील; आणि खश—खासिया पहाडीवर राहणारे लोक, चीन—चीन व ब्रह्मदेशचे लोक, व हूण—हुन—चिनई तार्तरी वगैरे प्रांतांत राहणारे पूर्वेकडील लोक होते. यांतील बहुतेक लोकांनीं हिंदुस्थानावर स्वाग्या केल्या होत्या. व कांहीं कांहीं तर इकडे स्थाय्य राज्ये स्थापून राहिले होते. चाणक्यानें याच परकी लोकांच्या साहाय्यानें नवनंदाचा उच्छेद करून चंद्रगुप्ताला गादीवर बसविलें होतें. आणि हल्लीं राक्षसानें तरी त्यांच्याच मदतीनें मलयकेतूला राज्य मिळवून देण्याची खटपट चालविली होती. यावरून हे लोक उपरी व पोटाथीं जिकडून जसा पगार मिळेल किंवा जसा प्रसंग पडेल तसे त्या त्या पक्षाला भाडोऱ्या पेंढान्यांसारखे मिळणारे होते, असें मानण्यास हरकत नाही.

प्रियंवदक निवून गेला. इतक्यांत प्रतिहारीनें येऊन राक्षसाला, 'कुमार आपल्यास भेटू इच्छितात' असें कळविलें. तिला राक्षसानें हाटलें, 'थोडे थांब. कोण आहे रे तिकडे? कुमारांनीं आह्मांला अलंकार वक्षिस दिले आहेत.

सब अलंकार घातल्या वांचून त्यांच्या दर्शनास जाणें ठीक नाही, याकरितां ते तीन अलंकार विकत घेतले, त्यांतून एक पाठवून देण्याला शकटदासाला सांग !

त्याप्रमाणें एकानें अलंकार आणून दिलेला घालून तो निघाला. वाटेंत तो आपल्याशीं पुनः झणाला, 'अधिकारपद निर्दोषी पुरुषाचें देखील मन नेहमीं साशंक ठेवतें. कारण—ज्याची सेवा करावयाची त्याचें भय प्रथम सेवकाला बाळगावें लागतें. तसेंच त्याच्याजवळ असणाऱ्यालाही भ्यावें लागतें. अधिकारी लोकांविषयीं दुष्ट लोकांच्या मनांत द्वेष उत्पन्न होतो. उन्नतपणा-मार्गे केव्हांना केव्हां तरी पतन होतेंच.'

वास्तविकपणें असे विचार यावेळीं राक्षसाच्या मनांत येण्याला अद्यापि कांहींच प्रत्यक्ष कारण झालेलें नव्हतें. तरी त्याच्या भावी पतनाचे दिग्दर्शक व पडल्याचे पाय खोलांत या नात्याने हे विचार कवीनें त्याच्या तोंडीं घातलेले आहेत. राजे लोकांच्या हाताखालीं काम करणें नेहमीं कां धोक्याचें असतें याविषयीं हें थोडेंसेच पण खरें वर्णन आहे.

राक्षस मलयकेतूकडे आला त्यावेळीं तो उदास व खिन्न होत्साता हातावर डोकें टेंकून खालीं पहात बसला होता. त्याला पाहून राक्षसानें हटलें—

'हा कुमार यावेळीं पायाकडे निश्चल दृष्टि लावून बसला आहे. त्याच्या चर्येवरून त्याचें मन शून्य व उदास दिसतें. कार्यगौरवाच्या भारामुळेच जणों नम्र झालेला मुखचंद्र त्यानें आपल्या हातावर धारण केला आहे.'

राक्षसानें जवळ जाऊन त्याचा जयजय-कार केला. मलयकेतूनें अभिवादन केलें व कसें तरी, 'हें आसन-बसा' असें हटलें. नंतर मलयकेतु झणाला, 'आर्या, आपल्या

दर्शनाला फार वेळ झाल्यामुळे उद्विग्नता वाटली, झणून बोलाविलें.'

राक्षसानें हटलें, 'कुमारा, कूचाची व्यवस्था करण्यांत गुंतल्यामुळे—कुमाराकडून हा टोला मिळविण्याचा प्रसंग आला खरा.'

यावर मलयकेतूनें, 'ती कशी काय ठरविली ?' असें विचारिलें. त्याला राक्षसानें ती सर्व कळविली.

ती ऐकून मलयकेतूनें मनांत हटलें, 'माझा नाश करून चंद्रगुप्ताचें आराधान करणार तेच राजे माझ्या भोंवतालीं राहण्याची व्यक्स्था !' नंतर त्यानें हटलें, 'आर्या, कुसुमपुराहून आपल्याकडे आलेला किंवा तिकडे जाणारा कोणी आहे का ?' या प्रश्नानें त्यानें राक्षसाची परीक्षा करण्याला प्रारंभ केला आहे.

राक्षसानें सहजपणें उत्तर दिलें, 'आतां तिकडे जाण्यायेण्याचें प्रयोजनच उरलें नाही. लौकरच आपणच तेथें पोहोंचूं.'

हें भाषण राक्षसानें सरळपणानें व उल्हासानें आपण फौजेसह तेथें पोहोंचून शत्रूचा पाडाव करून शहरांत प्रवेश करूं या अर्थानें केलें. पण त्याचा अर्थ सिद्धार्थकाच्या हातांतील पत्राच्या अनुरोधानें लक्षांत आणून मलयकेतु मनांत झणाला, 'होय कळेल आतां!' पुनः तो राक्षसाला झणाला, 'मग आर्यांनीं लखोटा देऊन या माणसाला कां तिकडे पाठविलें ?'

हें ऐकून राक्षसानें त्याच्याकडे पाहून आश्चर्यानें हटलें, 'अरे, हा सिद्धार्थक ! अरे, हें काय ?'

त्याला सिद्धार्थकानें—लबाडीनेंच डोक्यांत पाणी आणून, लाज वाटलीसें दाखवून, खालीं मान घालून हटलें, 'अमात्या, क्षमा करा—यांनीं मला मार दिला, तेव्हां माझ्यानें रहस्य राखवलें नाही.'

हैं ऐकून राक्षस अधिकच आश्चर्यानें हणाला-
'अरे, कसलें रहस्य ?-माझ्या मुळींच लक्षांत
येत नाहीं.'

पुनः सिद्धार्थकानें हटलें, 'विनंति केलीच
कीं, मला यांनीं मार दिला.-तेव्हां अँ: अँ: '-
असें अर्धेच बोलून भ्याल्यासारखें करून तो उगा
राहिला. हें पाहून मलयकेतु हणाला, 'भागु-
रायणा, धन्याच्या समक्ष भीतीनें किंवा
लाजेमुळे हा बोलत नाहीं. तूच यांना सांग.'

भागुरायणानें, 'जशी आज्ञा,' असें बोलून,
राक्षसाला हटलें, 'अमात्या, हा हणतो, मला
अमात्यानें लखोटा व तोंडीं निरोप पोहोचवि-
ण्यासाठीं चंद्रगुप्ताकडे धाडिलें होतें, हणून.'

राक्षसानें सिद्धार्थकाला पुनः 'अरे, हें खरें
कां ?' असें विचारितां त्यानें लाजल्यासारखें
दाखवून-उत्तर दिलें, 'अतिशय मार दिल्या-
वर मीं सांगितलें.'

हैं ऐकून राक्षसानें हटलें, 'हें सारें खोटें !
मार दिलेला मनुष्य काय नाहीं बोलणार ?'

यावर मलयकेतूनें हटलें, 'मित्रा भागु-
रायणा, लखोटा दाखीव तोंडी निरोप काय
तो हा याचा नोकर सांगेल.'

भागुरायणानें तें पत्र राक्षसाच्या हातीं दिलें.
तें वाचून तो हणाला 'कुमारा, हा सारा
शत्रूचा कपटप्रयोग.'

मलयकेतु हणाला- 'पण पत्राच्या पूर्तते-
करितां आर्यांनीं हीं आभरणें पाठविलीं-
तेव्हां हा शत्रूचा कपटप्रयोग कसा ?'

तो अलंकार पाहून राक्षसानें हटलें, 'कुमा-
रानेंच हा मला धाडलेला. आणि तो मीं कांहीं
एका आनंदाच्या प्रसंगानें या सिद्धार्थकाला
दिला होता.'

हैं ऐकून भागुरायण हणाला, 'हा दागिना
विशेषतः कुमारानें अंगावरून काढून प्रसाद

हणून दिलेला-बक्षिस देण्याला पात्र
खराच!'

मलयकेतु हणाला, 'तसेंच यांत याच्या
तोंडून तोंडी निरोप ऐकून ध्यावा असेंही
लिहिलें आहे.'

राक्षसानें अधिकच आश्चर्यानें हटलें, 'कोठ-
ला निरोप-आणि कोगापासून काय ? हा
लेखच मुळीं आमचा नव्हे.'

यावर मलयकेतूनें हटलें, 'ही मोहोर को-
णाची तर ?' असें विचारितां राक्षसानें उत्तर
दिलें, 'लुचे लोक कपटानें खोद्या मोहरेच्या
आंगठ्या बनवूं शकतात.'

भागुरायणानें मध्येच हटलें, 'कुमारा, हे
हणतात तेहीं खरेंच. कारे सिद्धार्थका, हा लेख
कोणी लिहिला ?'

हैं ऐकून सिद्धार्थकानें राक्षसाच्या तोंडा-
कडे पाहिलें व तो पुनः खालीं मान घालून
स्वस्थ राहिला. हें पाहून भागुरायणानें हटलें,
'अरे पुनः मार पाहिजे का ? सांग काय ते-'

तेव्हां सिद्धार्थक हणाला, 'शकटदासानें.'
यावर राक्षसानें चटकर हटलें, 'शकट-
दासानें लिहिला असला तर तो माझाच.'

मलयकेतूनें विजयेला शकटदासाला बो-
लावून आणण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें वि-
जया जाणार-इतक्यांत भागुरायणानें, 'आर्य
चाणक्याचे हेर कसें कांहीं कधीं सांगावयाचे
नाहींत-' असा विचार करून हटलें, 'कु-
मारा, शकटदास तरी अमात्यासमक्ष लेख
कबूल करील असें नाहीं. यापेक्षा याचे
दुसरे लेख मागवावे. अक्षरावरून आतां याचा
खुलासा होईल.' त्याला मलयकेतूनें अनु-
मोदन दिलें. प्रतिहारीनें, 'आणि मुद्रासुद्धा
कां ?' असें हणतां 'हो मुद्रासुद्धा दोन्ही
आण.' असें मलयकेतूनें सांगितल्यावर प्रति-

हारीनें जाऊन थोड्या वेळानें परत येऊन, 'हें शकटदासानें स्वतः लिहिलेलें पत्र, आणि ही मुद्रा.' असें हणून ती दोन्ही त्यांना दिलीं.

या ठिकाणीं भागुरायणानें सहजगत्या पण मोठ्या धूर्ततेचें काम केलें आहे. एक तर, शकटदास कदाचित् हें आपलें अक्षर नव्हे असें हणता, व याबद्दल पुनः वाद होता. कायदेशीरपणानें पुनः ताडून पाहण्याकरितां त्याचे दुसरे लेखच मागविले जाते. ते भागुरायणानें सहज मागविले आहेत. तसेंच शकटदास येऊन लेख व सिद्धार्थक यांना पाहून कदाचित तो लेख सिद्धार्थकानें त्याच्या हातून केव्हां व कसा लिहून घेतला होता—आणि राक्षसानें आपल्या आंगावरील दागिने कां व केव्हां दिले, व सिद्धार्थकानें कसे व कोठे ठेविले, हें सर्व सांगता, व घोटाळा करिता. तें सर्व त्यानें अनायासानें टाळलें आहे.

मलयकेतूनें दोन्ही लेख ताडून पाहून ह्मटलें, 'आर्या, अक्षरें जुळतात.'

राक्षसानें हें ऐकून मनांत ह्मटलें, 'अक्षरें जुळतात—तसेंच—पण शकटदास आपला मित्र—हीं अक्षरें जुळत नाहीतसें वाटते—त्याच्या मित्रत्वाविषयीं शंका वाटते. अथवा—काय शकटदासाला मुला माणसांची आठवण होऊन त्यानें स्वामिभक्ति विसरून असें केलें असेल?—लोभाळा गुंतून स्थिर असें यश टाकून अस्थिर व चंचल स्वार्थाकडे दृष्टि दिली असेल? अथवा संशय कशाला? मुद्रा त्याच्या अंगुळीत—सिद्धार्थक त्याचा सुहृद—त्याच्या हातच्या दुसऱ्या लेखाशीं अगदीं जुळणारा हा लेख—व लेखाच्या समर्थनाचें हें साधन—या पक्क्या भेदी लोकांच्या नादीं लागून शकटदासानें बेइमानी

करून प्राणरक्षणार्थ हें असें केलें खचित.'

यांत तरी राक्षसानें आपल्या उत्तान स्वभावास अनुसरून शकटदासाचें याविषयीं काय हणणें आहे, तें ऐकण्याचा देखील प्रसंग न आणितां, आपल्याच कल्पनेनें त्याच्यावर दोषारोप केलेला आहे. तो त्याच्या एकंदर स्थितीस व स्वभावास अनुसरूनच आहे.

तो असा विचार करीत होता तोंवर मलयकेतूची दृष्टि सारखी त्याच्याकडे लागली होती. राक्षसानें येतांना गडबडीनें अंगावर अलंकार घातलेला होता तो त्यानें नवीनच तीन दागिने विकत घेतले होते त्यांतीलच होता. हे तीन्ही दागिने पर्वतेश्वराचे—चंद्रगुप्तानें दान दिलेले—चाणक्यानें मागवून बुद्ध्या एकाच्या हातीं राक्षसाकडे—सहज सौदागिरी तऱ्हेवर विकावयास पाठविले होते,—व राक्षसानें ते विकत घेतले होते.

मलयकेतूनें ह्मटलें, 'आर्या, या लेखांत श्रीमंतांनीं तीन अलंकार पाठविले ते पावले, असें लिहिलें आहे. त्यांपैकीच हा एक अलंकार वाटते.' 'अलंकाराकडे न्याहाळून पाहून तो मनांत हणाला, 'अरे, बाबा पूर्वी घालीत असत तोच अलंकार हा!'

पुनः त्यानें राक्षसाला ह्मटलें, 'आर्या, हा अलंकार कोठील?'

राक्षसानें उत्तर दिलें, 'सौदागराकडून विकत घेतला.'

यावर मलयकेतूनें ह्मटलें, 'विजये, हा अलंकार तूं ओळखतेस कां?'

प्रातिहारीनें ओळखून डोळ्यांत पाणी आणून ह्मटलें, 'हा मी कसा नाही ओळखणार? तो पूर्वी पर्वतेश्वर महाराजांच्या नेहमीं अंगावर असे.'

हें ऐकून मलयकेतूनेंही शोकावेगानें ह्मटलें, 'अहो बाबा! आपण आमच्या कुलाचें भूषण—

आपणाला भूषणें फार आवडत—आपल्याला शोभणारीं हीं भूषणें—त्यांच्या योगानें शरत्कालच्या रात्रीं आकाशमंडळांत नक्षत्रसमूहाच्या योगानें चंद्रमा शोभतो तद्वत आपला मुखचंद्र शोभत असे. '

हे वर्णन बरेंच चांगलें आहे. पर्वतेश्वर केवळ नटणारा होता असेही याच्यावरून ध्वजित होते.

यावर राक्षसानें मनांत हटलें, 'काय पर्वतेश्वरानें पूर्वीं धारण केलेले अलंकार असें हा हणतो! हो—तसेही असेल खरें.' तो मलयकेतूला हणाला, 'हे अलंकार तरी चाणक्यानंच पाठविलेल्या सौदागरानें आह्मांला विकले.'

यावर मलयकेतूनें खेदानें व टोंचून हटलें— 'आर्या, बाबांनीं पूर्वीं धारण केलेले—त्यांतही चंद्रगुप्ताच्या हातीं लागलेले—हे अलंकार सौदागरांनीं विकले हें जुळत नाही. अथवा तेंही खरेंच—कारण अधिक लाभ इच्छिणारा चंद्रगुप्त—सौदागर—त्यांचें मूल्य आपण निर्दयपणें आह्मांला कल्पिलें—दुसरें काय ?

हे त्याचें कळवल्याचें, उपरोधिक, आणि सकृददर्शनीं खरें भाषण ऐकून राक्षसाला विस्मय वाटला. व त्यानें मनांत हटलें, 'वा: शत्रूंचा प्रयोग चोख वठला ! हा लेख माझा नव्हे हणण्याची सोयच नाही—कारण मोहोर माझीच !—शकटदासानें मित्रभेद केला हटलें तर कोणाला खरें वाटेल ? चंद्रगुप्तानें अलंकार विकले, हें कोण कबल करील ? तेव्हां या वळीं मान्य करणें हेंच योग्य—गांवढळपणाचें उत्तर देणें ठीक नाही.' सर्व गोष्टींचा नीट विचार करितां हें सर्व प्रकरण सर्व तऱ्हेनें आपल्याच गळ्यांत येतेंसें दिसतें आहे—अशा प्रसंगीं व्यर्थ अडाणीपणाचीं उत्तरें देणें ठीक नाही. श-

त्रूनें घातलेला घाट पूर्णपणें सफल झाला आहे. तेव्हां सर्व कांहीं मुकाट्यानें मान्य करावें हेंच बरें, असा राक्षसानें विचार केला. तो त्याच्या थोरपणाला उचित होता. पण त्याच्या मुत्सद्दीपणाला योग्य नव्हे. त्यानें या सर्वांचें इतर प्रमाणानीं निराकरण करण्याचा नेटानें यत्न करून मलयकेतूची खात्री केली पाहिजे होती.

मलयकेतु हणाला, 'मी आर्याला असें विचारितों—'

त्याला राक्षसानें मध्येच हटलें, 'आर्य असेल त्याला विचारा—आह्मी यावेळीं अनार्य ठरलों.'

मलयकेतूनें पुढें हटलें, 'मौर्य—धन्याचा पुत्र; मी सेवा करणारा—मित्राचा पुत्र. तो संपत्ती देणारा—तुझीं इच्छेस येईल तसें व तितकेंच मला देणारे. तेथें सचिवपदच कां होईना—सत्कारपूर्वक पण दास्यच करावें लागणार; आणि येथें तुझ्याकडे धनीपणा. तेव्हां याहून कोणच्या अधिक स्वार्थाच्या अभिलाषानें तुझाला असें होण्याला लावले ?'

मौर्याकडे किती झालें तरी ताबेदारीच करावी लागणार आणि येथें सर्व तऱ्हेनें स्वतंत्रता व श्रेष्ठपणा असतांना असें अनार्यपणाचें काम तूं कां केलेंस असें मलयकेतूनें राक्षसाला टोंचून हटलें आहे. तें निर्दिशित वस्तुदृष्ट्या ठीकच आहे.

त्याला राक्षसानें उत्तर दिलें, 'कुमारा, या अयुक्त भाषणांतच याचा निवाडा आपणच केला आहे. असो, आपला तरी काय दोष ? तो स्वामीचा पुत्र—तूं माझ्या पित्याचा पुत्र—माझी सेवा करणारा; तो मला द्रव्य देणारा—येथें मी तुला वाटेल तितकेंच द्रव्य वगैरे देणारा; तेथें मला फार तर सचिवपद—तरी सत्कारपूर्वक असें दास्य करावें लागणार, आणि येथें मी

मालक. तेव्हां कोणच्या अधिक स्वार्थाची इच्छा धरून बरे मी दुष्ट-नीच-किंवा कृतघ्न-झालो असेन? आपणच सांगा.'

या उत्तरांत राक्षसाने मलयकेतूने सांगितलेल्या गोष्टीच आपल्या हातून असा नीचपणा घडणार नाही याच्या पुष्टीकारक आहेत असे स्पष्ट दाखविले आहे.

तिकडे फारसे लक्ष न देतां मलयकेतूने लेख व दागिन्यांची पेटी यांच्याकडे बोट दाखवून, 'तर मग हे कसे काय?' असे त्रासाने विचारिले.

त्यावर राक्षसाने दुःखाने डोळ्यांत पाणी आणून हटले, 'विधिविलसित. कारण—

तिरस्कृत असे भृत्यत्वांत देखील ज्या थोर, शूर, गुणग्राही, व शाहण्या प्रभूनी मला मुलाहून वेगळे मानले नाही, ते खरे गुणग्राही क्षितिपति—दुष्ट दैवाने—चाणक्याच्या हातून नाहीसे केले, त्याच पुरुषप्रयत्नविघातक विधिविलसिताचे हे सारे कृत्य.'

हे सर्व यावेळीं दुष्ट दैवाच्या कृतीमुळे घडलेले दिसते आहे—असा राक्षसाच्या ह्मण्याचा भाव होता; व त्यांतच, आतां मनुष्याची खरी परीक्षा करणारा कोणी राहिला नाही—तुला परीक्षा नाही, असाही आशय होता. तो लक्षांत येऊन मलयकेतु रागाने ह्मणाला,—'काय! अजूनही लपवालपवी! हे दैवाचे कृत्य, लोभाचे नव्हे? अनार्या—दुष्टा—कृतघ्ना, प्रथम भयंकर विषकन्येच्या द्वारे तुझ्यावर विश्वास ठेवून स्वस्थ असलेल्या बाबांचा घात करविलाय! आणि आतां तुला गौरवाने मंत्रिपद देण्याचे शत्रूकडून आश्वासन मिळतांच मला मांसबळी कल्पून शत्रूला जणों विकावयाला तयार झाला आहेस!'

हा भयंकर आरोप ऐकतांच, राक्षसाने मनांत हटले, 'हा क्षतावर क्षार—ही करटी—वर काळपुळी!' त्याने एकदम कानावर हात ठेवून आतुरतेने हटले, 'छे: छे: भलतेच कांहीं!—मी पर्वतेश्वरावर विषकन्या पाठविली नाही!' या ठिकाणीं वास्तविकपणे असा भयंकर आरोप झालेला असतांना—व तोही प्रत्यक्ष तोंडावर—राक्षसाने त्याच्याविषयी जितका तिरस्कार—जशा आवेशाने—उडघपणे दाखावेणे इष्ट होते, तसे केलेले नाही. याचे कारण त्याचा पोक्त व उदात्त स्वभाव असेल. किंवा तो या भयंकर आरोपामुळे कांहींसा गांगरून गेला असेल, असे तरी समजले पाहिजे.

त्याला मलयकेतूने तशाच त्वेषाने हटले 'तर बाबांना कोणी मारविले?' राक्षसाने उत्तर दिले—

'दुष्ट दैवाला विचारा.' पर्वतेश्वराला चाणक्यानेच मारविले अशी राक्षसाची खात्री होती. तरी त्याने आपल्या तोंडाने असे हटले नाही—ते त्याच्या थोरपणास अनुरूप होत. कोणी कांहीं केले व कोणी कसेही असले, तरी खरे थोर आपल्या तोंडाने दुसऱ्याच्या दोषांचे आविष्करण करित नाहीत.

मलयकेतूने क्रोधाने व अतिशय त्वेषाने त्याच्या बोलण्याचे अनुकरण करून हटले 'दैवाला विचारा—नी—जीवसिद्धी क्षपणकाला नव्हे?'

यावर अधिकच आश्चर्याने राक्षसाने मनांत हटले, 'काय जीवसिद्धि सुद्धां चाणक्याचा हेर! तर शत्रूने माझे हृदय सुद्धां हस्तगत केले होते ह्मणावयाचे!'

त्याने यानंतर—थोरपणाने किंवा गांगरून जाऊन—मलयकेतूला कांहींच उत्तर दिले नाही. हे पाहून मलयकेतूच्या मनाची राक्ष-

साच्या दोषाविषयीं पक्कीच खात्री झाली आणि त्यानें रागारागानें ह्मटलें, ' भासुरका, शेखर-सेनाला जाऊन माझी आज्ञा कळीव कीं-राक्षसाच्या स्नेहामुळे आमच्या घाताच्या द्वारानें चंद्रगुप्ताचें आराधन करूं इच्छिणारे कौलूत चित्रवर्मा, मलयनरपति सिंहनाद, काश्मीरचा राजा पुष्कराक्ष, सिंधुराज सुषेण, आणि पार-सिकार्धिपति मेघनाद-या पांच राजांपैकीं पहिल्या तिघांना माझ्या राज्याची अपेक्षा आहे-त्यांना खोल खळगा खोदून पुरून टाक-आणि दुसऱ्या दोघांना हत्ती व सैन्य हवें त्यांनीं हत्तीच्या पायीं देऊन मार!' त्याप्रमाणें भासुरक निवून गेला.

मलयकेतु पुनः राक्षसाला अतिशय क्रो-धानें ह्मणाला, ' राक्षसा, राक्षसा! मी विश्वास-घाती व कृतघ्न राक्षस नव्हे-मलयकेतु आहे! जा खुशाल चंद्रगुप्ताचा आश्रय कर! विष्णु-गुप्त, मौर्य आणि तिसरा तू-तिघेही मिळून आलां तरी, दुर्नय त्रिवर्गाचें उन्मूलन करितो तसें, मी तुम्हा त्रिवर्गाचें उन्मूलन करण्यास समर्थ आहे.' याच्यांत रागाच्या सपाट्यांत मलयकेतूनें भलताच दृष्टांत देऊन आपली दुर्नयाशीं साम्यता करून घेतली आहे-ति-च्यांत मलयकेतूच्या अविचाराचें भावी फलही सुचविलें आहे.

त्याला भागुरायणानें ह्मटलें, ' कुमारा, आतां व्यर्थ वेळ घालविणें ठीक नाही. कुपुम-पुरावर चाल करण्याविषयीं फौजेला एकदम हुकूम द्या.

' आपल्या फौजेतील असंख्य स्वारांच्या दौडींमुळे उडालेल्या धुरळ्याचे प्रचंड लोट गजमदजलानें ओले व च्छिन्नमूळ होऊन मृत वीरांच्या मस्तकावर पडोत-आणि त्या योगानें मौडांगनांच्या गालांवरील लोध्र परागाला का-

ळिमा व भ्रमरसमूहाप्रमाणें सुंदर व सुबद्ध केशकलापावर पांढुरता येवो. '

या वर्णनांत घोड्याच्या खुरांच्या योगानें उडालेला धुरळा शत्रूच्या मस्तकावर गजमद-सलिलानें चिखल होऊन पडो, व त्याच्या योगानें शत्रूच्या स्त्रियांच्या गालावर लावलेल्या लोध्र धूळीला काळिमा व कृष्णवर्ण केशक-लापाला पांढुरता येवो-असें वर्णन आहे. पण त्यांत शत्रूचा पाडाव होऊन मलयकेतूला वि-जय मिळो असें कोठेंही ध्वनित केलेलें नाही. हें तरी मलयकेतूच्या भावी पराभवाचेंच चिन्ह आहे. नंतर मलयकेतु आपल्या परिजनांसह रागारागानें निवून गेला.

राक्षस इतका वेळ जगों आश्चर्यचकित व सुन्न झाला होता-तो ह्मणाला, ' हाय-हाय ! कोण खडतर प्रसंग हा! विचाऱ्या चित्रवर्मादि-कांचाही घात झाला-तेव्हां माझ्या सर्व प्रय-त्नांचें फळ काय? आपल्या मित्रांचाच नाश-शत्रूचा नव्हे! आतां मी अभागी काय करूं ? कां तपोवनाला जाऊं? पण तपाच्या योगानें हें स्वैर मन कसें शांत होणार! किंवा शत्रू जित्रंत असतांना प्राणयाग करून माजी म-हाराजांच्या मार्गे जाऊं ? छे: छे: हें बायकांना योग्य ! अथवा केवळ खड्ग साहाय्यास घे-ऊन शत्रूच्या सैन्यावर तुटून पडूं ? हेंही ठीक होणार नाही. चंद्रनदासाची सुटका कर-ण्याविषयीं उत्सुक असलेलें माझे मन मला त्या कामीं पूर्णपणें अनुकूल राहणार नाही. नाहीतर मी सर्वांचा फडशा पाडून टाकीन. '

असें बोलून तो निघून गेला.

यांत राक्षसाच्या मनाची चलविचल झालेली फार चांगली व्यक्त केली आहे. हा श्लोक साधाच पण सरस व जोरदार आहे. व त्याच्या अर्थाच्या अनुरोधानें पुढें राक्षस

चंदनदासाची सुटका करण्याकरितां झटणार असल्याचेंही सुचविलें आहे.

हाही अंक नाटकप्रयोगदृष्ट्या फार चांगला साधला आहे. फक्त प्रवेश संबंधानें थोडीशी अदलाबदल केली असतां तो अलीकडील नाटकगृहांत उत्तमपणें प्रयोग करितां येण्यासारखा होणार आहे. यांतील वर्णन केलेला भागुरायणाचा थोडकाच पण खुबीदार कावेबाजपणा, मलयकेतूच्या तरुण बांड-उल्हासयुक्त पण त्या उल्हासाला थोडासा दैवाच्या विपरीतपणामुळें झालेल्या अवरोधानें स्वभावांत आलेली थोडीशी उदासीनता—व त्याच्या स्थितीच्या अनुरूप असलेला राक्षस व नंतर भागुरायण यांच्यावर असलेला विश्वास—व सर्व तऱ्हेनें त्याच्या दृष्टीनें राक्षसाचा कृतघ्नपणा सिद्ध झाला असूनही उदारपणानें त्याची निर्भत्सना करून त्याला फक्त वाटेल तिकडे जा, असें सांगण्यांत दाखविलेला मनाचा मोठेपणा—व आपण तुम्हा तिघांचाही फडशा पाडण्यास समर्थ आहों अशा तऱ्हेचें स्वावलंबनद्योतक स्वभाव व्यक्त करणारें भाषण—वगैरे गोष्टी फार चांगल्या रीतीनें व्यक्त झालेल्या आहेत. राक्षसाच्या तोंडी घातलेली भाषणें व विचारही त्याला शोभणारेच आहेत.

अंक सहावा.

मागील अंकांत वर्णन केल्याप्रमाणें मलयकेतूनें राक्षसाला धिक्कार करून घाटवून दिलें. नंतर सिद्धार्थक त्याच्या फौजेतून पाटली पुत्रांत आला व त्यानें झालेली सर्व हकीगत चाणक्याला कळविली. चाणक्यानें त्याला तें आनंदाचें वर्तमान चंद्रगुप्ताला जाऊन कळ-

विण्यास सांगितलें. चंद्रगुप्तानें संतुष्ट होऊन त्याला वस्त्रालंकार बक्षिस दिले. ते घेऊन तो आपला मित्र समिद्धार्थक याला हर्षानें व उत्सुकतेनें भेटावयास जातां जातां ह्मणाला, 'कोशेदैत्याचा नाश करणाऱ्या जलदानील केशवाचा जयजयकार असो ! जननयनानंददायी चंद्रगुप्तेदूचा विजय असो ! तसेंच सर्व शत्रूंचा पराभव करून जनकार्य संपादन करणाऱ्या आर्य चाणक्यनीतीचाही जयजयकार असो !'

सिद्धार्थकानें आपल्या इष्ट देवतेचें, केशवाचें—, व आर्य चाणक्याच्या विजयी नीतीचेंही जयशब्दपूर्वक स्मरण केलें आहे. यावरून त्यानें जणों एक तऱ्हेनें आर्य चाणक्याची केशवासारखी योग्यता होती, असें ध्वनित केलें आहे. विष्णु व शिव या दोघांच्या मायांचें जें जें वर्णन आढळतें त्यावरून वैष्णवी मायेचें उत्कृष्ट उदाहरण चाणक्याची कुटिल पण कुशल परिणामी नीती, आणि शांभवी-साळ्या भोळ्या पण करारी मायेचें—प्रसंग-विशेषीं जो पक्ष स्वीकारावा लागेल त्याचें अत्यंत आतुरतेनें समर्थन करण्यास झटणारी अशी राक्षसाची नीति—हीं उत्तम उदाहरणें आहेत.

सिद्धार्थक पुढें आपणाशीं ह्मणाला, 'असो-प्रियमित्र समिद्धार्थक फार दिवसांत भेटलां नाहीं त्याच्याकडे जावें.' तो पुनः ह्मणाला, 'हा आपला परम मित्र समिद्धार्थक इकडेच येतो आहे. चला त्याच्याकडे जाऊं.'

समिद्धार्थक येतां येतां ह्मणाला, 'सन्मित्र संतापकालीं तारेश चंद्राप्रमाणें शीतळ, व उत्सवसमयीं अधिक सुखावह असून, ते उत्सव-प्रसंगीं जवळ नसले तर मनाला बरें वाटत नाहीं. [मित्रांच्या योग्यतेविषयीं व उपयोगा-

विषयीं केलेले हे वर्णन कितीतरी यथार्थ आहे.] मलयकेतूच्या फौजेतून प्रिय मित्र सिद्धार्थक परत आला आहे ह्मणे—त्याचा शोध काढूं. अरे, हा पहा सिद्धार्थक !' नंतर दोघेही जवळ जाऊन परस्परांस भेटले व त्यांनीं एकमेकांला कुशल वृत्त पुसले. तेव्हां समिद्धार्थक ह्मणाला, 'तू इतके दिवस प्रवासाला गेलेला परत आलास, नी आमच्या घरी येत नाहीस, तेव्हां बरे कसले !'

सिद्धार्थकानें उत्तर दिलें, 'मित्रा, क्षमा कर. परत येऊन आर्य चाणक्याच्या दृष्टी मात्र पडलों, तोंच त्यांनीं मला तसेंच चंद्रगुप्त महाराजांकडे धाडले—त्याप्रमाणें जाऊन त्यांना खुष खबर कळविली. तिच्याबद्दल महाराजांनीं हे इनाम दिलें. तें घेऊन हा तसाच तुझे घरीं चाललों होतो.' त्याला समिद्धार्थकानें ह्मटलें, 'पण महाराजांना असें क्रोणचें प्रिय वर्तमान कळविलेंस? मी ऐकण्याजोगें असल्यास सांग.''

सिद्धार्थकानें उत्तर दिलें, 'तुला न सांगण्यासारखें कां कांहीं असणार ? ऐक. हे पहा, चाणक्याच्या नीतीमुळे बुद्धि मोहित होऊन त्या मूर्ख मलयकेतूनें राक्षसाला धिःकार करून घालवून दिलें, आणि चित्रवर्मादिक प्रमुख पांच राजांना ठार मारविलें. तेव्हां तो दुष्ट, कृतघ्न व अविचारी आहे असा विचार करून बाकीच्या सैन्यासह दुसरे बहुतेक राजे लोक भयभीत होत्साते चतुराईनें आपापल्या देशाला निघून गेले, व सर्व सामंत उदास व निरुत्साह झाले. नंतर भद्रभट, पुरुषदत्त, डिंगुरात यांनीं मलयकेतूला धरून कैद केले.'

यावर समिद्धार्थकानें ह्मटलें, 'पण मित्रा, भद्रभटादि मंडळी चंद्रगुप्तमहाराजांशीं नाराज होऊन मलयकेतूला मिळाली होती

असें लोक बोलतात, मग—मूर्ख कवीनें रचिलेल्या नाटकांत प्रारंभीं एक व शेवटीं मळतेंच—तसें हे यांनीं काय केले ?'

(यांत विशाखदत्तानें सहज किरकोळ सामान्य कवींना खासा टोला दिला आहे.)

त्याला सिद्धार्थकानें उत्तर दिलें, 'अरे, प्रत्यक्ष दैवगतीच अशी विलक्षण. आर्य चाणक्याची नीति—तिला नमस्कार असो.'

'पुढें—आर्य चाणक्यानें उत्तम सैन्यासह स्वारी करून त्या सर्व म्लेंच्छ फौजेचा व बाकींच्या राजे लोकांचा फडशा पाडला.' (यांत चाणक्य जसा कुटिल राजनीतिपट, तसाच स्वतः शूर योद्धाही होता, असें दर्शविलें आहे.)

समिद्धार्थकानें, 'पण कोठेंसा तो ?' असें विचारल्यावरून सिद्धार्थकानें ह्मटलें, 'अरे, जेथें मदजलदर्पानें सजल मेघाप्रमाणें नीलवर्ण दिसणारे अगणित प्रचंड हत्ती फिरत होते, आणि कोरड्याच्या तडाख्यामुळे कंपित पण जयशब्द स्वीकार करणाऱ्या तुरंगांच्या जणों असंख्य लाटा उसळत होत्या, अशा समरभूमीवर.'

हे समरभूमीचें बरेंच जोरदार पण अपुरें वर्णन आहे.

समिद्धार्थक ह्मणाला, 'हे असो, पण काय रे आर्य चाणक्यानीं तसा उघडपणें त्यावेळीं राज्यकारभाराचा परित्याग केला आणि आतां पुनः तेच काम पाहताहेत ?'

समिद्धार्थकानें उत्तर दिलें, 'अरे, तू अगदीं वेडा. आर्य चाणक्याचें चरित्र किती खोल ! अमात्य राक्षसाला सुद्धां थांग लागला नाही, तो तू लावणार ?'

समिद्धार्थकानें ह्मटलें, 'पण अमात्य राक्षस कोठें आहे ?'

सिद्धार्थकानें उत्तर दिलें, ' मलयकेतूच्या फौजेत भीतीनें दाणादाण झालेली पाहून तो इकडेच आला असें त्याच्या पाळतीवर असलेल्या उदुंबर नांवाच्या हेरानें आर्य चाणक्याला येऊन कळविलें. '

समिद्धार्थक ह्मणाला, ' अमात्य राक्षस नंदराज्य स्थापन करण्याची खटपट करण्याकरितां येथून बाहेर पडला तो शेवटीं अकृतार्थच पुनः पाटलीपुत्राला परत आला ह्मणावयाचा! '

सिद्धार्थक ह्मणाला, ' बहुधा चंदनदासाच्या स्नेहामुळेच असें वाटते. '

समिद्धार्थकानें ह्मटलें, ' तर त्या चंदनदासाची सुटका होणार ? ' त्याला सिद्धार्थकानें उत्तर दिलें, ' छेः रे, त्या विचान्याची कसची सुटका होते! त्याला आपण दोघांनीं वध्यस्थानीं नेऊन ठार मारावें अशी आर्य चाणक्याची आज्ञा आहे. '

आपण ब्राह्मण-आपल्याला हें असलें हलकें व घाणेरडें काम सांगितल्या बद्दल रागावून समिद्धार्थक ह्मणाला, ' वाः आर्य चाणक्याला दुसरे कोणी घातक जन भिळत नाहीत ह्मणून त्यांनीं आह्मावर हें निंद्य काम सोपलें? '

सिद्धार्थकानें उत्तर दिलें, ' अरे, ज्याला जगावयाचें असेल अशा कोणाची आर्यचाणक्याची आज्ञा मोडण्याची माय व्याली आहे! तर चल-चांडाळांचा वेश घेऊन चंदनदासाला वध्यस्थानीं घेऊन जाऊं. '

याप्रमाणें पुढील कार्यभागाचें दिग्दर्शन करून व कथेचें अनुसंधान जुळवून देऊन दोघेही निवून गेले. नंतर एक पुरुष फांस असलेली दोरी घेऊन येतां येतां ह्मणाला, ' षड्गुण संयोगानें दृढ झालेली व टोंकाला उपाय परिपाटीचा पाश असलेली आणि

शत्रूचें बंधन करण्याच्या उद्योगांत असलेली अशा आर्य चाणक्यनीतिरूपी रज्जूचा नेहमीं विजय असो !'

रज्जुपाशानें एखाद्याचें बंधन करावें तद्वत् चाणक्यनीतिरूपी रज्जुपाश शत्रूचें संयमन करतो. अशा अर्थाची ही प्रस्तावना तरी पुढील कथाभागाची सूचकच आहे. हा पुरुष कोण होता व तो कशाकारितां हातीं रज्जुपाश घेऊन कोणीकडे चालला होता, हें त्याच्या पुढील भाषणावरून व्यक्त होईलच. पण तो चाणक्यानेंच पाठविलेला एक हेर होता इतकें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

तो ह्मणाला, ' आर्य चाणक्याला उदुंबरानें सांगितलेला प्रदेश तो हाच-आर्याच्या आज्ञेनें, अमात्य राक्षसाचा तपास करून भेट घ्यावयाची ती येथेंच. ' थोडावेळ इकडे तिकडे फिरून व पाहून तो पुनः ह्मणाला, ' हा अमात्य राक्षस-डोकीवरून पांघरूण घेतलेला-तोंड झांकून इकडेच येतो आहे. झाडांच्या आड होऊन तो कोठें जाऊन बसतो पाहूं. ' असें ह्मणून त्याप्रमाणें तो पाहत उभा राहिला.

नंतर तोंडावरून बुरखा घेतलेला राक्षस येतां येतां डोळ्यांत पाणी आणून दुःखानें स्वतःशीं ह्मणाला, ' हाय-हाय-कोण कष्ट हे ! या राजलक्ष्मीनें एखाद्या आश्रय नष्ट झालेल्या कुळटेप्रमाणें गोत्रांतर केलें!-गतानुगतिक प्रजेनेंही तिचेंच अनुकरण केलें!-आणि तिनें स्वतःच्या शौर्याच्या अनुरूप फल न लाभल्यामुळे, कार्यधुरा टाकून दिली-अथवा ते तरी काय करतील, त्यांची स्थिति शिरहीन घडासारखी झालेली आहे !'

सर्व प्रयत्न व्यर्थ किंवा विपरीतपरिणामी झाल्यामुळे चंद्रगुप्तान्या प्रतिपक्षाची हल्लीं जी

स्थिति झाली होती तिचें हें चांगलें वर्णन आहे. श्लोकरचना साधी व सरळ पण चांगली ठसठशीत आहे.

‘ तसेंच छिनाल बायको उत्तम पतीला टाकून मागील दिंडीनें जाराकडे चालती होते. तद्वत् ही राजलक्ष्मी-भुवनपती नंददेवाला सोडून या वृषलाला-चंद्रगुप्ताला-वश होऊन स्थिर राहिली आहे. दुष्ट दैवच वैरी होऊन आमचे सर्व प्रयत्न हाणून पाडतें आहे! आतां काय करावें !

‘ मी तर नंद देवाचा तसा विलक्षण घात झाल्यावर त्यांच्याकरितांच शैलेश्वर पर्वतेश्वराला पुढें करून प्रयत्न चालविला, आणि तो मरण पावला तेव्हां त्याच्या पुत्राला पुढें केला. तरी सुद्धां प्रयत्न निष्फळच-यावरून नंदकुलाचा खरा वैरी दैवच-हा विप्र नव्हे. ’

दुसऱ्या कोणा प्रतिस्पर्धी मनुष्याची एखाद्या कर्त्या सवरत्या पुरुषाशीं गांठ पडून-प्रत्येक बाबतींत पहिल्याचा अलगर्जीपणा व दुसऱ्याचें चातुर्य व दूरदर्शीपणा यामुळें पहिल्याचा जागजागीं पाडाव होत गेला, ह्मणजे तो त्या दुसऱ्याच्या अंगीं असलेल्या श्रेष्ठ गुणांचें ग्रहण न करितां झालेला सर्व प्रकार केवळ दैवगतीनें झाला अशी सर्व लोकांची-निदान आपली तरी-समजुत करून घेऊं प्रहात असतो. या गोष्टीचें हें राक्षसाचें भाषण उत्तम उदाहरण आहे. प्रत्येक मनुष्याला आपल्यावर आलेलें संकट आपल्या बुद्धीच्या किंवा प्रयत्नाच्या कमतरतेनें व दुसऱ्याच्या हुषारीमुळें आलें आहे, ही गोष्ट कबूल करण्यापेक्षां त्याबद्दलचा सर्व दोष दैवावर टाकणें अधिक सोपें व बरें वाटतें.-हा मनुष्यस्वभावच झालेला आहे.

राक्षसानें पुढें हटलें, ‘ त्या म्लेंच्छ मलय-केतूचा काय तरी हा अविवेक ! कारण समूळ व सबीज नष्ट झालेल्या नंदाची केवळ स्वामिभक्तीनें व मनोभावानें सेवा करणारा हा राक्षस अक्षतशरीर असून त्या नंदाच्या वैय्याशीं समेट करील हें होईल तरी कसें ? या एवढ्या गोष्टीचा सुद्धां त्या अविवेकी मूढमती म्लेंच्छानें विचार केला नाही. दुर्दैव हात धुवून पाठीस लागलेलें असलें ह्मणजे सर्व बुद्धि व विचार नष्ट होतात हेंच खरें. ’

राक्षसाला स्वतःच्या स्वामिभक्तीची मोठी खात्री व अभिमान वाटत होता, व आपल्या-विषयीं सर्वांना आपल्यासारखेंच वाटावें असेंही त्याला वाटत असल्याचे हे उद्गार यथार्थच आहेत. हाही श्लोक फार चांगला साधला आहे.

‘ अजून तरी, हा राक्षस शत्रूच्या हातीं पडून नाश पावेल, पण चंद्रगुप्ताशीं मेळ कधींही करणार नाही ! हेंच खरें ! ’ ही याची स्वतःसंबंधीं खात्री आतां थोडक्यांतच कसोटीला लागणार आहे !

थोडा विचार करून तो ह्मणाला, ‘अथवा कदाचित् हेही प्रतिज्ञा मोडल्याचें अपयश पतकरेल. परंतु शत्रूनें आपल्याला फसविलें व आपला पराभव केला ही अपकीर्ति ठीक नाही. ’

त्यानें चौंहीकडे पाहिलें, तों त्याच्या डोळ्यांत पाणी आलें व तो ह्मणाला, ‘ हेच ते कुसुमपुराच्या आसपासचे प्रदेश महाराजांच्या पादस्पर्शानें पवित्र झालेले-येथेंच महाराजांनीं धावणाऱ्या हरिणांवर विचित्र बाण सोडण्यास धनुष्य ओढतांना लगाम ठिल्ले टाकल्यामुळें घोड्यानें जास्तच वेगानें धांव मारावी, या उद्यानाच्या रांगांमध्येंच

राजे लोक नेहमीं उभे राहत असत. तेच हे भूभाग हल्लीं मला पाहण्याला देखील दुःसह-कष्टकारक झाले आहेत. '

पूर्वी आनंदाने स्वेच्छ विहार करित असलेल्या स्थळीं पुनः चोरूनछिपून व भयभीत व पराभूत स्थितींत येण्याचा प्रसंग आला तर मनाला पूर्वप्रकार आठवून अति-शय दुःख व खेद होतोच. या वेळीं राक्षस कुसुमपुराच्या आसपासच्या रमण्यांत येऊन पोहोचला होता.

तो पुढें ह्मणाला, ' बरें आतां कोठें जावें? हो, हें जीर्णोद्यान आपण पाहिलें. यांतच प्रवेश करून कोणाकडून तरी चंदनदासा-कडील कांहीं वर्तमान कळलें तर पहावें.

' मनुष्याच्या स्थितींत कसा विलक्षण व अगदीं अतर्कित फरक होतो.

' पूर्वी मी याच नगरांत राजासारखा हजारों राजे लोकांसह थाटानें व हळू हळू ऐटीनें बाहेर पडत असें. ते वेळीं प्रतिपदेच्या प्रिय चंद्रकोरेकडे प्रेमानें अंगुलिनिर्देश करि-तात, तद्वत् पौरजन मजकडे बोटें दाखवीत. तेच मी हल्लीं विफलपरिश्रम होत्साता या जीर्णोद्यानांत एखाद्या चोरासारखा घाईघाईनें चाललों आहे. अथवा या सर्व गोष्टी ज्याच्या प्रसादामुळे होत्या तेच नाहींत ! '

जीर्णोद्यानांत प्रवेश करून चोरीकडे पा-हून त्यानें ह्मटलें—' हें जीर्णोद्यान किती तरी उदास दिसतें ! येथें हें मोठ्या समारंभानें आरंभ झालेलें राजवाड्याचें काम एखाद्या थोर कुळाचा एकदम फडशा पडावा तद्वत् अर्धेच पडलें आहे; हें सरोवर सुहृदिनाशा-मुळे शुष्क झालेल्या साधु जनांच्या हृदयां-प्रमाणें सुकून गेलें आहे. विगुणी राजाजवळ केलेल्या चांगल्या सेवेप्रमाणें सर्व वृक्ष निष्फळ

झालेले आहेत. आणि अविचारानें आच्छादित असलेल्या अडाणी मनुष्याच्या बुद्धीप्रमाणें सर्व भूमि तृणानें आच्छादित झाली आहे. '

या श्लोकाच्या द्वारानें राक्षसानें नंदकुळ-विनाश, त्याच्यामुळे आपलें अंतःकरण सुकून जाणें, मलयकेतूच्या मूर्खपणामुळे त्याचे सर्व उद्योग निष्फळ होणें, व भागुरायणादिकांच्या लबाडीमुळे मलयकेतूच्या बुद्धीला भ्रम पडणें, इत्यादि गोष्टीही ध्वनित केल्या आहेत.

' तशींच तीक्ष्ण कुठारांनीं सर्व शाखा तोडलीं गेलेलीं हीं जीर्ण वृक्षांचीं खोडे, जणों अति दुःखानें सारख्या चाललेल्या कपोत-कुजिताच्या द्वारानें शोकशब्दच करित आहेत. त्याचें तें दुःख जाणूनच त्याच्या कोठरांत राहणारे सर्प समदुःखा होत्साते दीर्घ उच्छ्वास टाकताहेत. आणि कृपाकुल होऊन आपल्या कांतीच्या योगानें जणों त्या खोडांना झालेल्या जखमाच बांधताहेत. '

हें वर्णन साधें तरी फारच सरस व मार्मिक असून राक्षसासारख्या थोर मनाच्या व प्रौढ पुरुषाच्या तोंडीं या प्रसंगीं फारच उत्तम शोभतें.

' तसेंच, हे विचारे शुष्क वृक्षरूपी तपस्वी-आपलें शरीर आंतून शोषवीत असल्यामुळे कीटकांनीं पडलेल्या क्षतांतून जणों रसरूपी रुधिरस्त्राव चालला आहे. त्यांचीं पानें झडलेलीं व छाया गेलेली आहे. ते मलिन होत्सात उन्हांत तापताहेत. त्यामुळे जणों त्यांनीं शोक-मग्न होऊन स्मशानाचीच वाट धरिली आहे. '

हेही वर्णन बरेंच चांगलें आहे. कोणचेंही वर्णन तें करणाऱ्याच्या स्थितीला जितकें जास्त अनुरूप व स्थितिद्योतक असेल तितकें अधिक खुलतें. राक्षसानें केलेलें सर्व वर्णन बहुतेक अशांतलेंच आहे.

तो पुनः हणाला, 'आपल्या विषम दशेला अनुरूप अशा या फुटक्या शिलातलावर थोडा वेळ बसावे.'

थोड्या वेळाने वाद्यांचा गजर त्याच्या कार्नी पडला. तेव्हा तो हणाला, 'अरे, हा नगारे, नौबती, शंख इत्यादि वाद्यांचा गजर व जयघोष कशाचा ? तो इतका भारी आहे की त्यांच्या योगाने ऐकणाऱ्यांच्या संकुचित कर्णविवरांचा जणों फडशा पडतो आहे. नगरांतील असंख्य प्रासादांनी त्याचे प्राशन करून पुनः बाहेर टाकून दिल्यासारखा त्याचा जोराने प्रतिध्वनि होतो आहे. मोठमोठे पटह, नगारं व शंख इत्यादिकांचा हा मिश्र आवाज दश दिशांचा विस्तार कौतूहलाने प्रत्यक्ष पहाण्यास्तवच जणों सर्वत्र वेगाने पसरतो आहे.'

हे नादीनादाचे वर्णन सुरेख व अलंकार-युक्त असून रचनाही वावगी नाही. तरी यांत थोडीशी द्विरुक्ति आहे.

थोडा विचार करून तो हणाला, 'हं लक्षांत आले. समजलो. मलयकेतु कैद झाल्या-बद्दल राजकुलाला-छे:छे:मौर्य कुलाला-झालेल्या आनंदातिशयाचा हा द्योतक आहे.' (मौर्य कुलाला राजकुल हणणे त्याच्या मानी स्वभावाला योग्य वाटले नाही.) पुनः डोळ्यांत पाणी येऊन तो हणाला, 'विधीने दुर्दैवाने मला शत्रूच्या वैभवाचे वर्णन ऐकविले व कांहीं अंशी प्रत्यक्षही दाखविले. आतां मला त्याचा स्वतः अनुभव घडावयाचा विचार आहेसे दिसते.'

मलयकेतु कैद झाल्याविषयीं येथे राक्षसाच्याच तोंडून सहजपणे वदविले आहे. यावरून तो त्याच्या फौजेतून निवून एकाकी फिरत होता, तरी त्याला तिकडील खबर होती असे दिसते.

यथपर्यंत प्रथम वर्णिलेला-हातीं रज्जुपाश घेतलेला पुरुष-राक्षस काय करितो, कोठे जातो, वगैरे पहात होता. राक्षसाचे सर्व भाषण बहुतेक आपल्याशीच चाललेले असल्याने ते अर्थातच त्याने ऐकिले नव्हते. तो फारशीवर स्वस्थ बसलेला पाहून या पुरुषाने हटले, 'हा स्वस्थ बसला आहे. आतां आर्य चाणक्याच्या आज्ञेप्रमाणे करावे.' असे हणून राक्षसाकडे न पाहतांच, त्याने आपल्या गळ्यास फास लावून घेण्यास आरंभ केला.

राक्षस त्याला पाहून आश्चर्याने हणाला, 'अरे, हा गळ्याला फांस लावून घेतो आहे ! विचारा मजसारखाच कोणी दुःखी कधी दिसतो-त्याला विचारावे.-अरे हे काय ?'

त्या पुरुषाने डोळ्यांत पाणी आणून उत्तर दिले, 'आर्या, काय हणजे? आमच्या सारख्या अभाग्यांनी प्रियमित्राविनाशदुःखामुळे करावयाचे तेंच.'

हे ऐकून राक्षसाने मनांत हटले, 'हा मजप्रमाणेच दुःखार्त असावा, असे मला प्रथमच वाटले.' नंतर त्याला हटले-'तुझी व माझी स्थिति सारखीच दुःखाची दिसते. कांहीं गुह्य किंवा फार भारी नसले तर तुझे वृत्त सांग पाहू.'

त्या पुरुषाने उत्तर दिले, 'आर्या, तसे कांहीं नाही. परंतु प्रिय मित्राच्या नाशामुळे माझे हृदय फारच दुःखित झाले आहे. तेव्हा मी मरणाला इतका सुद्धां अवकाश करूं इच्छित नाही.'

यावर राक्षसाने दुःखाने उसासा टाकीत आपल्याशी हटले, 'हे आह्मी, स्वतः सुहृद्व्यसनाविषयी इतके उदासीन! याने आह्माला चांगले लाजविले.' त्याला तो पुनः हणाला, 'अरे, जर ते तसे नाही तर सांगच-मला ते ऐकू दे.'

त्या पुरुषानें निरुपाय झाल्याचें दाखवून हटलें, 'आर्याचा कोण तरी आग्रह ! उपाय काय, सांगतो.—या नगरांत एक जव्हेरी विष्णुदास नांवाचा आहे.'

राक्षस मनांत हणाला, 'विष्णुदास चंदनदासाचा मित्र आहे.' पुनः त्याला हणाला, 'बरें त्याचें काय ?' त्यानें उत्तर दिलें, 'तो माझा परम मित्र—'

राक्षसाला हें ऐकून आनंद झाला व त्यानें मनांत हटलें, 'हा त्याचा प्रिय मित्र हणतो. हा अगदींच जवळचा संबंध—चंदनदासाचा वृत्तांत याच्याकडून खचित कळेल.' पुनः त्यानें 'बरें, त्याचें पुढें काय ?' असें विचारिलें. तेव्हां तो हणाला, 'तो हल्लीं आपलीं सर्व चीजवस्त देऊन दान करून टाकून अग्निप्रवेश करण्यास्तव नगराबाहेर निवाला आहे. त्याचें भलतेंसलतें ऐकण्यापूर्वी प्राण देण्याकरितां मी येथें आलों.'

राक्षसानें त्याला हटलें, 'अरे, पण अग्निप्रवेश करण्याचा हेतु काय ? कां तो औषधोपचारानें दुःसाध्य अशा महाव्याधींनीं पीडिला आहे ?' त्याला त्यानें, 'नव्हे नव्हे—' असें उत्तर दिल्यावर राक्षस हणाला, 'कां त्याला राजानें रागानें अग्नि किंवा विष यांनीं प्राण देण्याचें ठरविलें ?' यावर त्या पुरुषानें हटलें, 'आर्या छेः छेः भलतेंच—चंद्रगुप्ताच्या मनांत प्रजेविषयीं असा दुष्टभाव मुळींच नाही.'

यावर राक्षसानें आणखी विचारिलें 'कां त्याचें मन अलभ्य अशा कोणा स्त्रीवर बसलें ?' यावरही त्या पुरुषानें कानावर हात ठेऊन एकदम उत्तर दिलें, 'नाहीं. अशा अविनयाला तो कधींच पात्र होणारा नव्हे.'

शेवटीं राक्षसानें हटलें, 'किंवा तुजसारखाच तोही सुहृद्विनाशामुळें असा जिवावर उदार झाला आहे ?'

त्याला त्यानें—'हो—असें खरें' असें उत्तर दिलें.

आत्मघाताला प्रवृत्त होण्याला नागरिक जनाला सामान्यतः कोण कोणचीं कारणें होत असत त्याचें हें सामान्य विवेचन वरेंच खरें आहे. ही प्रश्नोत्तराची तऱ्हा चांगली साधली आहे.

त्याचें उत्तर ऐकून राक्षसानें दुःखानें आपल्याशीं हटलें, 'हा चंदनदासाचा प्रियमित्र आणि सुहृद्विनाशामुळें अग्निप्रवेश करण्याला उद्युक्त झालेला—योग्य व खऱ्या स्नेहपक्षपातामुळें हृदय चलबिचल होतें खरेंच.' त्यानें त्याला हटलें, 'त्या तुझ्या मित्राचें सुचरित, तो प्राण देण्याला तयार होण्याचें कारण, व त्याचा सुहृद्विनाश—वगैरे तपशीलवार ऐकावें अशी इच्छा आहे.'

त्या पुरुषानें राक्षसाला अधिक आतुर करण्याकरितां कांगाव्यानें हटलें, 'मरणांत अधिक अंतराय करण्याला हा अभागी समर्थ नाही.'

राक्षसानें पुनः त्याला आग्रहानेंसें हटलें, 'अरे त्याची कथा खरेंच ऐकण्याजोगी वाटते. सांगच.'

यावर त्यानें निरुपायानेंसें हटलें, 'बरें—उपाय काय—करावें असें. सांगतो—एका. या नगरांत चंदनदास नांवाचा मणिकार श्रेष्ठी आहे—'

चंदनदासाचें नांव ऐकतांच राक्षसाच्या पोटांत धस्स झालें, व तो मनांत हणाला, 'हें दुर्दैवानें आमच्या शोकदीक्षेचें द्वार उघडलें ! कांहीं तरी फारच कष्टकारक वार्ता ऐकावयाची

आहे.' नंतर त्याने विचारिले, 'कां, त्याचे काय? तो मोठा मित्रवत्सल व सज्जन आहे, असे ऐकतो.'

त्या पुरुषाने हटले, 'तोच या विष्णुदासाचा परम मित्र.' -इतके ऐकूनच राक्षसाने आपल्याशी हटले, 'हाच तो हृदयावर शोकरूपी वज्रपात.' पुरुषाने पुढे हटले- 'त्या विष्णुदासाने आज चंद्रगुप्ताला आपल्या मित्रस्नेहास अनुरूप अशी विनंती केली की-घरी कुटुंबपोषणाला पुरून उरेल इतकी संपत्ति आहे-तिच्याऐवजी प्रिय मित्र चंदनदासाला सोडावे.'

यावर राक्षसाने मनांत हटले, 'शावास विष्णुदासा, शावास! वा: मित्रस्नेह खरा दाखविलास. कारण-संपत्तीसाठीं बाप मुलांना व मुले बापाला मारतात; मित्र मित्रत्व तोडतात. इतकी ती प्रिय-पण तू जातीचा वाणी (अर्थात् विशेष द्रव्यलोभी) असूनही-ती सर्व जणां एखाद्या व्यसनाप्रमाणे मानून चटकर टाकून देण्याला तयार झालास! तुझा सर्व अर्थ त्यां कृतार्थ केलास! धन्य तुझी!'

हेही वर्णन अक्षरशः खरे व प्रसंगोचित आहे. या जगांत वैरमूल पदार्थ तीन-कनक, क्रांता, व भूमि. त्यांतील कनक हे प्रथम प्रतीचे, असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. या श्लोकाची रचनाही फार सुरेख आहे.

त्याने पुनः विचारिले, 'मग मौर्याने काय उत्तर दिले?'

त्या पुरुषाने उत्तर दिले, 'चंद्रगुप्ताने सांगितले कीं, चंदनदासाला कैदेत टाकला आहे तो द्रव्यलोभाने नव्हे-याने अमात्य राक्षसाची मुले माणसे लपवून ठेविलीं असे पक्के कळले आहे-तीं पुष्कळदां मागितलीं असूनही तो स्वाधीन करीत नाही-तीं तो समर्पण करील

तरच त्याची सुटका-नाहींतर ठार मारण्याची शिक्षा-असे ह्मणून त्याने चंदनदासाला वध्यस्थानीं पाठविले. तेव्हां चंदनदासाचे भलतेच कांहीं कार्णी येण्यापूर्वीच आपण अग्निप्रवेश करणार, असे ह्मणून विष्णुदास नगराबाहेर पडला. मीही त्याचे भलतेच ऐकू येण्यापूर्वी गळफासाने प्राण देण्याला या जीर्णोद्यानांत आलों.'

राक्षसाने त्याला गडबडीने विचारिले, 'पण चंदनदासाला अद्यापि मारले तर नाही?'

त्याने उत्तर दिले, 'आज त्याला मारणार. त्याच्याजवळ सारखे अमात्य राक्षसाचीं बायकामुले मागताहेत. पण तो मित्रवात्सल्यामुळे देत नाही. ह्मणून मी आतां मरणाला विलंब करीत नाही.'

राक्षसाने आनंदाने मनांत हटले, 'मित्रा चंदनदासा, शावास! धन्य तुझी! प्रत्यक्ष असलेल्या शरणागताचे रक्षण करून पूर्वी शिबीने यश मिळविले. ते यावेळीं त्यां मित्राच्या परोक्ष शरणागताचे असे रक्षण करून लाजविलेस खरे!'

नंतर तो आवेशानेसा त्या पुरुषाला ह्मणाला, 'अरे-जा-जा तू आतांच जाऊन विष्णुदासाला अग्निप्रवेशापासून मार्गे परतीव. मी चंदनदासाला सोडवितों.'

यावर कांहींसे आश्चर्याने त्या पुरुषाने हटले, 'पण आपण चंदनदासाला मरणापासून सोडविणार ते कसे?'

राक्षसाने चटकर तरवार उपसून हटले, 'या माझ्या व्यवसायमित्र खड्गाच्या साहाय्याने. हे पहा, हा माझा खड्ग वर्षाकालीं सजल मेघांनीं व्याप्त आकाशासारखा भासतो आहे. युद्धांत जय मिळण्याची खात्री असल्यामुळे पुलकित झालेल्या हाताचे त्याला सख्य प्राप्त झाले

आहे. समररूपी कसोटीवर त्याचें सार माझ्या सर्वोत्कर्षानें शत्रूला दिसून आलें आहे. तोच हल्लीं मित्रस्नेहामुळे विवश झालेल्या मला साहस करण्याला प्रवृत्त करीत आहे. '

'या माझ्या विश्वसनीय खड्गाच्या साहाय्या-
नें मी साहस करून मित्राला सोडविणार—'
असा राक्षसाच्या भाषणाचा भाव होता.

त्याचा तो आवेश व बोलण्याचा भाव पाहून त्या पुरुषानें त्याच्या या भाषणावरून आपण तो राक्षस असावा असा तर्क करीत आहों, असें दाखविण्यास्तव गौरवानें ह्मटलें, 'भार्या, चंदनदासाला अशा रीतीनें वांचविण्याला तयार झालेल्या पण विषम दशेच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्या थोर व मान्य अमात्याच्याच पायाचें मला सुदैवानें दर्शन घडतें आहेसें वाटतें. पण पक्का निर्णय होत नाही.' असें बोलून तो त्याच्या पाया पडला.

राक्षसानें त्याला उठवून ह्मटलें, 'अरे, हें कालहरण पुरे—विष्णुदासाला जाऊन सांग, राक्षस चंदनदासाला मरणापासून सोडविणार ह्मणून.' असें ह्मणून तो आवेशानें तरवार उपसून फिरूं लागला. त्याला त्या पुरुषानें ह्मटलें, 'तर आपण माझा संदेह फेडण्याची कृपा करावी.'

राक्षसानें पुनः ह्मटलें, 'होय—तोच मी—
स्वामिनाश अनुभविलेला—मित्राच्या नाशास
कारण झालेला—अनार्य—नांवसुद्धां उच्चारूं नये
असा—नांवाप्रमाणें अन्वर्थक राक्षस बरें!'

हें राक्षसाचें भाषण किती निर्वेदाचें व स्वतः विषयीं तिरस्कारानें भरलेलें आहे. या वेळां जणों राक्षसाला आपण राक्षस आहों या गोष्टीचा देखील वीट आलेला होता.

हें ऐकून त्या पुरुषानें पुनः मोठ्या हर्षानें त्याच्या पाया पडून ह्मटलें, 'वाः वाः मोठ्या

सुदैवानें आपण दृष्टीस पडलां. कृपा करून माझे एका. त्या दुष्ट चंद्रगुप्तानें आर्य शकट-
दासाला वधस्थानीं नेण्याचा हुकूम केला—
(यांत चंद्रगुप्ताला दुष्ट व शकटदासाला आर्य—असें सहेतुक ह्मटलेलें आहे. राक्षसाला हा नंदकुलाचा पक्षपातीच आहे असें भास-
विण्याकरितांच ही युक्ति आहे.) त्याला कोणी वधस्थानांतून सोडवून पळवून देशां-
तराला नेलें; तेव्हां त्या दुष्ट चंद्रगुप्तानें हा कसा प्रमाद केला असें ह्मणून, आर्य शकट-
दासावरील रागाची आग घातक लोकांना ठार मारून शांत केली; तेव्हांपासून घातक लोक मागून किंवा पुढून कोणीही अपरि-
चित शस्त्रधारी पुरुष येत असलेला पाहिला कीं आपले प्राण वांचविण्याकरितां ताबड-
तोव अवध्यस्थानींच वध्याला मारून टाक-
तात. या करितां आपण शस्त्र वेऊन तेथें पोहाचलों तर चंदनदासशेटजींचा वध त्वरित करविल्यासारखें होईल. '

हें भाषण तरी किती सहजपणें व अगदीं खरें वाटण्यासारखें खुबीदार घातलेलें आहे. त्याचा राक्षसाच्या मनावर हवा होता तसाच परिणाम झाला. कारण तें ऐकून राक्षसानें मनांत ह्मटलें, 'वाः या चाणक्यवटूचा नीति-
मार्ग काय विलक्षण दुर्बोध आहे! शकटदास शत्रूच्याच—चाणक्याच्या—मतानें मजकडे पाठ-
विला गेला ह्मणावें तर त्याचा वध करणाऱ्या लोकांना प्राणांतिक सजा कां? (राक्षसानें त्या पुरुषाच्या बोलण्यावरच पूर्ण भरंवसा ठेवून या पुढील सर्व कल्पना रचलेल्या आहेत.) बरें, तो शकटदास आपणच हो-
ऊन आला ह्मणावें तर त्यानें असा दुष्टपणा व विश्वासघात कसा केला? मनात विचार येतात—पण निश्चय कांहींच होत नाही. '

यावरून मलयकेतु निघून गेल्यावर राक्षसही परभारेंच-घरीं न जातां-मलयकेतूची छावणी सोडून एकटाच तडक निघाला-त्याची व शकटदासाची गांठ पडून त्याने त्याला त्याचा खुलासा विचारिला नाही, किंवा बुद्धाचित् राक्षस घरीं गेला असला तरी त्याने थोरपणानें शकटदासाशीं कांहीं भाषण केलें नाही असेही दिसते.

पुनः त्याने विचार केला,- 'आतां हा खड्गद्वारे साहस करण्याचा प्रसंग नव्हे-नीति कालांतरानें फल देणार-तिचें येथें काम नाही-माझा प्रिय मित्र मजकरितांच या घोर संकटांत पडला आहे. आतां उदासीन राहणेही योग्य नाही-याकरितां आतां येथें स्वतः-लाच मोवदला दिला पाहिजे-हेंच खरें.' असा विचार करित तो निघून गेला.

पुढें राक्षस काय करणार यांचा येथें त्या पुरुषाला सुगावा लागूं दिलेला नाही-पण राक्षस विचार करित निघाला त्याच्या मागूनच तोही निघाला, असें समजलें पाहिजे.

या अंकांत चाणक्याच्या मनांतील बहुतेक गोष्टी त्याला पाहिजे तशा त्याच्याच दूरदृष्टीनें व युक्तीनें घडून आल्याचें वर्णन केलें आहे. फक्त राक्षस स्वाधीन व्हावयाचा राहिला-त्याचीही तयारीच असल्याचें शेवटीं शेवटीं दाखविलेंच आहे. राक्षसाच्या विपन्न स्थितीचें वगैरे चित्र फारच सुरेख दाखविलें आहे. नाटकप्रयोगदृष्ट्याही हा अंक बहुतेक निर्दोष व चांगल्यांतलाच आहे.

अंक सातवा.

मागील अंकांत राक्षस स्वतः चंद्रगुप्ताच्या स्वाधीन होण्याचा निर्धार करून कुसुमपुराकडे

निघून गेल्याचें वर्णन आहे. त्याचें पर्यवसान व एकंदर नाटककथेचा समारोप या अंकांत फार चांगल्या रीतीनें केलेला आहे.

राजा चंद्रगुप्ताच्या व चाणक्याच्या आज्ञेनें चंदनदासाला सुळीं देण्याकरितां दोघे चांडाळ वध्यस्थानीं घेऊन चालले होते. चंदनदास-बरोबर त्याची बायको व मुलगा आणि विष्णुदास, शिवाय दुसरे स्नेही मंडळी त्याला पोहोचविण्याला-त्याचें शेवटचें दर्शन घेण्याला आली होती. हा प्रवेश कुसुमपुरांतील स्मशानाच्या लगतच्या भागांत घडलेला आहे. हे दोघे चांडाळ वेशधारी सिद्धार्थक व समिद्धार्थक होते.

त्यांतील एकानें बरोबरच्या जमलेल्या लोकांना उद्देशून हटलें, 'जा-जा परता! दूर व्हा! आपले प्राण, संपत्ति वैभव, कुल व कलत्र, यांचें रक्षण करणें असेल त्यानें राजद्रोहापासून अगदीं दूर राहावें. कारण कोणी अपथ्य केलें तर त्याला व्याधी किंवा मरण प्राप्त होतें. परंतु राजविरोधरूपी अपथ्य घडलें तर त्याच्या सर्व कुलाचा नाश होतो.'

हीं दोन्ही भाषणें चांडाळासारख्या हीन जातीला शोभतील अशा तऱ्हेनें साध्या शब्दांनीं घातलेली आहेत. त्यांतील सामान्योक्ति खरी व प्रकृत प्रसंगाला लागू अशी आहे.

तो पुनः हणाला,- 'याचा प्रलय हा पहा-शेट चंदनदास राजविरोधरूपी अपथ्य केलें हणून बायको मुलांसुद्धां वध्यस्थानीं चालला आहे.' थोडेंसें ऐकल्यासारखें करून त्यानें हटलें, 'काय हणतां? याची सुटका होण्याचा कांहीं उपाय? असें? अहो आहे-अमात्य राक्षसाचीं मुलें माणसें स्वाधीन करीत

तर.—काय ह्मणालां ? हा शरणागतवत्सल केवळ आपल्या जीवाकरितां असें अकार्य कधीं करणार नाहीं ? तर यामुळें याला खास सुगति मिळेल समजा—त्याची सुटका करण्याचा विचार तुझ्यास कशाळा ?

या थोड्याशा संवादांत चांडाळानें पूर्व-कथेचें अनुसंधान व चंदनदासाची थोरवी आणि त्याला मिळणारी भावी सुगति, राक्षस स्वाधीन झाल्यानें मिळणारी सुटका, या सर्वांचें चांगलें दिग्दर्शन केलें आहे.

नंतर चंदनदास आला. त्याच्याबरोबर दुसरा चांडाळ होता. चंदनदासाच्या गळ्यांत रक्तं पुष्पांच्या माळा—आंगावर गुळाल व तांबडी वस्त्रे—आणि खांद्यावर सूळ—याप्रमाणें त्याला वध्यवेश केलेला होता. त्याची बायको व त्याचा मुलगा बरोबर होते. चंदनदास येतां येतां डोळ्यांत पाणी आणून ह्मणाला, 'हाय हाय!—नेहमीं चारित्र्यभंगभीतीनें जंपून चालणाऱ्या आमच्या सारख्या लोकांना सुद्धां चोरांना योग्य असें कृतिसित मरण प्राप्त होतें आहे ! तेव्हां कृतांताला नमस्कार असो ! अथवा नृशंसाला उदासीन व दुसरे सर्व सारखेच—मरणभयानें आभिष सोडून केवळ तृणावर उपजीविका करणाऱ्या विचान्या मुग्ध हरणाला मारण्याचा पारध्यांचा जसा पण असतो !'

हें चंदनदासाचें भाषण फारच उदासीन-पणाचें व करुणपर आहे. त्याच्या दृष्टीनें व एका अंशीं लोकदृष्टीनें तें अक्षरशः खरेंही आहे.

चोहींकडे पाहून तो ह्मणाला, 'अरे प्रिय-मित्रा विष्णुदासा, काय मला उत्तर सुद्धां देत नाहीस ? अथवा अशा प्रसंगीं दृष्टी देखील पडणारीं माणसें विरळा—ही आमची प्रियमित्र

मंडळी—जणों अश्रुपातरूपीं निरोपांजली देत शोकानें दीन वदन होत्साती डोळे' भरलेल्या दृष्टीनें मला जणों निरोप देऊन मागें परतत आहे. '

हेंही वर्णन या प्रसंगाला फारच अनुरूप असें घातलेलें आहे. यावरून हा देखावा दाखविणारें एखादें सुरेखसें चित्र तयार करविलें तर तें फार प्रेक्षणीय होईल.

त्याला चांडाळानें ह्मटलें, 'आर्या चंदनदासा, वध्यस्थानीं आलां—आतां बरोबरच्या लोकांना निरोप द्या. '

हें ऐकून चंदनदासानें आपल्या बायकोला ह्मटलें, 'अगे, मुलाला धेऊन आतां परत जा. याच्यापुढें पोहोंचवायला येणें योग्य नाहीं.'

तिनें त्याला रडत रडत उत्तर दिले, 'पर-लोकाला जाण्याला निघावयाचें—देशांतराच्या प्रवासाला नव्हे.'

चंदनदासानें ह्मटलें, 'आर्येभित्रकार्याकरितां माझा नाश होतो आहे, स्वतःच्या अपराधामुळें नव्हे. याबद्दल विषाद कशाकरितां ? पुरे.'

ती ह्मणाली, 'असें आहे ह्मणूनच कुलजनांनीं आतां परतण्याची वेळ नव्हे.

चंदनदासानें विचारिलें, 'बरें, तूं काय करणार ?'

तिनें उत्तर दिलें, 'या पायाचें अनुगमन केल्यानेंच स्वतःवर अनुग्रह होणार हें ठरविलें.'

तो ह्मणाला—'हें तूं ठीक नाहीं ठरविलेंस. हा लहान मुलगा, लोक व्यवहार याला अद्यापि कळत नाहीं—आळ तो—त्याचें संरक्षण करावें.'

यावर तिनें ह्मटलें, 'त्याचें संरक्षण प्रसन्न देवता करोत. बाळा, पुनः दृष्टी न पडणाऱ्या या पायां पड.'

त्याप्रमाणें मुलानें पायां पडून ह्मटलें, 'बाबा—बाबा, आपल्याशिवाय मी काय करूं ?

त्याला चंदनदासाने चटकर उत्तर दिले, 'बाळा, धाणक्य नसेल अशा देशांत जाऊन रहा.' यावरून चाणक्य मोठा क्रूर व घातकी-त्याच्या शिंवेस सुद्धा राहणे ठीक नाही असे त्याने सुचविले.

एका चांडाळाने सूळ रोवून ह्मटले, 'आर्यो चंदनदासा, सूळ रोवला आहे. तेव्हां आतां संज हो !'

हे ऐकतांच चंदनदासाची स्त्री दुःखाने गांगरून गेली व तिने एकदम, 'आर्या ! रक्षण करा हो रक्षण करा !' असा आक्रोश मांडला. तिचे समाधान करित चंदनदासाने ह्मटले, 'अगे, असा आक्रोश काय बरे करितेस ? स्वर्गी गेलेल्या दुःखित परिजनावर देवांनींच दया करावयाची. (त्यांची प्रार्थना कर-या विकिरमाणसांची कशाला करितेस?—असा त्याचा भाव होता.) शिवाय मित्रकार्याकरितांच माझा नाश होत आहे, स्वतःच्या अपराधामुळे नव्हे—तेव्हां या हर्षाच्या प्रसंगी रडावे काय ?'

हा त्यांचा संवाद लांबलेला पाहून एका चांडाळाने दुसऱ्याला ह्मटले, 'अरे बिल्वपत्रा, चंदनदासाला धर-ह्मणजे परिजन आपोआपच जाईल.' त्याला त्याने, 'वज्रलोभा, बरे तर हा पहा धरतो' असे उत्तर दिले. आपण याला धरून सुळीं द्यावयाला लागूं, ह्मणजे सहजच बायको मुलगा मार्गे सरतील, असा आशय. यांतूनच अलीकडील विटाळ चांडाळाच्या संबधाचाही ध्वनि निघतोसे दिसते. चांडाळाने चंदनदासाला स्पर्श केला ह्मणजे अर्थातच त्याची स्त्री त्याला चांडाळस्पर्शभातीने सोडून दूर होईल, असे त्याच्या मनांत होते.

चंदनदासाने त्याला ह्मटले, 'अरे, थोडा थांब, या मुलाचे शांतवन करूं दे-बाळा, अपरिहार्य भवितव्यतेच्या योगाने मित्रांचे कार्य

करण्यामध्येच मला हा नाश सोसावा लागतो आहे बरे.'

त्याला मुलाने उत्तर दिले, 'बाबा, हे काय सांगावयाचे? आपला हा कुलधर्म आहे.'

त्याला चांडाळाने, 'अरे, धर याला—' असे ह्मणून तो चंदनदासाला धरावयाला गेला. तेव्हां त्याच्या बायकोने ऊर बडवून, 'आर्या—रक्षण करा हो, रक्षण करा—' असा आक्रोश केला. तोंच राक्षसाने एकाएकी गडबडीने येऊन ह्मटले, 'बाई, भिऊं नका ! अरे सूळ रोवणारानों ! चंदनदासाला मारूं नका ! ज्याने आपले स्वामिकुलाचा रिपुकुलाप्रमाणे प्रत्यक्ष नाश झालेला पाहिला—मित्राचा संकटसमय महोत्सवसा मानून जो स्वस्थ राहिला—या प्रकारचे परिभव सोसून सुद्धा ज्याचा प्राण व शरीर नष्ट झाले नाही—व जो तुमच्या हातून वध पावण्याला पात्र असून हस्तगत होण्याकरितां इतके सर्व प्रकार चालले आहेत—व ज्याला अद्यापिही आपला देह प्रिय वाटतो—अशा मला ही मृत्युलोक पदवी अशी—'

या श्लोकांत राक्षसाने, अशा तऱ्हेचे विनाश व आपत्ति सोसूनही आपण जिवंत राहिलों, आपल्याला हस्तगत करण्याकरितां चाणक्यानं वध करणारे चांडाळ व कौलूंत वगैरे राजे मारविले—तेव्हां आपण सर्व तऱ्हेने मरणाला पात्र आहे—चंदनदास तरी आपल्याच करितां मारला जात आहे—या सर्व अनर्थांचे मूळ आपण—त्याचाच वध करा, असे चांडाळांना ह्मटले आहे. हे त्याचे भाषण त्याच्या थोर व उदात्त स्वभावाला व हल्लींच्या विपन्न व निरुपायाच्या स्थितीला योग्य आहे.

त्याच्याकडे पाहून व त्याचे भाषण ऐकून चंदनदासाने डोळ्यांत पाणी आणून दुःखाने ह्मटले, 'अमात्य हे काय आपण केले ?'

त्याला राक्षसाने उत्तर दिले, ' आपल्याच सुचरिताच्या एका भागाचे थोडेसे अनुकरण.' यांत विशेष काहीं नाही, यासंबंधाने तू मज-पेक्षां किती तरी श्रेष्ठ आहेस, असा भाव.

पुनः चंदनदासाने हटले, ' अमात्या, हा सर्वच प्रयास व्यर्थ करित आपण हे काय केले बरे? '

राक्षस हणाला, ' मित्रा, हा तरी स्वार्थच. तुझे रक्षण मला स्वार्थापलीकडे आहे—पेक्षांही अधिक. आतां उपालंभ पुरे. अरे भद्रमुखा, त्या दुरात्म्या चाणक्याला जाऊन सांग—हा कलिकाल अत्यंत दुष्ट—त्याला सज्जनाची फार आवड. असे असतांनाही या महात्म्याने आपले प्राण देण्यास तयार होऊन दुसऱ्याचे रक्षण केले—यांत त्याने औशीनर शिवी राजाचेही यश मार्गे टाकले. या महात्म्याने आपल्या सुचरिताच्या योगाने बुद्धांचीही कर्मे लाजविलीं. ज्याच्याकरितां तुझे त्याच्याशीं वैर पडले तो मी हजर आहे.'

या भाषणांत राक्षसाने चंदनदासाची शिवी व बुद्ध यांच्याहूनही अधिक थोरवी वर्णन केली आहे. ती त्याच्या दृष्टीने योग्यच आहे. कारण त्याने त्याचे असेच अप्रतिम काम केले होते.

यांतील वर्णनावरून विशाखदत्ताच्या वेळीं बुद्ध, विषयीं हल्लीं आहे तशी अवताराची किंवा पराकाष्ठेच्या पूज्यतेची समजूत नव्हती. बुद्ध अनेक होते, व ते आपल्या सत्कर्मानेच त्या स्थितीला पोहोचले होते असे मानीत होते, असे दिसते. यावरूनही विशाखदत्त बराच प्राचीन कवि असावा असे दिसते.

हे राक्षसाचे भाषण ऐकून एका चांडाळाने हटले, ' अरे बिल्वपत्रा, तू या चंदनदासाला घेऊन त्या पलीकडच्या स्मशानांतील झाडाखा-

लीं छायेंत घटकाभर वस. तोंवर मी जाऊन आर्य चाणक्याला अमात्य राक्षस हस्तगत झाल्याचे कळवितों.' त्याला त्याने, ' अरे वज्रलोभा, बरे, जा—' असे सांगून तो स्वतः चंदनदासाला बायकोमुलांसह घेऊन गेला.

वज्रलोभाने, ' अमात्या चलावे ' असे हणून चालून—(ही व्यवस्था प्रवेश बदलण्याकरितांच केली आहे. प्राचीन काळीं रंगभूमीसंबंधाची व्यवस्था हल्लींच्या थिएटराप्रमाणे नसून एकाच पडद्यापुढे येऊन सर्व पात्रांचे निरनिराळे प्रवेश होत असत, ही गोष्ट येथे ध्यानांत ठेविली पाहिजे.)—पुनः हटले, ' अहो, येथे कोणी आहां का ? नंदकुलपर्वताला वज्ररूपी आणि मौर्यकुलप्रतिष्ठापक आर्य चाणक्यांना जाऊन सांगा कीं—'

हे त्याचे भाषण अर्थातच राक्षसाच्या मनाला लागले, व तो हणाला, ' हे ऐकण्याचा प्रसंग आला आं: !'

तो चांडाळ पुढे हणाला, ' हा त्याच्या नीतीमुळे बुद्धिविकासकुंठित झालेला अमात्य राक्षस हस्तगत झाला आहे. ' नंतर चाणक्य पडद्याच्या आड येऊन उभा राहिला. त्याचे तोंड मात्र बाहेर दिसत होते. तो हणाला, ' अरे, काय? उंच उंच जाणाऱ्या उवाळांच्या योगाने भयंकर व पिंगट दिसणारा हा वन्हीचा लोळ आपल्या वस्त्राच्या पदरांत कोणी बांधला? किंवा सदागति वायु एकदम कोणी पाशबद्ध केला? अनेक गंधगजाच्या मदस्त्रावाने सटा वासित झालेल्या या सिंहाला कोणी पिंजऱ्यांत बंद केले? किंवा अनेक नक्रांनी व मकरांनी व्याप्त असा भयंकर सागर आपल्या बाहुबलाच्याच साहाय्याने कोण पार उतरला? '

राक्षसाला हातीं आणण्याचे काम इतके अवघड होते, ते कोणी केले सांग—असे हणून

चाणक्याने, हे सर्व आपण साधले अशा तऱ्हेची 'स्वगुणश्ल'चा पर्यायाने केली आहे. राक्षसाला जितके अधिक महत्त्व द्यावे तितकी त्याला हस्तगत करण्यांत चाणक्याची योग्यता अधिक व्यक्त होत होती. हेही वर्णन चांगले जोरदार आहे.

त्याला चांडाळाने ओळखून उत्तर दिले, 'नीतिनिपुणबुद्धि आर्यानीं.'

राक्षसाने मनांत हटले, 'हा तो दुरात्मा अथवा महात्मा कौटिल्य रत्नाकराप्रमाणे सर्व शास्त्रांचा आकर आहे. त्याच्या हेव्यानेच आत्मांला त्याचे गुण बरे वाटत नाहीत.'

यांत जणो राक्षसाने त्याच्या गुणांची खरी पारख केली आहे

त्याला पाहून चाणक्याने हर्षाने स्वतःशी हटले, 'अरे, हा अमात्य राक्षस. या महात्म्यानेच सारखी जागरणे पाडणारे व भारी असे कल्पनाकेश देऊन वृषलाच्या सेनेला व माझ्या बुद्धीला फार दिवस आयास दिले.'

नंतर चाणक्य पडद्याबाहेर येऊन हणाला, 'अमात्या, राक्षसा, हा विष्णुदास नमस्कार करितो.'

हे ऐकून राक्षसाने मनांत हटले, 'यावेळीं अमात्य हे पद लाज वाटविणारे आहे.' पुनः तो हणाला, 'विष्णुगुप्ता, मी चांडाळस्पर्शाने दुषित झालो आहे.'

अलीकडे विशेष प्रचारांत असलेला विटाळ-चांडाळ, किंवा चांडाळादिक हीन जातीच्या व्यक्तिमात्राच्या केवळ स्पर्शानेच प्राप्त होणारा मानीव दोष—हे भाषण क्षेपक नसले तर—अगदीच अलीकडचा आहे असे नसून बऱ्याच प्राचीन काळापासून मानला जात असल्याचे यावरून दिसते. मृच्छकटिकांतही चांडाळांना चारुदत्ताला स्पर्श केल्यानंतर वसंतसेनादिक

येऊन प्रत्यक्ष भेटले आहेत. पण तेथे स्पर्शा-स्पर्शाचा विशेष उल्लेख दिसत नाही. तसेच शाकुंतलांतही धीवराचा उल्लेख आहे तेथेही याविषयी चर्चा नाही. यावरून हे स्थळ बरेच विचारार्ह वाटते.

त्याला चाणक्याने उत्तर दिले, 'अमात्या, राक्षसा, हे चांडाल नव्हेत. (येथे थोडीशी कवीची चूक झालेली आहे. यावेळीं तेथे एकच चांडाळ असून दुसरा चंदनदासासह स्मशानांत राहिला होता. 'हा राजपुरुष सिद्धार्थक तुम्ही पूर्वी पाहिलेलाच आहे. तो दुसराही राजपुरुषच—समिधार्थक नांवाचा. तो कपटलेख मीच शकटदासाला नकळत त्याच्याकडून लिहून घेतला होता.'

हे ऐकून राक्षसाने मनांत हटले, 'वाः शकटदासाविषयीचा संशय दूर झाला—फार चांगले झाले. चाणक्याने पुनः हटले, 'फार कशाला, थोडक्यांत सांगतोः—ते भद्रभटादिक सेवक,—तो तसा लेख—तो सिद्धार्थक,—ते तीन्ही अलंकार—तो आपला मित्र भदंत,—तो जीर्णोद्यानांत भेटलेला पुरुष—आणि त्या श्रेष्ठीला दिलेला त्रास—हे सर्व माझेच—हणून थोडेसे लाजून तो पुनः हणाला,—'वृषलाचे आपल्याशी सख्य जुळविण्याकरितां करविलेले राजकारण.—हा पहा वृषल आपल्या भेटीला आला आहे.'

यावर राक्षसाने मनांत हटले, 'बरे—उपाय काय, भेटलेच पाहिजे.'

चाणक्याच्या तोंडून सर्व प्रकार ऐकल्यावर राक्षसाच्या मनाला अर्थातच आश्चर्य व खेद वाटावयाचा. पण तो प्रकार त्याच्या एकदम कार्णी पडल्याने त्याला स्वतःच्या मनाची स्थिति लक्षांत येण्याला अवकाशच न देतां कवीने मार्भिकपणाने चंद्रगुप्ताचा प्रवेश करविला आहे.

इतक्यांत राजा चंद्रगुप्त येतां येतां आपल्याशीं ह्मणाला, ' आर्यांनीं युद्धावांचूनच दुर्जय सैन्य जिंकिलें, याच्यामुळें माझी मला लाज वाटते.

' तसेंच केवळ सुदैवानें सहज फलप्राप्ति झाल्यानें शत्रूकडे न जातां भात्यांत विपक्ष व अधोमुख स्वस्थ असलेले बाण पाहून मला तर मुळांच समाधान वाटत नाहीं. '

आपलें शौर्य व पौरुष यांच्या अनुरूप युद्धात शत्रूचा पराभव स्वतः करण्याचा प्रसंग आला असता तर बरें, असें चंद्रगुप्ताला वाटणें योग्यच आहे.

' अथवा मी निजलों असलों तरी आमचे गुरु सर्व कार्याविषयीं तत्पर व दक्ष असतात. धनुष्य स्वस्थ ठेवून सुद्धां ते आपल्या बुद्धिवलानें या सर्व पृथ्वीवर विजय करण्यास समर्थ आहेतच. तेव्हां असे काळजी करणारे दक्ष व समर्थ गुरु असतांना मला आयास किंवा खेद करण्याचें कारण नाहीं. '

असा विचार करीत त्यानें जाऊन चाणक्याला प्रणाम केला.

चाणक्यानें त्याला ह्मटलें, ' सर्व आशीर्वाद सफल झाले आहेत—तर या अमात्यमुख्याला अभिवादन कर. '

यावर राक्षसानें मनांत ह्मटलें, ' यानें संबंध आणून जोडला ! '

चाणक्यानें राजाजवळ जाऊन त्याला पुनः ह्मटलें—' हा अमात्य राक्षस प्राप्त झाला आहे याला प्रणाम कर. '

त्याप्रमाणें राजानें त्याला ह्मटलें, ' आर्या, हा चंद्रगुप्त प्रणाम करितो. '

त्याच्याकडे निरखून पाहून राक्षसानें मनांत ह्मटलें, ' अरे, हा चंद्रगुप्त ! पुढें मोठ्या योग्यतेला पोहोचेल अशाविषयीं—याच्या बालपणांच लोकांमध्ये चर्चा होती.—क्रमाक्रमानें एखादा हत्ती-

चा छावा आपल्या कळपाचें प्रमुखत्व पावतो तद्वत् राज्याखूढ झाला आहे ' .

दुसरे अधिक योग्य नरहत्ती राहिले नाहींत ह्मणजे नवीनच हत्तीचा छावा कळपांत प्रमुख होतो, तद्वत् नंदकुलांत दुसरा कोणी योग्य राजपुरुष न राहिल्यानें हा राज्याधिकारी झाला आहे, असा राक्षसाचा भाष होता.

नंतर त्यानें,—' राजा तुझा विजय असो—' असा आशीर्वाद दिला.

त्याला राजानें नम्रपणानें उत्तर दिलें, ' आर्या, मजविषयीं षड्गुणविषयक चिंता करणारे हे—व हे—आर्य दक्ष असतांना मला याजगांत विजय करावयाचें तें काय राहिलें ? '

हें त्याचें नम्रपणाचें भाषण ऐकून राक्षसानें मनांत ह्मटलें, ' हा कौटिल्याचा शिष्य, मजशीं शिष्यभावानें वागतो ! अर्थवा हा याच्या अंगचाच विनय, माझ्या मनांत या दोषांच्याही-विषयीं मत्सर असल्यानें विपरीत वाटतो. चाणक्य सर्वथा योग्य व यशस्वी खरा. कारण, विजयाची इच्छा व पात्रता असणारा योग्य धनी मिळाला तर जडबुद्धि मंत्र्याला सुद्धां हटकून यश प्राप्त होतें. तीच कुचकामाच्या पुरुषाशीं गांठ पडली, ह्मणजे उत्तम बुद्धिवान मंत्री देखील नदीतीरावरील वृक्षासारखा ढांसळतो. '

चंद्रगुप्त व मलयकेतु यांच्या निरनिराळ्या गुणांमुळें चाणक्य व राक्षस यांच्या खटपटीचा निरनिराळा परिणाम झाला. याचें कारण यांत ध्वनित केलें आहे. पण त्यांतही मुख्यतः आपल्याकडे दोष नसून आपण हातीं धरलेल्या मलयकेतूच्या मूर्खपणामुळें फसलों, असेंही राक्षसानें ध्वनित केलें आहे.

येथवर शिष्टाचार भाटपून आतां मुख्य कार्यभागाचा निकाल व तोही रोखठोक तऱ्हेनें करण्याच्या उद्देशानें चाणक्यानें ह्मटलें, ' अमा-

त्या, राक्षसा, चंदनदास वांचावा अशी इच्छा आहे काय?'

त्याला राक्षसाने आतुरतेने लगेच उत्तर दिले, 'विष्णुगुप्ता, यांत काय संदेह?'

त्यावर जाणाक्य पुनः ह्मणाला, 'अमात्या, त्या शस्त्रधारणाशिवायच वृषलावर अनुग्रह केला आहे—तेवढाच चंदनदास वांचावा अशी खरीच इच्छा असली तर हे शस्त्र धारण कर.'

राक्षसाने ह्मटले, 'विष्णुगुप्ता, छे: छे: ! असे कसे? आह्मी याचे—विशेषतः आपण धारण केलेल्या शस्त्राचे—ग्रहण करण्याला पात्र नाही!'

या राक्षसाच्या बोलण्यांत एक तर सहज वरच दिसणारा अर्थ—चाणक्याला थोरवी देण्याचा असून—शिवाय तू नंदवंशउच्छेदाने विटाळलेला, तुझ्या शस्त्राचे मला ग्रहण करणे उचित नाही—असाही त्याला लागणारा अर्थ निघू शकतो.

चाणक्याने उत्तर दिले, 'राक्षसा, मी योग्य आणि तू अयोग्य याच्यांत काय? हे पहा—तुझे पौरुष, शौर्य व बुद्धि यांच्या महात्म्यामुळे हे घोडे सारखे खोगीर कसलेले, व स्वारांनी स्नान, आहार, विहार, पान, शयन, इत्यादिक व्यवहार स्वेच्छ करिता येत नसल्याने सोडून दिलेले आहेत. आणि हे हत्ती सारखे पलाण कसल्या-मुळे पाठी-लागल्याने त्रस्त पण तटस्थ उभे आहेत. अथवा फार कशाला—तू शस्त्रधारण करू नये, केल्याशिवाय चंदनदास वांचत नाही!'

यांत चाणक्याने एका हिशेबाने राक्षसाची प्रशंसा करून त्याच्या बुद्धिप्रभावाने केवळ हत्ती व घोडे या पशूंना मात्र त्रास झाला—असे सुचविले आहे. व शेवटी त्याला निखून निर्धारही कळविला आहे.

हे एकून राक्षसाने विचार केला, 'ज्या नंदाचे मी स्वतः रक्षण केले, तेच सिंचन करून

वाढवून पुनः तोडून टाकलेल्या वृक्षाप्रमाणे नष्ट झाले—त्यांचे स्नेहगुण माझ्या दृढयाला कसे शोभताहेत.—आणि मी मित्राचे प्राण वांचविण्याकरिता त्यांच्याच वैय्याचा भृत्य होऊन शस्त्रधारण करावयाचे!—कार्यगति विलक्षण खरी! ती प्रत्यक्ष विधीला वांचावयाला लावते ती ही अशी.'

नंतर तो ह्मणाला, 'विष्णुगुप्ता, सर्व कार्य-प्रतिपत्तिहेतुभूत अशा या मित्रस्नेहाला नमस्कार असो! उपाय काय—हा मी तयार आहे!'

चाणक्याने हर्षाने ह्मटले, 'वृषला, अमात्याने तुजवर पूर्ण अनुग्रह केला—तू मोठा देवान! (आईच्या गर्भातून पतन पावल्यापासून नंदाला तेलाच्या द्रोणीत ठेवून राक्षसाने मोठ्या काळजीने व जपून वाढविले होते—व पुढे नंद व त्याचे ८ पुत्र चांगले नांवालौकिकाला आले ते त्याच्याच कर्तबगारीने—ते सर्व चाणक्याच्या कुटिल बुद्धीच्या व क्रोधाच्या सपाट्यांत सांपडून मारले गेले, व पहिल्या नंदाचा तरुण दासीपुत्र—चंद्रगुप्त—पुढे आला व गादीवर बसला. त्याच्या मुख्य प्रधानगिरीवर चाणक्याने राक्षसाची मोठ्या खटपटीने योजना केली आहे. यावरून यावेळी राक्षसाचे वय कदाचित् चाणक्याहूनही अधिक ६०।७० वर्षांचे असावे असे दिसते.)

त्याला चंद्रगुप्ताने उत्तर दिले, 'हे सर्व आर्यांच्या प्रसादाचेच फळ मला प्राप्त होत आहे.'

इतक्यांत एकाने येऊन ह्मटले, 'आर्या, भद्रभट, भागुरायण, इत्यादिकांनी पकडून हात-पाय बांधून आणिलेला मलयकेतु देवडीवर आहे—यावर जशी आर्यांची मर्जी.'

त्याला चाणक्याने ह्मटले, 'अरे, अमात्या राक्षसाला सांग—आतां हे ते जाणोत.'

हैं ऐकून राक्षसानें मनांत ह्मटलें, ' हा कौटिल्य-मला यावेळीं बंदा गुलाम करून विनंती करावयाला लावतो आहे! असो काय करावयाचें ? ' नंतर तो राजाला ह्मणाला, ' राजा चंद्रगुप्ता, आम्ही कांहीं दिवस त्याच्याकडे राहिलो होतो, हें तुला ठाऊकच आहे.—त्याला जीवदान द्यावें. '

या भाषणावरून राक्षसाचा उदारपणा चांगला व्यक्त होतो.

यावर राजानें चाणक्याकडे—जणों पुढें कसें काय करावयाचें तें विचारण्या कारितांच—पाहिलें. त्याचा उद्देश समजून चाणक्यानें ह्मटलें, ' अमात्याची ही पहिलीच विनंती मान्य करावी. ' नंतर त्यानें त्या पुरुषाला ह्मटलें, ' अरे, आमच्याकडून भद्रभट वगैरेना जाऊन सांग कीं, अमात्य राक्षसाच्या विनंतीला मान देऊन महाराजांनीं मलयकेतूला त्याच्या वडिलांचें राज्य दिलें आहे. याकारितां तुम्ही त्याच्या बरोबर जाऊन त्याला गादीवर बसवून परत यावें. '

' जशी आपली आज्ञा—' असें ह्मणून तो पुरुष जाऊं लागला. त्याला चाणक्यानें पुनः ह्मटलें—' अरे—थांब, थांब.—तसेंच दुर्गपालाला जाऊन सांग कीं, आमच्या राक्षसाच्या लोभानें चंदनदासाला सर्व राज्यांतील प्रमुख नगरशेट कायम करण्याची आज्ञा केली आहे. '

' तसेंच—वाहनें—हत्ती—यांच्या शिवाय सर्वांनाच मोकळे करा ह्मणावें. अथवा अमात्य राक्षस कारभारी असतांना आमचें तरी आतां काय प्रयोजन? वाहनें आणि हत्ती यांच्या वाचून सर्वांना बंधमुक्त करावें. मी पूर्णप्रतिज्ञ झालों—तेव्हां आपली शिवा तेवढी बांधतो. '

चंदनदासाला घेऊन दुसरा चांडाल स्मशानांतील झाडांच्या सांवलींत बसला होता—तो

दुर्गपालाकडे केव्हां व कसा गेला तें कळत नाहीं.

या एका भाषणांत चाणक्यानें आपल्या सर्व कुटिल राजनीतीचा व इतिकर्तव्यतेचा फार उत्तम समारोप केला आहे.

' जशी आर्यांची आज्ञा, ' असें ह्मणून पुरुष निघून गेल्यावर चाणक्यानें धुनः ह्मटलें, ' अमात्या, राक्षसा, राजा चंद्रगुप्ता, तुमचें आणखी कोणचें प्रिय करावें सांगा. '

त्याला राजानें उत्तर दिलें, ' याहूनही प्रिय तें काय? राक्षसाशीं मैत्री—राज्यावर स्थापना—आणि सर्व नंदांचें उन्मूलन—सर्व झालें—आतां कर्तव्य तें काय राहिलें? '

राक्षसानें ह्मटलें—' तरी हें भरतवाक्य असोः—पूर्वीं प्रलयकालीं परिप्लुत होत्साल्या भूतधात्रीनें स्वयंभूच्या अनुरूप रक्षण करणाऱ्या वाराही तनूच्या दंताग्राचा आश्रय केला. तीच हल्लीं म्लेंच्छ लोकांपासन संत्रस्त होत्साती त्याच्याच राजरूपी मूर्तीच्या भुजयुगुलाच्या आश्रयास आली आहे—असा हा चंद्रगुप्त राजा, श्रीयुक्त, बंधु आणि भृत्य यांच्या समवेत, या पृथ्वीचें पुष्कळ वर्षे पालन करो ! '

असें भरतवाक्य झाल्यावर सर्वजण निघून गेले.

चंद्रगुप्ताच्या भाषणांत चाणक्याच्या इतिकर्तव्यतेची पूर्ती झाल्याचें वर्णन करून, राक्षसाच्या तोंडीं घातलेल्या भरतवाक्यांत कवीनें चंद्रगुप्ताच्या पुढील इतिकर्तव्यतेचें—म्लेंच्छांच्या त्रासापासून पृथ्वीची सांडवणूक व बांधव भृत्य वगैरेना वैभव देऊन पालन—इत्यादिकांचें उत्तम दिग्दर्शन केलें आहे.

' म्लेंच्छैरुद्दिज्यमाना—' हें पद चंद्रगुप्ताच्या वेळच्या हिंदुस्थानाच्या स्थितीस कांहींसें लागू होतें. कारण त्या वेळीं ग्रीक लोक स्वान्या करीत

असत, ही गोष्ट प्राच्य व पाश्चात्य उपलब्ध ऐतिहासिक ग्रंथांवरून सिद्ध आहे. परंतु विशाखदत्ताच्या वेळीं सुद्धां तशीच स्थिति होती व तिला अनुसरूनच त्यानें हें वर्णन घातलें आहे किंवा काय, अशीही कल्पना मनांत येते. ही कल्पना खरी असली तर तिच्यावरून विशाखदत्ताच्या कालनिर्णयाला कांहींसे साधन होण्याचा संभव आहे.

हा अंक सर्व नाटकांत उत्तम साधला आहे. प्रवेशाच्या व्यवस्थेसंबंधें थोडीशी गडबड आहे—पण ती लक्षांत घेण्यासारखी नाही. यांतील पात्रें चंदनदास—त्याची पत्नी व पुत्र—आ. , नाटकांतील तीन्ही प्रमुख पात्रें—चाणक्य, चंद्रगुप्त, व राक्षस,—यांचे स्वभाव व परिस्थिति यांचें वर्णन फारच सुरेख साधलेलें आहे.

सर्व—निदान बहुतेक—प्राचीन संस्कृत नाटकांना वृहत्कथा किंवा कथासरित्सागर या ग्रंथाचा थोडाबहुत आधार आहे. त्याच-प्रमाणें याही नाटकाला तो आहे. पण विशाखदत्तानें त्याच आधारावर विशेष भिस्त न ठेवितां बराचसा भाग स्वकपोलकल्पित घालून या कथेला चांगलें सुसंगत व नाटकदृष्ट्या मनोहर स्वरूप आणिलें आहे. अशा तऱ्हेचीं दुसरीं नाटके—विशाखदत्तकृत—उपलब्ध नाहीत, यावरून बहुधा तीं त्यानें रचिलींच नाहीत असेंही वाटते. तीं उपलब्ध नाहीत हें संस्कृत सारस्वताचें थोडेंसें कमनशीबच ह्मणावयाचें. कारण याच्या तोंडीचें प्राचीन लोक-स्थितिप्रदर्शक रूपक सर्व संस्कृत भाषेत मृच्छकटिकाशिवाय दुसरें नाही.



REFBK-0000111

१११-